

Lantmäteriet och Karl XI:s reduktion

Statsförvaltningens utveckling under 1600-talets slut

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVIETTETS AKADEMIEN

KVHAA KONFERENSER 117

Lantmäteriet och Karl XI:s reduktion

*Statsförvaltningens utveckling
under 1600-talets slut*

ANDERS WÄSTFELT (red.)

Konferenser 117

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Lantmäteriet och Karl XI:s reduktion. Statsförvaltningens utveckling under 1600-talets slut. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA). Konferenser 117. Stockholm 2026. 280 s.

ABSTRACT

This anthology comprises 14 chapters that expand our understanding of a formative phase in the development of Sweden's land surveying and state administration in the late 17th century. The contributions range from detailed studies of large-scale geometric and small-scale geographic maps to analyses of broader political transformations. Following Gustav II Adolf's distribution of estates and declining tax revenues, survey activity declined around 1650 but was vigorously resumed under Karl XI, when the Reduction demanded extensive mapping of noble and Crown estates, soldiers' crofts, forests and commons. In a political landscape marked by absolutism and shifting balances of power between the nobility, the crown and freeholders, mapping strengthened the state's interests and reduced the old nobility's influence. Taken together, the volume shows how an initially vague defined project evolved into a modern, legally effective instrument that laid the groundwork for later land enclosure, land reforms and a more efficient state administration.

Keywords

17th century, absolutism, autocracy, geographic maps, geometric maps, historical maps, Karl XI, land surveying, the Reduction, state administration, taxation

© 2026 Författarna och KVHAA

ISBN 978-91-88763-76-1

ISBN (pdf) 978-91-88763-77-8

ISSN 0348-1433

Publicerad med öppen tillgång, <https://doi.org/10.62077/3tafpf>

Kungl. Vitterhetsakademien

Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sverige

vitterhetsakademien.se

Omslagsbild: Bo Kempenskiölds lantmäterikarta över Åmål från 1696–1697 (detalj).

Riksarkivet, Lantmäteristyrelsens arkiv O 210-1:2. Foto: Jenny Odell.

Omslag och grafisk form: Siwe & Michélsen

Tryck: Multiply, Järfälla 2026

Innehåll

Lantmäteriets roll i statsförvaltningen · 7

ANDERS WÄSTFELT

Karl XI som inrikespolitiker. Ledning och styrning
genom reglering · 13

BJÖRN ASKER

Reduktionen i praktiken. Historien sedd genom en familj · 28

CRISTINA PRYTZ

Skattejordens ursprung. Årkomsthandlingar
i Västergötland 1690 · 53

MARTIN ANDERSSON

Samerna, skatten och staten. 1695 års skattereform · 68

JESPER LARSSON

Fabian Wrede och Petter Gedda. Storgodsägaren, lantmätaren
och den visuella kontrollen · 87

MATS HÖGLUND

Lantmäteriets utveckling. Brev och instruktioner 1628–1699 · 103

OLOF KARSVALL

Lantmätarna, landshövdingarna och vägarna. Om lantmätarnas
roll i Upplands läns vägprojekt 1650–1670 · 125

LISA-MARIA CAMBLADH

Karl XI och en gränsutredning 1695. Allmänningar,
kronoegendomar och en medeltida gräns · 136

ANNIKA BJÖRKLUND

Kungsörs södra kungsladugård. En central plats för Karl XI · 167

CLAS TOLLIN

Säteribildningen efter reduktionen. Att flytta
säterifrihet 1682–1810 · 189

GÖRAN ULVÄNG

Äldre särägosystem eller tidigt jordskifte? Kartan över
Ullavi by 1604 · 208

KRISTOFER JUPITER

Gunno Eurelius Dahlstiernas livsverk. Generallantmäteri-
kontorets Pommerska kommission · 224

HAIK THOMAS PORADA

Pommerns lantmäterikartor. Kartan över Altwarp
(Olde Warp) i Vorpommern · 248

INGVAR LINDQVIST

Kartan som konstverk. Marginalbilder och kartuscher · 255

BO LUNDSTRÖM

Författarna · 278

LANTMÄTERIETS ROLL I STATSFÖRVALTNINGEN

ANDERS WÄSTFELT

DEN 28–29 MARS 2023 hölls konferensen *Karl XI, reduktionen och lantmäteriet* på Kungl. Vitterhetsakademien i Stockholm. Fjorton forskare presenterade olika infallsvinklar på utvecklingen av lantmäteriet och den roll det kom att spela för förvaltningen under de sista decennierna av 1600-talet. Dessutom framfördes ett par renodlat historiska bidrag som fördjupade perspektivet på Karl XI, reduktionen och förändringarna av statsförvaltningens organisering.

Bidragen i denna volym utgår från dessa presentationer och spänner över ett vitt fält – från det dåvarande lantmäteriets konkreta arbete med kartläggning, via analyser av enskilda kartor till övergripande förändringar inom politiken. Flera av bidragen framhåller också skattelaggingens och reduktionens betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Genom att förena bidrag av forskare i historia, historisk geografi och agrarhistoria, skapas en förståelse av hur lantmäteriarbetet bedrevs och hur dess verksamhet såg ut i en specifik samhällelig kontext: 1600-talets stormaktstid, absolutism och Karl XI:s envælde.

I början av 1600-talet hade Gustav II Adolf skapat en lojal adel genom utförsäljningar och förläningar av säterier, där adeln åtnjöt skattefrihet, men till följd av detta sjönk skatteintäkterna till kronan. Tillsammans med ett kostsamt krigande och expansionen av riket blev ekonomin allt svagare. Under 1600-talet var jordbruket vid sidan av inkomster från bergsbruk och tullar en betydande intäktskälla för kronan. Att kartlägga landets resurser i avsikt att lägga grunden för beskattning och förbättringar av lantbruket hade ett stort värde.

Lantmäteriet, som kungen grundade 1628, karakteriserades under sitt första årtionde av ett idogt arbete med geometriska kartläggningar av byar och städer. I huvudsak karterades skatte- och kronohemman,

men även ett flertal godsinnehav kartlades på privata initiativ. Intresset för den storskaliga kartläggningen avtog dock runt 1650. Än idag är det oklart vad som var det egentliga syftet med den första omgångens geometriska kartor. Av instruktionerna till lantmäteriet framgår att kontroll av hur jordskatterna överensstämde med det faktiska jordinnehavet var av vikt, men vad som är känt idag genomfördes denna kontroll aldrig i stor skala. Däremot var närvaron av lantmätarna och vetenskapen om att markerna karterades en del av en kontroll-dimension som är svår att bortse ifrån.

I det glest befolkade land som Sverige var under 1600-talet var det ett sätt för kronan att visa sin närvaro, men också en möjlighet för centralmakten att »se« vad som pågick i landet. I den första instruktionen skrivs att det ska skapas en »synopsis däruti . . . H.M.K. skall kunna alla landskaper och städers lägenhet för sina ögon ställa kunde«. ¹ Något som rimmar väl med uppfattningen att konungen, som Guds utsände att förvalta kronan, hade absolut makt.

Lantmäteriets första stora insats bidrog dock inte till ökade skatteintäkter. Vid mitten av 1600-talet utvecklades lantmäteriets verksamhet i andra riktningar: de geografiska kartorna, som täckte så stora områden som län, framställdes i högre utsträckning samtidigt som de detaljerade, geometriska karteringarna på gårds- och bynivå minskade i antal, möjligen som en konsekvens av indragna kostnadsersättningar för lantmätarnas resor.

Fram till den westfaliska freden 1648 grävde det omfattande krigandet djupa håll i statens finanser. Det krävdes en förbättring av ekonomin för att få landet på fötter. Karl X:s Reduktionskollegium 1655 var ett första försök till detta genom införandet av fjärdepartsräfst. Räfssten innebar att adelsmän som erhållit förläningar skulle ge tillbaka en fjärdedel av dessa. Denna reduktion kom att kallas Karl X:s reduktion.

Vid Karl X:s död 1660 var Karl XI bara fem år gammal och både reduktionen och lantmäteriets verksamhet kom mer eller mindre att pausas. Karl XI:s förmyndarregering tycks inte ha sett något värde i att fullfölja Karl X:s reduktion eller att vidareutveckla användningen av lantmäteriet. Det låg helt enkelt inte i högadelns intresse att detta skedde – och den hade stort inflytande under denna tid.

När Karl XI (1655–1697) själv kom till makten 1672 var hans första prioritet att försvara Skåne som danskarna försökte återta. I slaget vid Lund 1676 (skånska kriget 1675–1679) vann den svenska hären; båda sidor drabbades visserligen av stora förluster i liv men detta innebar en vändning som möjliggjorde för Karl XI att rikta intresset mot den interna förvaltningen. I detta arbete fick lantmäteriet en ny roll. Eftersom staten var hårt skuldsatt prövade kronan 1680 återigen att ta tillbaka egendom som förlänats adeln genom reduktion. En åtgärd var att införa förbud mot inrättande av säterier med säterifrihet (skattefrihet). En annan var att istället för att följa ingångna avtal, omvandla tidigare överlåtna egendomar till livstidsförlänningar och när dessa gick ut låta egendomen återgå i kronans ägo. Det ledde till ökande skatteinkomster.

Genom dessa åtgärder minskades alltså de mest förmögna adelsfamiljernas jordegendomar och inflytande i syfte att värna statens och kronans ekonomiska intressen. Detta skedde under en kung som utvecklade enväldet i absolutismens tid. Genom att också kraftigt öka nyadlandet växte tjänstemannaadeln snabbt, vilket fick högadelns ståndpunkter att minska i inflytande.

Reduktionsbeslutet betydde också att alla grev- och friherreskap drogs in till kronan. Kartläggning av dessa blev ett nytt och viktigt inslag i lantmäteriets verksamhet och kom att kallas reduktionskarteringar. Uppdraget var avsett att ge legitimitet åt indrivning. Skattläggning av soldattorp var också en viktig uppgift samt skattläggning av kronans skogar och allmänningar under denna period.

Under Karl XI:s regeringstid tilltog det politiska spelet om maktfördelningen mellan stånden. Kungen spelade ut olika delar av adeln mot varandra. Tjänstemannadelen var mer intresserad av att få sina löner utbetalda i pengar, medan högadeln tidigare kunnat försörja sig på jordränta från sina stora godscomplex. När nu gårdar och gods i och med reduktionen drogs in till kronan resulterade det i att högadeln, kronan och skattebönderna kom att förfoga över ungefär en tredjedel var av det totala gårdsantalet. Tidigare hade frälset haft kontroll över cirka 60 procent av gårdarna. Ojämligheten inom adelsståndet, men också mellan stånden i riksdagen, minskade därmed över tid.

I det följande presenteras några exempel på vad som framkom vid konferensen och vad boken inrymmer. Förutom fördjupade beskrivningar av händelseutveckling och orsakssamband i förvaltningen, finns ett rikligt antal exempel på detaljerade analyser av lantmäteripraktiker och kartanalyser av enskilda platser och trakter utifrån reduktionskartor.

Efter reduktionskarteringarna och mot slutet av 1600-talet återupptogs lantmäteriets allmänna karteringsarbete med uppdraget att »nu göra klart allt«, det vill säga alla områden som inte blev karterade under den första halvan av 1600-talet eller under reduktionskarteringen samt alla de provinser som erövrats under 1600-talets krig. Ett exempel är hur inrättandet av lantmäterikommissioner sker för att lösa denna uppgift, vilket Haik Thomas Porada beskriver i sitt bidrag. Ett ytterligare uppdrag var att färdigställa småskaliga kartor över varje landskap och län i hela landet. En stor del av arbetet med karteringarna utgjordes av frälsegårdar som tidigare inte kartlagts. För att konstruera de geografiska kartorna användes både de äldre och de yngre nyupprättade geometriska kartorna (1:4000) som underlag. Ambitionen var alltså att nå fram till ett geografiskt heltäckande kartverk som inkluderade alla delar av landet, även de nyvunna provinserna samt alla gårdar i hela landet. Inom det »gamla Sverige« inrättades parallellt regionala lantmäterimyndigheter, vilket däremot inte skedde i provinserna.

Kartor skulle produceras i olika skalor som kunde ge både överblick över hela län och detaljerad information om gårdar och gods. Så färdigställdes under Karl XI till exempel Mälarkartan av kartografen Carl Gripenhielm.

Lantmäteriet kom också att användas till allehanda andra privata och statliga mätningssuppgifter. Konkreta problem med milstenar med felaktiga distansangivelser skulle korrigeras. Vägar som var alltför branta eller kurviga kunde nu med precision och noggrannhet förbättras, dels genom att mäta upp avstånden korrekt, dels genom att rätta ut väglinjer. Detta är exempel på hur lantmätarnas kunskaper användes för att förbättra infrastruktur och därmed effektivisera tidsåtgång och beräkning av kostnader för transporter, något Lisa-

Maria Cambladh visar på i sitt bidrag. Privatkarteringar kunde också genomföras på lantmätarnas lediga tid. Inte sällan fanns det skäl för markägare att låta upprätta kartor för att kunna påvisa minimala arealer och dåliga resurser, vilket Mats Höglund diskuterar i sitt bidrag.

Utöver detta användes kartläggningarna vid byte av mark, konsolidering av säterier och jordvärdering, som låg till grund för korrekta byten av mark med olika kvalitet. Lantmätarna var kommenderade av landshövdingarna att delta i dessa aktiviteter i fält för att kontrollera att det gick rätt till. Rätten att bilda säterier upphörde 1682. Så småningom växte ett regelverk för flyttning av säterier fram, vilket gjorde det möjligt att omorganisera säteriernas arrondering. Vid dessa omorganiseringar hade kartläggning av säterierna en nyckelroll, vilket närmare beskrivs i Göran Ulvängs bidrag.

Kronans strävan att kartlägga markanvändningen och skattlägga sameland visar dock att det trots uppbyggnaden av ett lantmäteri inte gick att genomföra en komplett kartläggning i de nordligaste delarna av riket på samma sätt som i södra och mellersta Sverige. Det var helt enkelt för stora områden och blev för kostsamt att kartera. Lösningen på beskattningsfrågan blev istället fixerade kollektiva grundskatter som utgick från samebyarna, vilket närmare beskrivs i Jesper Larssons bidrag.

Bland reduktionskarteringens kartor finns också exempel på gårdar som inte legat i laga läge enligt det äldre solskiftets principer, det vill säga inte varit tegskiftade enligt lagen. Frågor om äldre jordskiftet diskuteras av Kristofer Jupiter utifrån en sådan reduktionskarta i Ullavi by i Närke.

Förutom omorganisering och effektivisering under Karl XI:s envælde införde kungen även ett remissförfarande inom statsförvaltningen i syfte att undvika ogenomförbara beslut. Genom att ge berörda parter möjlighet att framföra åsikter ett i tidigt skede vart det enklare att följa upp besluten och se om de sedan blivit korrekt verkställda, vilket berörs i Björn Askers bidrag.

Lantmäteriets inrättande och utveckling i början av 1600-talet hade startats utifrån ett tvetydigt mål, och vad vi vet kom det aldrig till praktisk nytta för beskattning eller omstrukturering av markanvändning.

Genom reduktionskarteringarna kom däremot lantmätarna och kartorna att användas vid jordvärdering, vilket visar nyttan med lantmäteriet när det användes för att genomföra reduktion och skattläggning i syfte att förbättra ekonomin.

De kartografiska och juridiska erfarenheter som erhöles genom reduktionskarteringarna kom att lägga grunden för en kunskapsuppbyggnad i fastighetsreglering och kartläggning, vilken senare utvecklades för att omskifta jord under 1700- och 1800-talens stora skiftesreformer.

NOTER

† Ekstrand 1901, s. 1.

REFERENSER

- Ekstrand, Viktor 1901. *Samlingar i landmäteri. Första samlingen. Instruktioner och bref 1628–1699*, Stockholm.
- Ferrara, Vincenza & Anders Wästfelt 2025. »An ancient olive tree in the garden, Mapping the deep history of land use from a singel image«, *Geocarto International* 40 / (1). <https://doi.org/10.1080/10106049.2025.2471090>.
- Karsvall, Olof, Kristofer Jupiter & Anders Wästfelt 2023. »Fenced open-fields in mixed-farming systems: Spatial organisation and cooperation in southern Sweden during the seventeenth century«, *Journal of Historical Geography* 80, s. 18–31.
- Rystad, Göran 2001. *Karl XI. En biografi*, Lund: Historiska Media.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.

KARL XI SOM INRIKESPOLITIKER

Ledning och styrning genom reglering

BJÖRN ASKER

KARL XI VERKADE under absolutismens tidevarv i Europa. Långt fler monarker än han ville centralstyra stat och samhälle. Men få torde haft större framgång. Peter I av Ryssland försökte, i stort sett rakt av, kopiera den svenska förvaltningsmodellen. Det lyckades bara delvis, eftersom Peter förbisåg att modellen förutsatte ett samhälle med fria bönder.¹ Karl XI strävade efter att leda och styra Sverige i riktning mot centralisering och enhetlighet, med ett ständigt utökat och förfinat regelverk som viktigt redskap. Kungens tro på lagar, stadgar, reglementen, instruktioner, eder och kontrakt är väl belagd inom forskningen, men något försök till översikt av hans reglerande verksamhet som sådan har veterligen inte tidigare gjorts.

En regelstyrd förvaltning

När historiker och historiskt inriktade sociologer försöker utröna sambanden mellan olika härskar- och förvaltningstekniker och samhällsutvecklingen i stort är den tyske samhällsvetaren Max Weber (1864–1920) fortfarande en inspiratör. Som den främsta drivkraften för uppkomsten av en regelstyrd förvaltning – en byråkrati – såg Weber en kvalitativ utvidgning av förvaltningsuppgifterna. En sådan utvidgning har enligt honom ofta följts av det maktpolitiskt betingade upprättandet av stående arméer och den därmed förbundna utvecklingen av finansväsendet. Bland de sex principer som enligt Weber var grundläggande för den moderna byråkratin nämner han först och främst principen om fasta regler. Byråkratin styrs av ett regelverk som fastställer verksamhetens mål och befattningshavarnas befogenheter.

Generella krav ställs på tjänstemännens personliga kvalifikationer.

1600-talets svenska förvaltning uppfyllde inte Max Webers byråkratikriterier. Vad gäller det kriterium som nämns här ovan brast det framför allt i kraven på tjänstemännens personliga kvalifikationer. Sådana krav ställdes bara i mycket allmänna ordalag. Däremot står det klart att det regelverk som angav verksamheternas mål och befattningshavarnas befogenheter utvecklades mycket starkt under århundradet. Från att ha varit nästan obefintligt breddades och fördjupades det fortlöpande, med 1630-talet och 1680-talet som formativa årtionden.² Det är också en gängse bedömning inom forskningen att svensk statsförvaltning från och med 1630-talet och in på 1700-talet var avancerad och effektiv i jämförelse med sina samtida motsvarigheter i Europas stater.³ Som bekant ingick ett kvalitativt högtstående lantmäteri i denna statsförvaltning.

Det är ett rimligt antagande att utvecklingen mot envælde, byråkratisering och reduktion drevs av samhällsförändringar som pågick Karl XI förutan, men obestridligen tog kungen tillfället i akt att öka sin och statens makt. Karl var uppfostrad i tron på kungamaktens höghet och det måste för honom ha framstått som ett självklart mål att stärka monarkens position. I maktkampen med riksrådet och aristokratin åren runt 1680 var han beslutsam och framgångsrik. Sakpolitiskt ville han framför allt stärka krigsmakten, den yttersta garanten för stormaktsväldets bestånd i en fientlig omvärld. Arméns och flottans stora betydelse för honom är grundligt omvittnad, liksom hans uppfattning att de inhemska förbandens försörjning måste bygga på hemmansräntorna.

I sitt regeringssystem gav Karl XI stort utrymme åt sakkunskapen inom ämbetsmannakåren, samtidigt som han ibland spelade ut experterna mot varandra för att behålla sin handlingsfrihet. Karl framstår ingalunda som någon nyckfull despot, utan tvärtom som en beslutsfattare som strävar efter att handla rationellt. Kungens konsekventa utbyggnad av det statliga regelverket är kanske det mest påtagliga uttrycket för en sådan strävan. År 1685 förklarade Karl att Statskontoret skulle som juridiska nulliteter betrakta sådana befallningar som kungen utfärdat utan att först ha inhämtat ämbetsverkets utlåtande.

Statskontoret var skyldigt att på eget initiativ påminna kungen ifall hans order stred emot riksstaten. Detta innebar naturligtvis ingen inskränkning av kungens beslutsmakt utan var en praktisk åtgärd för att hindra att finansiella detaljbeslut oavsiktligt kom att strida mot den fastställda budgeten.⁴

Enväldet grundläggs

Karl XI:s företrädare på tronen hade, i nära samverkan med ett litet antal aristokratiska storgodsägarläkter, lyckats göra Sverige till en europeisk stormakt. Men på riksdagarna opponerade sig bönder, borgare och präster mot adelns privilegier. Inom adeln fanns också en djup klyfta mellan aristokratin och ståndets flertal. De flesta adelsmännen innehade nämligen föga eller ingen frälsejord och ogillade att ett fåtal släkter dominerade riksrådet, krigsmakten och förvaltningen.⁵

Sedan Karl XI förklarats myndig och bestigit tronen 1672 kunde oppositionen anknyta till kungen. I samband med 1675 års riksdag inleddes en ekonomisk räfst med den aristokratiska förmyndarregering som tillsammans med riksrådet styrte riket under Karls omyndiga år. skånska kriget 1675–1679 fördröjde uppgörelsen, men åskådliggjorde amtidigt för Karl i hur hög grad förmyndarregeringen och rådet försummat landets finanser och krigsmakt. Från och med 1680 gick Karl XI och hans rådgivare, tillsammans med lågadeln och de ofrälse stånden, systematiskt fram för att undergräva riksrådet som institution och de aristokratiska storgodsägarläkternas samhällsställning. Samtidigt stärktes kungens makt.⁶

Ekonomiskt försvagades aristokratin dels genom att räfsten med förmyndarregeringen och riksrådet fullföljdes genom en dömande kommission, verksam 1680–1682, dels genom den stora reduktionen av gods som i Sverige, Finland och de utrikes provinserna, alltså de nyligen erövrade besittningarna i Baltikum och Nordtyskland, donerats av kronan till adeln. Denna godsindragning – som inte bara drabbade aristokratin utan den godsägande adeln överhuvudtaget – inleddes 1680, utvidgades stegvis och var vid Karl XI:s död ännu inte helt avslutad.⁷

Politiskt stärktes kungen genom ett antal riksdagsbeslut. Ett viktigt steg var ständernas förklaring 1680 att kungen inte behövde kommunicera med riksrådet utom när han själv ville. Betydelsefulla var också ogiltigförklaringarna 1682 och 1689 av äldre riksråds- och riksdagsprotokoll med yttranden som kungen ansåg kränkte den konungsliga makten. Tronföljdsordningen 1683 avsåg att säkra successionen inom den pfalziska ätten. Om manlig tronarvinge saknades skulle kronan ärvas av en kvinnlig medlem av kungahuset.

Vid 1686 års riksdag överlät ständerna den lagstiftande makten åt kungen ensam. Som kulmen på denna rad av riksdagsbeslut brukar man se suveränitetsförklaringen 1693, vari de fyra stånden i svasande ordalag förklarade Karl XI för en »envålds, allom bjudande och rådande suverän konung, den ingen på jorden är för dess aktioner responsabel«. Karl XI var skyldig att regera »som en kristelig konung«, men ansvarig var han endast inför Gud.⁸ I sin utnämningsspolitik syftade Karl till att bemanna rådet, krigsmakten och förvaltningen med dugliga och kungatrogna män. De gamla aristokratsläkternas andel av de högre ämbetena sjönk drastiskt.⁹

Symboliskt manifesterades enväldet i konsten, litteraturen, musiken och arkitekturen. Det mest storslagna arkitektoniska projektet var den om- och tillbyggnad av Stockholms slott som påbörjades 1690. År 1682 ändrades riksrådets titel till kungligt råd och ett antal andra ämbeten med förleden »riks-« avskaffades eller fick en annan benämning. Exempelvis kallades hovets chef, dittills titulerad riksmarskalk, hädanefter för överste marskalk. Riksens ständer benämndes under enväldstiden Kungl. Maj:ts ständer. På detta sätt demonstrerade Karl XI att ingen skillnad skulle göras mellan kungen och Sveriges rike och att alla ämbetsmän, även de högsta, var kungens tjänare.¹⁰

Statsapparaten reformeras

Betydelsen av Karl XI:s inrikespolitik och förvaltningsreformer ligger på det hela taget i det konsekventa genomförandet, sällan i tankarnas originalitet. Den stora godsreduktionen, som var förutsättningen för statsfinansernas sanering och krigsmaktens förstärkning, är ett gott exempel. Karl XI:s reduktion var i sina principiella drag en utvidg-

ning av den reduktion som Karl X Gustav drivit igenom vid 1655 års riksdag men som avstannat eftersom den motarbetades av de ledande inom adeln.¹¹

På 1672 års riksdag hade lågadeln genomdrivit att ämbetet och inte innehavet av greve- eller friherretitel skulle avgöra individens företräde i sociala sammanhang. Efter enväldets införande 1680 utfärdades alltmer omfattande rangföreskrifter. Genom dem inskräptes betydelsen av statliga ämbeten, som var givna av kungen, framför börd, släktskap och vänskap. Bestämmelserna tog i princip sin utgångspunkt i den militära hierarkin och med moderna ögon sett gynnades officerarna framför civilämbetsmännen.¹²

Sedan gammalt brukade ämbetsmän och andra avlägga trohetsed till kungen. Med början 1686 infördes nya edsformulär och kontrollen över edsavläggelserna systematiserades.¹³ År 1696 utfärdades en stadga om den lydnad som lägre tjänstemän var skyldiga sina överordnade. Dessa bestämmelser innebar principiellt ingenting nytt, men inskräppte statsapparaten hierarkiska relationer, från kungen och nedåt.¹⁴

Krigsmakten

Karl XI:s mest kända förvaltningsreform är säkert införandet av det militära indelningsverket och av det ständiga knektehållet, det vill säga allmogens åtagande att fortlöpande tillhandahålla kronan ett bestämt antal infanterister. Indelningsverkets syfte var att förse kavalleriet som helhet samt officerare och underofficerare vid infanteriet med bostäder och avlöning. Knektehållet ersatte utskrivningen av meniga infanterister, som bara kunde äga rum efter beslut av riksdagen. Anmärkningsvärt är att knektehållet egentligen inte infördes genom något centralt beslut, varken av Kungl. Maj:t eller av ständerna, utan genom kontrakt som ingicks landskapsvis mellan kronan och bönderna. Processen inleddes på allvar genom ett slags principbeslut och några landskapskontrakt som slöts på riksdagen 1682/83. I Sverige skedde kontraktsteckningen under loppet av 1680-talet och i Finland var den slutförd vid mitten av 1690-talet. Syftet med såväl indelningsverket som knektehållet var att säkra rekryteringen och underhållet

av de stående arméförbanden. Idéerna var inte nya. Ett indelningsverk hade man redan tidigare försökt bygga upp, och i Dalarna hade knektehållet införts så tidigt som 1621.¹⁵

Karl XI arbetade också hårt för att skapa ökad enhetlighet i förbandens taktiska uppträdande, beväpning, utrustning och uniformer. Som exempel kan nämnas införandet av blå infanteriuniformer på 1680-talet. Fram till dess bars uniformsrockar i allehanda färger.¹⁶

Den militära straffrätten hade kodifierats i Gustav II Adolfs krigsartiklar 1621. Karl XI lät bearbeta dem och utfärdade nya krigsartiklar 1683.¹⁷

Inga planer för arméns mobilisering och uppmarsch, det vill säga samling och gruppering av stridskrafter, är kända före Karl XI:s tid. Under tiden 1689–1696 utarbetades, under kungens personliga medverkan, detaljerade och alternativa marschrutter för de svenska regementena. Dessa ruttor var inga skrivbordsprodukter; Karl XI rekognoscerade själv en del vägsträckningar. För att minska bördan för den allmoge som bodde längs vägarna infördes 1689 en skatt, durchtågsgården, som fördelade kostnaderna för marscherande trupp över bönderna i hela länet. När planen sattes på prov vid den allmänna mobiliseringen år 1700 fungerade den fullt ut.¹⁸

Under 1680-talets lopp flyttades örlogsflottans huvudbas och varv från Stockholm till det nyanlagda Karlskrona. För att säkra flottans behov av manskap byggdes ett redan befintligt båtsmanshåll ut enligt en modell som påminde om knektehållet. 1683 års krigsartiklar för armén fick sin motsvarighet vid flottan i 1685 års sjöartiklar.¹⁹

Kyrkan och skolan

Karl XI kände djupt sitt ansvar för att värna och styrka den lutherska läran, som han alldeles uppenbart såg som samhällets grundval. Långt innan den världsliga lagen hann reformeras stadfäste kungen 1686 en särskild kyrkolag, som därefter bekräftades av riksdagen. Kyrkolagen, som satte punkt för stiftens relativa självständighet, innehåller bland annat liturgiska anvisningar samt bestämmelser om kyrkobokföring och husförhör. Bådadera hade förekommit tidigare men infördes nu systematiskt. Kyrkolagen följdes 1687 av en förordning om domkapit-

len, 1689 av en förklaring till Luthers lilla katekes och 1693 av en ny kyrkohandbok och ett nytt regelverk för gymnasierna.

Någon för hela riket gemensam psalmbok hade inte tidigare fastställts, men en sådan stadfästes av kungen 1695. Han igångsatte också arbetet på en ny bibelöversättning, istället för den från Gustav Vasas tid. Översättningen blev inte färdig under Karl XI:s livstid utan trycktes som Karl XII:s bibel 1703. Denna var för övrigt gällande kyrkobibel till 1917.²⁰

Civilförvaltningen

Karl XI ökade sin makt genom att omorganisera den statliga centralförvaltningen och ge myndigheterna nya instruktioner. De fem höga riksämbetena – drotsen, marsken, amiralen, kanslern och skattmästaren – avskaffades och kanslikollegiet förlorade sin tidigare roll som överordnat ämbetsverk. En mycket viktig förändring inom civilförvaltningen under Karl XI:s tid var införandet av ett systematiskt berednings- och remissarbete.²¹

Kammarkollegiet, den centrala finansförvaltningen, bröts upp. Till det nyinrättade Statskontoret överfördes år 1680 uppgiften att göra upp staten, det vill säga statsbudgeten, och att ansvara för att influtna medel disponerades i enlighet med denna. Kommerskollegium, som skapats 1651 för att befordra handeln, miste däremot sin självständighet och inordnades under Kammarkollegiet. För revisionsarbetet utbröts kammarrevisionen ur Kammarkollegiet 1695.²²

Inom Kammarkollegiet tillsattes 1683 en direktör över lantmäteriet, och den geometriska karteringen, som inletts 1628 och klingat av under 1650-talet, sattes åter igång. Nysatsningen gällde särskilt de gårdar, byar och säterier som berördes av reduktionen.²³

För genomförandet av förmyndarräfsten och reduktionen skapades särskilda kommissioner, som i praktiken utgjorde nya centrala myndigheter.²⁴

Regional- och lokalförvaltningen – länsstyrelserna med sina underlydande organ – behöll under Karl XI sin organisatoriska uppbyggnad, men styrdokumentet omarbetades i syfte att stärka centralmakten. Nya instruktioner utfärdades för landshövdingarna 1687, landsbok-

hållarna 1688, häradsfogdarna 1688, häradsskrivarna 1689 och mantalskommissarierna 1693. Stora delar av detta regelverk överlevde för övrigt långt in på 1800-talet.²⁵ I Stockholm utplånades de sista resterna av borgerskapets självstyre genom införandet av 1693 års reglemente för överståthållaren och magistraten samt 1694 års instruktion för stadskamreraren.²⁶

Hovet

En ny allmän instruktion för det kungliga hovet utfärdades 1687 och därefter kom en rad detaljerade instruktioner för hovtjänstemän i skilda befattningar. Sedan länge fanns en specialdomstol för hovets anställda, borggården. Karl XI anbefalldes 1687 indelningen i en övre och en nedre borggård och reglementerade arbetet på ett sätt som blev vägledande till 1840-talet, då borggårderna drogs in. En intressant detaljreglering är den bänkkordning som anvisade gudstjänstbesökarnas placering i Stockholms slottskyrka och som fastställdes av kungen 1696.²⁷

Rättsväsendet

Domstolväsendets första instans på landet var häradsrätterna, med en häradshövding som ordförande. Sedan länge hade häradshövdingeämbetena, liksom de högre lagmansämbetena, använts som ett slags förläningar. Häradshövdinge- eller lagmanslönen uppbars av någon innehavare av ett helt annat ämbete och domarsysslan utfördes av en vikarie. Detta var problematiskt av flera skäl och 1649 beslöt riksdagen att häradshövdingarna själva skulle bevista tingen. Reformen genomfördes dock inte i praktiken förrän Karl XI 1680 bestämde att så skulle ske. Genast utnämnde han nya häradshövdingar och lagmän, som förväntades bo i sin domsaga eller lagsaga och själva förrätta sina ämbetssysslor.²⁸

Arbetet med att skapa en ny lagbok för att ersätta de medeltida lands- och stadslagarna hade påbörjats redan i Karl IX:s dagar, men under långa tider varit vilande. Det fick en omstart 1686, då Karl XI tillsatte en ny lagkommission. Även denna gång drog arbetet ut på tiden och resultatet blev 1734 års lag.²⁹

Näringarna

Föga är känt om Karl XI:s personliga uppfattning i frågor om hantverk och manufaktur, bergsbruk, handel och sjöfart. Hans kunskaper inom dessa områden var sannolikt begränsade och hans åsikter inte så grundmurade. Sedan urminnes tider hade konungen fria händer att utforma rikets ekonomiska regelverk, men på detta område visade sig Karl angelägen om ständernas stöd. Statlig dirigeringspolitik av samhälls-ekonomisk art var dock regel i tidens absolutistiska stater, och att Karl trodde på nyttan av ett centralreglerat näringsliv kan inte betvivlas. På 1682/83 års riksdag begärde adeln att maximilöner skulle fastställas för tjänstefolket. Detta bifölls av Karl, och i 1686 års legohjonsstadga bekräftades att tjänstefolkets löner skulle fastställas länsvis i taxor som utarbetats av landshövdingarna och stadfästas av kungen.

De merkantilistiska och kameralistiska synsätt som redan tidigare präglade svensk ekonomisk politik förstärktes under Karl XI:s tid. Målet för kungen och hans rådgivare var utan tvivel att öka rikets välstånd och ekonomiska styrka, inte minst som bas för höjda statsinkomster genom skatter och tullar. Minsta uppmärksamheten ägnades jordbruket, som ju först genom 1700-talets skiftesreformer blev föremål för några större utvecklingsinsatser från statens sida. Till skydd för den inhemska manufakturen utfärdades under 1680- och 1690-talen en rad protektionistiska förordningar. Handelspolitiken tycks ha intresserat Karl XI framför allt på grund av den för folkförsörjningen livsviktiga saltimporten och handelsflottans betydelse för örlogsflottans bemanning med övat sjöfolk.³⁰

De erövrade provinserna

Även i de provinser som införlivats med det svenska väldet efter Gustav Vasas tid vidtog Karl XI åtgärder för att stärka kungens makt och statens finanser. Jämtland, Härjedalen, Gotland, Bohuslän, Skåne, Halland och Blekinge hade efter fredssluten med Danmark 1645 och 1658 gradvis inlemmats i det svenska förvaltningssystemet. Det organisatoriska försvenskningen arbetet fullbordades av Karl XI, som 1681–1683 införde svensk lag och svenskt kyrkoskick i de provinser som tidigare tillhört Danmark–Norge.

I de nordtyska besittningarna Pommern, Bremen–Verden och Wismar, som tillfallit Sverige i westfaliska freden 1648, begränsades Karl XI:s befogenheter av att territorierna inte bara löd under svenska kronan utan också ingick i Tysk-romerska riket. Hårdare kunde Karl gå fram i Ingermanland, Estland och Livland, där han bland annat hade som mål att minska adelns makt och att stärka svenska språket som förvaltningspråk gentemot den förhärskande tyskan.

Övergripande kan konstateras att Karl XI:s enhetlighetssträvanden inte bara gällde de tidigare danska och norska landskapen utan även de utrikes provinserna i Baltikum och Nordtyskland. De rättsliga och faktiska förutsättningarna för uniformitetspolitikens genomförande skiftade dock starkt även mellan närbelägna områden, exempelvis mellan Estland och Livland, liksom mellan Pommern och Bremen–Verden.³¹

Karl XI:s inrikespolitiska arv

Inga tvivel råder om att Karl XI:s yttersta mål som regent var att som ett starkt och lutherskt Sverige bevara det rike han ärvt efter sin far Karl X Gustav. Detta måste han ha sett som sin främsta konungliga plikt. Att det personliga ansvaret vilade tungt på honom framgår av hans oförtröttliga arbete, hans – för att tala med Göran Rystad – totala hängivenhet inför uppgiften. Hans återkommande vredesutbrott mot ämbetsmän som han uppfattade som lata eller försumliga kan ses som uttryck för den press han kände.³²

En stark maktkoncentration hos kungen framstod för Karl XI som det främsta medlet för rikets styrka och välfärd. Oupplösligt förbundet med ett sådant synsätt var tron på att kungen regerade med gudomligt uppdrag, enligt 1693 års riksdagsbeslut ansvarig inför »ingen på jorden« utan endast inför den allsmäktige. Endast som »en kristelig konung« hade Karl XI makt över sina undersåtar, men som sådan en – på papperet – obegränsad makt. I praktiken hade Karl som alla andra makthavare en mängd politiska hänsyn att ta. Exempel som nämnts ovan är hur han gång på gång försäkrade sig om riksdagens stöd för enväldet, hur han i sin utnämningsspolitik fäste vikt vid ämbetsmännens personliga lojalitet och hur han strävade efter att för-

ankra sin näringspolitik hos ständerna. Det sägs ibland om diktaturer att de saknar inrikespolitik. Så är dock knappast fallet, inte med diktaturer i modern mening och inte heller med 1600-talets absolutistiska stater.

1600-talets svenska statsapparat var som inledningsvis framhållits ingen byråkrati i Max Webers mening, men viktiga steg togs under århundradets lopp på vägen mot en regelmässigt arbetande förvaltning. Under Karl XI infördes ett systematiskt remissförfarande i den svenska statsförvaltningen. Men i linje med Karls uppfattning om kungens personliga ansvar – inför Gud – nöjde han sig inte med att efter vederbörligt remissförfarande fatta beslut och utfärda förordningar. Ett bärande inslag i hans härskarteknik var den personliga uppföljningen av beslutens genomförande. Ibland deltog han också i det förberedande arbetet, som vid planläggningen av regementenas uppmarschvägar på 1680-talet. Det är för övrigt uppenbart, inte minst då det gäller Karls granskande och uppföljande verksamhet, att hans främsta personliga engagemang ägnades krigsmakten. Kungens dagboksanteckningar bjuder på ett pärlband av fästningsinspektioner, generalmönstringar och truppexercis.³³

Karl XI:s reglerande verksamhet gav bestående resultat. Den stormakt han ville värna var stark nog att uthärda två årtiondens krig mot mäktiga grannstater, men gick dock under knappt ett kvarts sekel efter kungens död. Betydligt längre överlevde bärande delar av kungens administrativa regelverk. Indelningsverket avskaffades inte förrän 1901. Den tidiga frihetstidens ständer var angelägna om att ta avstånd från den förhatliga »Suveräniteten«, det vill säga enväldet. Men i regeringsformerna 1719 och 1720 fastställdes att 1696 års riksstat, den sista som fastställdes av Karl XI, skulle utgöra grundvalen för kommande budgetarbete.³⁴ Visst är det ett bra exempel på historiskt stigberoende?

NOTER

- 1 Peterson 1979; Jespersen 2011.
- 2 Asker 2004, s. 24–26, 329–335.
- 3 Glete 2002; Asker 2004, s. 27–36.
- 4 Lagerroth 1928, s. 121; Dahlgren 1992, s. 137–138; Asker 2004, s. 133.
- 5 Asker 1983a.
- 6 Allmänt om Karl XI och enväldet i Åberg 1973–1975, Dahlgren 1992, Rystad 2001 & Villstrand 2011, se särskilt s. 262–264.
- 7 Rystad 2001, s. 165–203; Villstrand 2011, s. 402–406.
- 8 Rystad 2001, s. 204–229.
- 9 Asker 1983a, s. 32–40, 143–146.
- 10 Rystad 2001, s. 178–179, 204–215, 232–233; Asker 2022, s. 23, 154–155, 165.
- 11 Dahlgren 1964, s. 413–414.
- 12 Bennich-Björkman 1970, s. 59–75; Artéus 1982, s. 119–155; Asker 2022, s. 59–60.
- 13 Nauman 2017.
- 14 Asker 2004, s. 234, 331.
- 15 Ågren 1922; Villstrand 2011, s. 192–195. I Österbotten behölls utskrivningen till 1733.
- 16 Åberg 1952; Asker 1983b; Brolin 2013.
- 17 Anners 1961; Perlestam 2008.
- 18 Generalstaben 1926; Åberg 1952.
- 19 Wendt 1950, s. 301–462; Hamnström 1972; Ericson 1993; Villstrand 2011, s. 190–192, 195–196; Hammar 2014, bl.a. s. 54–56.
- 20 Rystad 2001, s. 345–357; Montgomery 2002, s. 156–166; Inger 2002, s. 209–213; Villstrand 2011, s. 324–365.
- 21 Lövgren 1980.
- 22 Fredriksson 1980, s. 82–84.
- 23 Höglund 2017, s. 142; Tollin 2021, s. 383–384.
- 24 Munthe 1971, s. 109–365.
- 25 Asker 2004, s. 126–138, s. 342–361.
- 26 Corin 1958, s. 217–552.
- 27 Persson 1999; Asker 2022, s. 23, 64–65, 146–147.
- 28 Asker 1987.
- 29 Jägerskiöld 1984; Rystad 2001, s. 226.
- 30 Gerentz 1951, s. 130–160, 199–208; Grauers 1960; Dahlgren 1992, s. 129–133; Asker 2004, s. 105–106.
- 31 Backhaus 1969; Modéer 1992, s. 230–251; Loit 1993; Naber 1995; Rystad 2001, s. 307–344; Villstrand 2011, s. 294–314; Kepsu 2014.
- 32 Rystad 2001, s. 361–366.
- 33 Karl XI 1918.
- 34 Lagerroth 1928, s. 208–214, 224.

REFERENSER

- Anners, Erik 1961. *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Artéus, Gunnar 1982. *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Stockholm: Militärhistoriska förlaget.
- Asker, Björn 1983a. *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala: Uppsala universitet.

- Asker, Björn 1983b. »Om svenska fotfolkets nybeklädnad 1689–1694«, *Meddelande från Armémuseum* 40, s. 71–90.
- Asker, Björn 1987. »Striden om häradshövdingeämbeten under 1600-talet«, *Historisk tidskrift för Finland* 72:2, s. 221–253.
- Asker, Björn 2004. *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala: Stiftelsen för utgivande av Arkivvetenskapliga studier.
- Asker, Björn 2022. *Hovet. Historien om ett kungligt maskineri*, Lund: Historiska Media.
- Backhaus, Helmut 1969. *Reichsterritorium und schwedische Provinz. Vorpommern unter Karls XI. Vormündern (1660–1672)*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bennich-Björkman, Bo 1970. *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Brolin, Gunnar 2013. »Införandet av den blå enhetsuniformen vid de finska regementena 1683–1700«, i *Karolinska förbundets årsbok*, s. 99–122.
- Corin, Carl-Fredrik 1958. *Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697*, Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.
- Dahlgren, Stellan 1964. *Karl X Gustav och reduktionen*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Dahlgren, Stellan 1992. »Karl XI«, i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm: Atlantis, s. 81–148.
- Ericson [Ericson Wolke], Lars 1993. »Pionjärer och rustningar 1680–1721«, i Erik Norberg red., *Karlskronavarvets historia*, 1, Karlskrona: Karlskronavarvet, s. 9–64.
- Fredriksson, Berndt 1980. »Finansförvaltning i förvandling«, i Arne Granholm & Margot Rydén red., *Statskontoret 1680–1980. En jubileums- och årsskrift*, Stockholm: Liber, s. 29–132.
- Generalstaben 1926. »Karl XI:s uppmarschplaner för de ständiga truppförbanden i det egentliga Sverige«, i *Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet* 4, s. 131–212.
- Gerentz, Sven 1951. *Kommerskollegium och näringslivet*, Stockholm: Kommerskollegium.
- Glete, Jan 2002. *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660*, London: Routledge.
- Grauers, Sven 1960. »Till belysning av det karolinska enväldets näringspolitik åren 1689–97«, i *Karolinska förbundets årsbok*, s. 21–70.
- Hammar, AnnaSara 2014. *Mellan kaos och kontroll. Social ordning i svenska flottan 1670–1716*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hamnström, Carl 1972. *Båtsmanshället i Ångermanland och Medelpad*, Stockholm: Seelig & Co.
- Höglund, Mats 2017. *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstru-*

- ment i 1655 års reduktion*, Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet (SLU).
- Inger, Göran 2002. »Kyrkolagstiftningen under 1600-talet«, i Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria*, 4, Stockholm: Verbum, s. 204–213.
- Jespersen, Leon 2011. »Sverige som hot och förebild«, i Nils-Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm: Norstedts, s. 240–244.
- Jägerskiöld, Stig 1984. »Kring tillkomsten av 1734 års lag«, i *1734 års lag 250 år*, Stockholm: Svensk Juristtidning, s. 681–699.
- Karl XI 1918. *Karl XI:s almanacksanteckningar*, från originalen ånyo utg. av Sune Hildebrand, Stockholm: Norstedts.
- Kepsu, Kasper 2014. *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Lagerroth, Fredrik 1928. *Statsreglering och finansförvaltning i Sverige till och med frihetstidens ingång*, Malmö: Förlagsaktiebolaget i Malmö.
- Loit, Aleksander 1993. »Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich«, i Aleksander Loit & Helmut Piirimäe red., *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, Stockholm: Centrum för baltiska studier, s. 63–85.
- Lövgren, Anna-Brita 1980. *Handläggning och inflytande. Beredning, fördragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde*, Lund: Lunds universitet.
- Modéer, Kjell Å. 1992. »Uniformität und Zentralisation. Rechtsprechung im Ostseeraum durch die schwedische Krone im 17. Jahrhundert«, i Heinz Mohnhaupt & Dieter Simon red., *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie*, band 1, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, s. 217–251.
- Montgomery, Ingun 2002. *Sveriges kyrkohistoria*, 4, Stockholm: Verbum.
- Munthe, Arne 1971. *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Stockholm: Allmänna förlaget.
- Naber, Jaak 1995. *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalsvalde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Nauman, Sari 2017. *Ordens kraft. Politiska eder i Sverige 1520–1718*, Lund: Nordic Academic Press.
- Perlestam, Magnus 2008. *Lydnad i karolinernas tid*, Lund: Nordic Academic Press.
- Persson, Fabian 1999. *Servants of fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, Lund: Lunds universitet.
- Peterson, Claes 1979. *Peter the Great's administrative and judicial reforms. Swedish antecedents and the process of reception*, Stockholm: AB Nordiska Bokhandeln.
- Rystad, Göran 2001. *Karl XI. En biografi*, Lund: Historiska Media.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Villstrand, Nils-Erik 2011. *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm: Norstedts.

- Wendt, Einar 1950. *Amiralitetskollegiets historia*, 1, Stockholm: Allhem.
- Åberg, Alf 1952. »Karl XI:s militära arbetspapper«, i *Gottfrid Carlsson 18.12.1952*, Lund: CWK Gleerup, s. 212–226.
- Åberg, Alf 1973–1975. »Karl XI«, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 20, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, s. 650–655.
- Ågren, Sven 1922. *Karl XI:s indelningsverk för armén. Bidrag till dess historia 1679–1697*, Uppsala: Uppsala universitet.

REDUKTIONEN I PRAKTIKEN

Historien sedd genom en familj

CRISTINA PRYTZ

RIKETS STÄNDER sammankallades till möte i Stockholm år 1680 och den första oktober öppnade den 25-årige kung Karl XI riksdagsmötet. Fredsförhandlingarna efter skånska kriget var avslutade och under riksdagen skulle Karls hustru, Ulrika Eleonora, göra sitt intåg i huvudstaden och krönas till drottning.

Främst på riksdagens dagordning stod frågan om rikets ekonomi och uppgiften att lösa några av de lån och skulder som tyngde kronan.¹ Karl XI och hans rådgivare ville även påbörja en större omstrukturering av statsfinanserna och sökte nu riksdagens stöd. Statens skulder var astronomiska och kungen lade ansvaret för detta främst på förmyndarregeringen som styrte landet under åren han var omyndig. Redan 1675 hade en kommission fått i uppdrag att granska förmyndarnas förvaltning och de redovisade sitt arbete vid riksdagen 1680.²

Ständerna kom under mötet att acceptera att en extra skatt togs ut direkt, en så kallad kontribution, samt flera av de föreslagna förändringarna, vilka alla syftade till att stärka finanserna på längre sikt. Ett av de mer långsiktiga målen var att säkra tillgången till kompetent personal inom statsförvaltningen och militären, vilket var beroende av att löner kunde betalas ut i god ordning.³ Under de senaste åren hade statsanställda haft mycket svårt att få ut sin lön och både riksdagsmän och civila eller militära tjänstemän menade att kronans praktik att ge bort hemman var orsaken till problemet.

Under sena 1500-talet kunde kronan tillgodogöra sig resurser i form av skatt och tjänster från nära fyra femtedelar av alla hemman i riket. Rikets adel uppbar vid samma tid inkomst från en femtedel av rikets hemman, den så kallade frälsejorden. I mitten av 1600-talet var adelns andel av rikets hemmansintäkter tredubblad och statens

skatteinkomster sinade.⁴ Under riksdagen 1680 tillsattes Reduktionskommissionen för att ta tillbaka kronans tillgångar som sålts eller donerats till främst adeln under 1600-talet. De här donationerna kunde bestå av kronans förväntade intäkter från hela län, större gods eller enstaka gårdar. Med de återtagna tillgångarna ville riksdagen som samlats år 1680 bygga upp ett nytt indelningsverk, vilket skulle sköta löneutbetalningarna till alla kronans anställda.⁵

När riksdagen samlades fylldes huvudstaden av tillresta representanter för de fyra stånden och många andra intresserade. Flera, särskilt de högre ståndens representanter, kom tillsammans med familj och tjänstefolk, och under mötesdagarna passade man gärna på att träffas och umgås. Det var en tid för fester och begravningar. Fru Catharina Wallenstedt, gift med ämbetsmannen Edvard Ehrensteen, skrev från Stockholm till sin dotter Margareta, som då befann sig i Haag tillsammans med sin make, Nils Gyldenstolpe, och berättade om allt som hände där hemma under riksdagsmötet år 1680. Hennes brev fylldes av nyheter om gemensamma vänner, beskrivningar av kläder och mode samt uppdateringar kring de stora politiska besluten under riksdagen:

Den 29 oct må väl minnas, då miste de alla sitt grevskap och friherrskap och sina, jag har hört, Norrköpings-besluts-gods, som är över 500 [daler silvermynt] ränta i det vissa.⁶ Mången lär nu sucka och klaga. De ha i går sagt dem att mången går riker in i riddarhuse och fattig går ut. Här är en stor jämmer och klagan.⁷

Som Catharina skrev beslöt man tidigt under riksdagen att kronan skulle ta tillbaka den betitlade adelns grevskap och friherreskap (rätten att uppbära delar av kronans förväntade inkomster från ett antal hemman i ett geografiskt avgränsat område).⁸ Den betitlade adeln var en mycket liten grupp och antalet utdelade grev- eller friherrskap var få; år 1680 handlade det om tio grevskap och 22 friherrskap i de svenska och finska riksdelarna. Varje grev- eller friherrskap bestod dock av en stor mängd gårdar eller hemman, så beslutet att ta tillbaka dessa inkomster hade stor betydelse för kronan.⁹

Desto fler familjer berördes av beslutet att dra tillbaka Norrköpings-besluts-godsen, som Catharina kallade dem. Det var gods och gårdar som donerats under specifika villkor, fastställda vid riksdagens möte i Norrköping år 1604. Anledningen till att just grev- och friherrskap pekades ut som viktiga att ta tillbaka, tillsammans med Norrköpings-besluts-donationerna, var att de kom med arvsrätt för mottagarens arvingar. Under riksdagen år 1680 var det främst de riktigt stora donationerna som berördes, det som gav innehavaren mer än 600 daler silvermynt om året.¹⁰

Reduktionen kom att pågå under lång tid och reglerna kring granskning och reducering av godsräntor kom att förändras vid flera tillfällen efter 1680. Genom att följa Catharina Wallenstedts och Edvard Ehrensteens brev synliggörs denna utveckling över tid och ges några exempel på hur familjer kunde navigera och hantera myndigheternas ärendehantering. Inledningsvis kan det dock finnas anledning till en kort genomgång av vad det innebar att få en donation eller förläning, vilka mottagarna var och vilka rättigheter innehavarna och brukarna av dessa gods hade.

Kronans godspolitik under 1600-talet

Kronans kontroll över skatteintäkterna ökade under sena 1500-talet och tidiga 1600-talet, ända ner till hushållsnivå och enskilda hemman värderades och direktbeskattades. Därmed kunde kronan i början av 1600-talet budgetera på ett helt nytt sätt; hela eller delar av den förväntade räntan – skatten – från en specifik gård eller kvarn kunde anslås, eller indelas på, en bestämd utgiftspost, som till exempel driften av ett hospital eller lön till en präst eller officer.¹¹

Kronans *förväntade inkomster* från en gård kunde således användas för att avlöna eller belöna, eller som ränta och amortering på ett lån. Det blev en viktig del i den resursmobilisering som Sveriges stormaktsambitioner krävde under tidigt 1600-tal. Hemmansräntor kom allt oftare användas som ett alternativ till att betala ut lön i pengar till kronans anställda. Mottagaren kunde även använda hemmanet som bostad eller om vissa kriterier uppfylldes, låta uppföra ett säteri (en huvudgård för familjen som enligt adelsprivilegierna var försedd med

Porträtt (beskuret) föreställande Catharina Wallenstedt av Karel van Mander, målat i Köpenhamn 1658, hänger i Österåkers kyrka i Södermanland.

Foto: Cristina Prytz.

extra goda skattevillkor) genom att slå samman några hemman. Denna förändring var på många sätt både en förutsättning för och följd av krigspolitiken under stormaktstiden. Rikets upprustning och deltagande på den europeiska arenan skulle inte ha kunnat finansieras på annat sätt vid den här tiden och inte heller kostnaderna för nedrustning efteråt.¹²

Tidigt under 1600-talet fick de flesta mottagare tidsbegränsade förläningar, men efter Gustav Adolfs död ökade donationerna som gavs med arvsrätt.¹³ Det innebar att skatteintäkter låstes till bestämda utgiftsposter. Nackdelen var, vilket allt fler kritiker påminde om under seklets gång, att kronan fick mindre rörelsefrihet när skatteintäkterna som var tillgängliga för kronan halverades.¹⁴ Det finns anledning att understryka att när kronan förlänade bort de förväntade intäkterna från hemman så var det mycket sällan en gåva utan ett sätt för staten att betala av lån, fordringar och skulder. Detsamma gällde donationerna, men en donation var svårare att dra tillbaka än en förläning.

Mottagarens innehav och besittningsrätt såg annorlunda ut än de

Porträtt (beskuret) föreställande Edvard Ehrensteen av Karel van Mander, målat i Köpenhamn 1658, hänger i Österåkers kyrka i Södermanland.
Foto: Cristina Prytz.

som var fastställda i landslagen.¹⁵ Villkoren såg även olika ut beroende på om mottagaren köpt fast egendom av kronan, fått jorden i pant för ett lån, erhållit en allodial donation (med full äganderätt), ett grev- eller friherrskap, en donation på Norrköpings-besluts-villkor, en livstidsförläning eller en beställning (en löneanvisning knuten till tjänst).¹⁶ Villkoren kunde även vara specificerade för ett visst geografiskt område, som gods i provinserna.¹⁷ Allodiala donationer var för mottagaren de mest eftertraktansvärda, då innehavaren i stort sett hade samma rättigheter till egendomen som till ärvda eller köpta frälshemman. Riksdagen som höll möte i Norrköping år 1604 beslöt dock att allodiala donationer skulle förbjudas och istället fick donationer bara ges på så kallade Norrköpings-besluts-villkor.¹⁸

Norrköpings-besluts-villkor statuerade att innehavare och arvtagare skulle söka konfirmation på innehavet från kronan när arvingar tog över innehavet eller en ny regent tillträdde. En eventuell försäljning fick först ske efter att rådande regent gett tillstånd. Donationerna innefattade mottagaren och hans hustru, om hon omnämndes

i donationsbrevet, samt deras manliga arvingar. Om innehavaren dog utan manliga arvingar fick hustrun behålla donationen så länge hon förblev änka – gifte hon om sig skulle donationen hemfalla (återgå) till kronan. Söner hade jämn arvsrätt (alla söner fick lika mycket) och de förväntades lösa ut modern när de blev myndiga.¹⁹ Änkan skulle genom donationen ha ekonomisk möjlighet att uppfostra sina söner till nyttiga undersåtar som kunde tjäna kronan.²⁰ Till skillnad från arvsreglerna för ärvda eller köpta hemman fick inte döttrar ta över hemman som låg under Norrköpings-besluts-villkor. Istället ålades, enligt villkoren, innehavaren av donationen se till att döttrars arvsrätt tillgodosågs på annat sätt.

Om innehavarna saknade söner skulle godset hemfalla till kronan och eventuella döttrar erhålla ekonomisk ersättning, en brudskatt, från kronan. Det fanns dock en möjlighet för familjer som saknade manliga arvingar att behålla jorden i familjen och det var att ansöka om att få föra över donationen till en svärson.²¹ Tanken med Norrköpings-besluts-villkor var följaktligen att mottagarfamiljens besittningsrätt var beroende av att familjen var till nytta för kronan. Sönerna kunde ta över faderns tjänsteanknytning till kronan men det kunde inte döttrar på samma sätt, fast ett lämpligt gifte kunde leda till att hennes familj fick behålla egendomen.

En undersökning av vilka donationsmottagarna var visar också att de flesta var statsanställda, både civila tjänstemän och militärer, och att en stor andel var förhållandevis unga, mitt i karriären, när de fick sin första donation. Mottagaren av donationen fick frälsfrihet och tanken var att enbart adelsmän skulle kunna få donationer. Men ungefär en tredjedel av förstagångsmottagarna av en donation på Norrköpings-besluts-villkor hörde *inte* till adeln och bland mottagarna av livstidsförläningar var andelen ofrälse ännu högre. Så gott som samtliga av de icke adlade mottagarna arbetade på olika sätt för staten och flera av dem kom på sikt att nobiliseras av regenten och sedan upptas i det adligaståndet.²² I mitten av seklet var varannan adelsman i Sverige nyligen adlad, i slutet av seklet bestod 80 procent av adeln av nyadlade familjer.²³ Ståndsresan möjliggjordes ofta av donationen, vilken gav familjen ekonomisk trygghet.

Upphöjelsen till det adliga ståndet var inte utan kostnader för mottagaren, som förutom fullgörandet av rusttjänst, frälsepersoners skyldighet att ställa upp med ryttare och häst i krig, förväntades upprätthålla en ståndsriktig livsstil. Adelns fasta egendom, säterier och frälsehemman, var till stor del befriade från skatt, men rusttjänsten var inkomstrelaterad. Även de tillfälliga extraskatterna, kontributionerna, var inkomstrelaterade.²⁴ Därtill var den svenska adeln en liten grupp i samhället och ekonomiskt sett fanns stor skillnad inom ståndet: under sent 1500-tal ägde hälften av alla adelsmän inte mer än två frälsehemman (två mantal).²⁵ För dessa kunde givetvis en förläning och donation få stor ekonomisk betydelse. I genomsnitt omfattade donationerna under 1600-talet 5,6 mantal, vilket uppskattningsvis kunde ge innehavaren 180 daler silvermynt om året. Livstidsförläningarna var i regel mindre.²⁶

För mottagaren av donationen eller livstidsförläningen (och för bondefamiljen som brukade gården) hade det betydelse vilken jordnatur gården låg under. I Sverige skiljdes under 1600-talet främst på skatte-, krono- och frälsehemman.²⁷ Kronan kunde uppbära skatt- och ränteinkomst från främst krono- och skattehemman och det var dessa som kunde doneras bort. Adelns gårdar var i regel frälsehemman, och eftersom ett av ståndets privilegier var skattebefrielse (från de flesta utlagorna) hade inte kronan mycket att ge bort från frälsehemman.²⁸ Därtill ansågs det vara opraktiskt och mot ståndsprivilegierna att en adelsman skulle erlægga sina utlagor till en annan adelsman.²⁹

När en donations- eller förläningsmottagare erhöll kronans förväntade inkomster från ett kronohemman innebar det i princip att mottagaren fick samma förmåner som om det verkligen var ett frälsehemman. I fogdarnas räkenskaper noterades dock fortfarande gården som ett krono- eller skattehemman, men att den var donerad eller förlänad till familjen ifråga.³⁰ Om det rörde sig om kronohemman kunde donationsmottagaren säga upp bonden på gården, landbon, när kontraktstiden för landbons arrende var över.³¹ Ofta fortsatte dock landbon bruka gården men betalade sin skatt och sitt arrende (avrad) samt utförde sina dagsverken till donationsmottagaren. Istället för att (arrende-)kontraktet skrevs mellan brukaren och kronan, skrevs det

TABELL 1. Skattebördan på donationshemman i jämförelse med skattehemman efter 1644.

Skatter (ränta)	Säteri med rå- & rörs-hemman	Hemman inom frimilen	Övriga donerade hemman	Skattehemman under kronan
Årlig ränta	○	○	○	1
Oviss ränta	○	○	○	1
Extraordinarie	○	○	½	1
Lagmansränta	○	1	1	1
Tionde	○	1	1	1
Utskrivningar	○	○	½	1

Tabellen visar vilka skatter frälsehemman under säteri, frihetsmil och övrigt förväntades erlägga till kronan efter 1644. Det var bara säterier som var helt befriade från pålagor. I den sista kolumnen syns skattebördan för skattebönder, vars hemmansräntor inte donerats bort.

nu mellan brukaren och donationsinnehavaren. Var det istället de förväntade inkomsterna från ett skattehemman som gavs bort, kunde inte bonden vråkas om inte bondefamiljen helt misslyckades med att betala skatt under minst tre år.³² Skatteböndernas bördsrätt (arvsrätt) gav dem och deras släkt starkare besittningsrätt. En skattebonde kunde dock välja eller pressas till att sälja bördsrätten.

Donationspolitiken ifrågasätts

Under 1600-talets gång kom donationspolitiken att ifrågasättas allt oftare. Redan år 1612 framförde bondeståndet kritik mot de nya och extra pålagor som lagts på dem och föreslog en reduktion från adeln.³³ Med tiden växte irritationen över statens godspolitik. Ett argument som ofta fördes fram av reduktionsförespråkarna var att vissa innehavare inte själva gjort sig förtjänta av donationerna. I och med att donationer delades ut under arvsrätt kom med tiden flera av innehavarna sakna egen tjänstanknytning till kronan.³⁴

Kronan var inte omedveten om problemet. Redan drottning Kristina, den på många sätt mest frikostiga utdelaren av donationer under

1600-talet, drog in ett antal donationer för att stärka främst militärens finansiering.³⁵ Några år senare, år 1655, inledde Karl X Gustaf fjärdepartsreduktionen. Samtliga innehavare av donationer utdelade efter 1632, både i de svenska riksdelarna och i provinserna, skulle ge tillbaka en fjärdedel av innehavet. Dessutom skulle alla räntor från gods som låg vid så kallade förbjudna orter återlämnas, det var gårdar som låg nära militära eller civila anläggningar vars intäkter ansågs omistliga för kronan. Det var en omfattande reduktion vars genomförande avstannade under krigsåren och sedan under förmyndarregeringens tid.³⁶

Riksdagen 1680 öppnade för en maktkoncentration till regentens händer, kungligt envælde, och reduktionsbeslutet kom att utökas i tid och omfattning.³⁷ År 1682 beslöt riksdagen att alla abalienationer (både försäljningar, förpantningar och donationer) av kronans hemman och räntor ända tillbaka till Gustav I:s tid skulle granskas och alla donationer skulle dras in. Samma år ändrades även arbetssättet; det blev nu upp till ränteinnehavarna att bevisa att de hade rätt till jordräntorna (bevisbördan hade tidigare legat på kronan). Några år senare, år 1686, beslutades även att äldre lån och fordringar på kronan skulle värderas om. För flera familjer kom detta beslut att leda till att de, efter det nya sättet att räkna, ansågs ha fått för mycket i ersättning för lån eller arbete. Förutom att jorden drogs in till kronan kunde de dömas att återbetala mellanskillnaden och blev således skyldiga kronan pengar.³⁸

Politiken som fördes under enväldet och reduktionsåren ledde till en omstrukturering av det ekonomiska systemet. Den granskning som till en början fokuserade på kronans abalienationer och på adeln, vidgades på sikt och kom att beröra betydligt fler delar av samhället. Skatte- och kronohemmanens bärkraft kom att kontrolleras, samt huruvida innehavarna erlade den skatt de borde. Många av de hemman som hemföll till kronan genom reduktionen kom att *förmedlas*, de fick en lägre skattesats som bättre motsvarade gårdens avkastning.³⁹

Borgar- och prästeståndet undkom inte granskningen, de heller. Borgarståndets medlemmar fick finna sig i att staten rannsakade deras kapitalinkomster i jakt på undanhållna kontributionsbetalningar. Till

och med de olika städernas förvaltning av medel kom under 1690-talet att granskas.⁴⁰

I april år 1700 utfärdades ett plakat, enligt vilket reduktionen i princip avslutades och alla återstående inbetalningar av reduktionsskulder efterskänktes av kungen.⁴¹ I praktiken innebar beslutet bara att fokus flyttades från indragningar av gods till kontroller och skattläggning av hemman. Myndigheterna skulle enligt kungens order fortsätta undersöka om kronan verkligen fått sitt, vilket skedde genom att ersättningsgods och liknande noga värderades för att kunna skattläggas.⁴²

Direkt under riksdagarna 1719 och 1720 framlades krav, främst genom landsadelns besvär, på att reduktionen skulle brytas upp helt eller delvis. Ständerna beslutade slutligen att det inte var möjligt att gå tillbaka, därmed stadfästes reduktionen. Familjer gavs dock möjlighet att klaga på reduktionen om de kunde visa att något dragits in olagligt. Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken tillsattes 1723 med uppgift att granska ansökningar om revidering.⁴³

Familjen Ehrensteen Wallenstedt – en ståndsresa med bekymmer

Paret som vi redan mött några gånger här i texten, Edvard Philipsson Ehrensteen (1620–1686) och hans hustru Catharina Wallenstedt (1627–1719), kan exemplifiera hur familjer navigerade under senare halvan av 1600-talet och under reduktionen. Paret hörde till den grupp i samhället som under sena 1600-talet gjorde en ståndsresa och där arbete i kronans tjänst ledde till nobilisering och godsinnehav.

Edvard föddes i en prästfamilj i Småland och skickades tidigt hemifrån för att studera. För att bättre finansiera studierna i Uppsala arbetade han först för Åke Ulfsparre och senare riksrådet Paul Khevenhüller som informator för deras respektive söner. Edvard fick bland annat leda skyddslingarnas studieresor runt om i Europa och passade på att vidareutbilda sig och skapa kontakter. År 1655 gifte han sig, efter en sex år lång förlovning, med Catharina Wallenstedt. Catharinas far, teol. doktor Lars Wallius, var professor och en tid rektor vid Uppsala

universitet och utnämndes till biskop i Strängnäs år 1638, där han dog en kort tid efter ankomsten. Catharina och hennes syskon adlades år 1650 eftersom de var barn till en biskop och under åren som förlovad var hon hovdam hos drottning Kristina.⁴⁴

Som nygifta reste paret till Polen, där Edvard fått tjänst som kunglig sekreterare hos Karl X Gustaf. Edvard kom att bli en viktig medarbetare och rådgivare till kungen och adlades år 1657, då tog han namnet Ehrensteen. Efter Karl X Gustavs död förlorade Ehrensteen sin tjänst och sin position i maktens centrum. Efter några oroliga år arbetade han med utrikesärenden, ofta utomlands, för Magnus Gabriel De la Gardie som då ledde förmyndarregeringen. Efter Karl XI:s kröning och fram till reduktionen arbetade Ehrensteen i kansliet. Efter 1682 arbetade han nära kungen och år 1683 utnämndes han till kungligt råd och friherre. Edvard dog sommaren 1686 och Catharina år 1719. Sex barn levde till vuxen ålder men ingen av de tre sönerna överlevde modern eller fick egna barn. Två av döttrarna fick barn: Anna Beata, gift med Arvid Horn, och Margareta, gift med Carl Gyldenstolpe, men det var endast ett av barnbarnen, greve Ulrik Gyldenstolpe, som levde till vuxen ålder och efterlevdes av egna barn.⁴⁵

Edvard hade inte ärvt mycket egendom utan var beroende av sin lön och position för sin försörjning. När han gifte sig med Catharina Wallenstedt kom han också att förvalta makans egendom. Catharina hade fått en pengagåva av drottning Kristina inför sitt bröllop, och hon hade ärvt ett par gårdar efter föräldrarna. Hennes far hade fått en förläning på sin föräldragård, skattehemmanet Walla i Tysslinge socken, Örebro län, vilken hans bror Olof brukade. Olof betalade således sina utlagor till sin bror istället för till kronan. Catharina fick samma förläning, farbroderns skattehemman, redan 1650 när hon adlades.⁴⁶ Efter några år ärvde Catharina bördsrätten till hemmanet och ansökte om att få göra om gården till en huvudgård, ett säteri, under säterifrihet.⁴⁷

Efter att paret gift sig och Edvard adlades fick de även en förläning på ett par gårdar i Södermanland, utanför Strängnäs, vilka först Catharinas morföräldrar, sedan far och därefter hennes syster och svåger tidigare innehaft under frälsefrihet.⁴⁸ Utanför Strängnäs låg

även skattehemmanet Lundby som Catharinas morföräldrar ägt. Som änka hade Catharinas mormor och därefter moster haft Lundby under livstidsförläning. Catharina och Edvard fick 1664 ta över den.⁴⁹ Edvard fick under 1660-talet fler förläningar och donationer i främst Småland för sina lönefordringar och utlägg under tiden som kunglig sekreterare.⁵⁰

Det var inte ovanligt att donationsmottagaren, liksom Catharina och Edvard, hade något slags anknytning till hemmanen de fick frihet på. De flesta donationer och förläningar delades ut efter att den presumtive mottagaren gjort en ansökan hos kungen. Kanske ansåg familjen som ansökte om en benådning att chanserna förbättrades om man hade ett konkret förslag att lägga fram för kronan. Därtill kunde det vara en fördel att få tillgång till räntan från ett hemman som man redan kände till och kanske gjort förbättringar på. Vissa donationer delades till och med ut under vad som kallades expektansrätt. Mottagaren fick expektans till en gård som redan var »upptagen« och först när gården hemfallit så kunde den nya innehavaren ta över.⁵¹ Edwards far, Philip Bononius (1593–1669), var präst i norra Kalmar län, Locknevi socken, och där hade han tillsammans med sin hustru fått en livstidsförläning som gav honom frälsefrihet på gården Fägnebo. När styvmodern dog, år 1676, fick Edvard kronans tillåtelse att behålla gården, först under livstidsförläning senare förbättrat till Norrköpings-besluts-villkor.⁵²

Paret bodde framför allt i Stockholm, där de köpt ett hus på Drottninggatan, samt på gården Forsby i västra Södermanland. Gården köpte de tillsammans med många fler hemman (41 mantal totalt) av familjen Khevenhüller år 1664. Denna ursprungligen österrikiska familj hade fått kungsgården Julita, tillsammans med flera hemman i Södermanland, i pant för ett större lån till kronan och Gustav II Adolf.⁵³

Under de följande åren köpte, sålde och bytte familjen hemman för att få så bra villkor som möjligt och för att samla gårdarna till geografiska enheter.⁵⁴ Familjen verkar inte ha betraktat det som ett problem att de hade gårdar i många olika län, det viktiga var att skapa små kluster. Räntan till ett par gårdar i Östergötland kunde till exempel

Detalj av Forsby, »en lustig ort där bär och kräftor vankar fullt upp«. Catharina beskriver i brev skickade från Forsby under sommaren 1681 hur de njuter av smultron, jordgubbar, vinbär och päron från trädgården.

läningar måste naturligtvis ske först efter inhämtande av ett kungligt tillstånd. Där det var möjligt och benådningen bestod av kronohemman, sökte familjen tillstånd för att etablera ett säteri.

En sätesgård fungerade som innehavarens bostad och huvudgård; själva navet i godset.⁵⁶ Forsby hade till exempel varit en liten by med tre hemman där bönderna avhystes av Ehrensteen och gårdarna slogs samman till en större enhet, säteriet. Själva huvudgården brukades med hjälp av en landbo samt med dagsverken från godsets underliggande hemman.⁵⁷

Strax före reduktionen hade familjen intäkter från säterier och hemman i Småland, Västergötland, Närke, Uppland, Östergötland och Södermanland som de antingen erhållit genom donation, livstidsförläning eller köp från kronan och i vissa fall genom köp från andra familjer. Det verkar inte som om familjen Ehrensteen Wallenstedt hade gods i den finska riksdelen, eller i provinserna, men det var inte alls ovanligt under den här tiden. Ofta omfattade donationen räntan från fler än en gård i en och samma socken men det var inte självklart att det handlade om geografiskt samlade enheter, utan gårdarna kunde ligga utspridda.⁵⁸

Av breven Catharina skrev under reduktionens inledning framgår att hennes oro för familjens ekonomi och framtid växte, inte minst

TABELL 2. Catharina Wallenstedts och Edvard Ehrensteens säterier och gårdar.

Säterier och underliggande gårdar	Årtal	Villkor	Reduktionen
WALLA Tysslinge socken (sn), Örebro län	1650–	Skattehemman som Catharina får under Norrköpings-beslutvillkor (Nb).	1680 var gården säteri men ej bebyggd och anslogs kavalleriet. Catharina hade ärvt själva skattehemmanet och hade således äganderätten, börsrätten, även om hon förlorade frälsefriheten.
BARKESTORP Dörby sn, med underliggande hemman i Förlösa & Kläckeberga sn, Kalmar län	1662–1682, 1719.	Nb, säteri på 4 mantal (mtl) och 11 mtl.	1682 drogs huvudgården in och anslogs kavalleriet. Familjen fick dock efter kungligt brev behålla rätten från underliggande hemman på livstid (1719).
FÄNGEBO Locknevi sn, Kalmar län	1676	Kyrkohemman på 1 mtl, livstidsförläning.	Drogs in 1681, hemmanets förväntade förmåga att erlägga skatt skrevs ner, förmedlades, till ½ mtl och hemmanet delades in på kavalleriet.
BENESTAD Aringsås sn, Kronoberg	1662–1692 (1717)	Nb, skattegårdar, efter köp av börsrätten från bönderna 1664 bildades säteri, totalt 13 mtl.	Indragna 1682 men återlämnade under livstid. Indragna 1692 mot vederlag. 1717 sålde Catarina börsrätten.
LINNEBJÖRKE Dädesjö sn, Kronobergs län	1662	Nb, säteri 1664, totalt med underliggande 13 mtl.	Säteriet indrogs 1681, och 1682 flera underliggande gårdar. Tre hemman fick behållas på livstid, de drogs dock in 1692.
GUDMUNDSÅS m.fl., Bäckaby sn, Jönköpings län	1661	Bytesgods, Nb, 4 ¼ skattehemman.	Drogs in 1681.
BILTSBRO Vingåkers sn, Södermanland	1666	Skattehemman som ingår i donation, säteri.	Reducerades men familjen hade kvar börsrätten till skattehemmanet 1696.

Säterier och underliggande gårdar	Årtal	Villkor	Reduktionen
SKALUNDA Sköldinge sn, med underliggande hemman i Floda & Bettna sn, Södermanland	1664, 1665, 1671, 1672	Köpegods, förpantning och Nb.	Köp från familjen Khevenhüller. Man erhöll fler hemman under åren som lades till säteriet. Förpantningarna inlöstes 1687 och 1707.
FORSBY Österåkers sn, Södermanland	1664, 1666	Köpegods, 41 mtl, fler inköpta, Nb och livstids- förläning.	Köp från familjen Khevenhüllers arvingar, senare ytterligare köp. Mindre donation och förläning.
LUNDBY Fogdö sn samt Vansö sn, Södermanland	1664–1719	Livstids- förläning.	Catharina har arvt börsrätten till Lundby, hennes familj har haft frihet på gårdarna tidigare. Frälsefriheten drogs in 1691 men Catharina hade kvar börsrätten.
ALMNÄS Skaraborgs län	1681–1719	Frälse, säteri (gammalt byte).	Ehrensteen köpte frälsehemmanen 1681. Godset hade före 1586 varit kronohemman men efter ett byte blev det frälse. Bytet kom att granskas under reduktionsåren. Stannade kvar i familjen fram till 1722.
ÖSTERBY Vallby sn, Uppland	1677	Gammal frälse- jord, 6 mtl, som Ehrensteen köpte av Georg von Snoilsky.	Drogs in 1685 efter en utredning som visade att godset var under Nb sedan 1605. Familjen Snoilsky blev därmed återbetalningsskyldig till kronan, men fick kungligt tillstånd att lämna andra hemman i ersättning till kronan. Ehrensteens arvingar kunde behålla gården. Först 1754 avslutades ärendet.

KÄLLA: Johan Axel Almquists *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning* samt Catharina Wallensteds brev och jordeböcker.

när en stor komet visade sig på himlen likt ett förebud om onda tider.⁵⁹ Catharina berättade för sin dotter om rykten som gick i huvudstaden om att vissa personer, som greve Carl Gustaf Oxenstierna, förlorat alla sina inkomster. Vissa, trodde man, skulle tvingas söka tjänst utomlands, andra fick ansöka om de arbetstillfällena statsadministrationen erbjöd. Värst var det givetvis för icke arbetsföra veteraner, pensionärer eller änkor som inte själva kunde söka tjänster. För dem fanns bara möjligheten att vända sig till Karl XI och be om hjälp eller uppskov.⁶⁰

I ett brev från midsommar 1681 berättar Catharina att alla livstidsförläningar nu dragits in »så att många fattige änkor får sätta finger i ögonen [gråta]«. ⁶¹ Indragningsbesluten kom snabbt och under våren 1681 fyllde huvudstaden av familjer som önskade lägga fram sitt ärende för kungen.⁶² Undersåtarnas rättighet att framföra klagomål eller att be om nåd var en väl förankrad institution som formaliserats över åren. Böneskrifter, eller suppliker, var avgiftsbelagda brev som diariefördes efter att de lästs upp, helst direkt inför kungen. Catharina skrev att det var så många utfattiga änkor som bad om hjälp att kungens tid ej räckte till för att ta emot dem. När kungen försökte fly undan till Kungsör följde supplikanterna efter, men, berättar Catharina, »änkorna som komma till Kungsör, får inte komma in med sina suppliker«. ⁶³

Catharina och Edvard gjorde vad de kunde för att få behålla sina ränteinkomster. Redan i november 1680 skriver Catharina i ett brev att de insett att de skulle komma att förlora friheten på delar av sina gods.⁶⁴ Mycket riktigt drogs de första gårdarna in i början av 1681 och under 1682 och 1683 kom alla gårdar som familjen hade under Norrköpings-besluts-villkor att dras in.

Edvard visste dock hur han skulle argumentera för sin sak och lyckades i flera fall utverka livstidsfrihet för sig själv och hustrun så att de i praktiken fick behålla ränteinkomsterna.⁶⁵ Han hade goda kontakter i kansliet och var själv fortfarande i aktiv tjänst. Han redovisade för lönefordringar han hade på kronan och för utlägg han haft i tjänsten. Även Catharina agerade, hon vågade inte riktigt förlita sig på att maken prioriterade på samma sätt som hon själv. I ett brev till dottern

förklarar hon att hon önskar »behålla friheten på mitt lilla Walla« i Närke och ber mågen, Nils Gyldenstolpe, använda sina kontakter.⁶⁶

Trots hennes ansträngningar drogs Walla in och anslogs indelningsverket. Catharina, som ärvt bördsrätten till faderns födelsegård, kämpade emot indragningen. Hennes fars frihet på hemmanet kunde även knytas till en lönefordran som han hade på kronan och det var ett argument som skulle kunna stärka Catharinas besittningsrätt.⁶⁷ Efter Edvards död år 1686 fick Catharina försöka hitta bevis, kvitton, som kunde stärka familjens anspråk på Walla, men likvidationskommissionens representanter menade att familjen enligt deras uträkningar fått för mycket i ersättning och de ansåg att familjen nu var skyldig att betala tillbaka överskottet, de var med andra ord ersättningsskyldiga.

Catharina argumenterade att Walla var det enda hon ärvt av sin far och att det var orättvist att hon skulle förlora friheten på hemmanet och därtill krävas på ersättning. Många familjer hamnade under senare delen av 1680-talet i samma sits som Catharina, men få hade så bra kontakter som hon. I mars 1695 skrev Catharina att mågen Gyldenstolpe haft »likvidationskarlarna till måltids och då lovade de gott«. ⁶⁸ Skulden skrevs ner, men Catharina fick inte tillbaka sitt hemman.

Catharinas syster, Brita, drabbades till familjens bedrövelse hårt av reduktionen. Britas make, Anders Solenblomma, hade också arbetat för statsförvaltningen och nobiliserats. Tyvärr dog han ung och de få godsräntor som han erhållit (i Närke, Halland och Uppland) drogs in under reduktionsåren. Catharina skrev ofta om sin systers olycka och var besviken på sin make och bror för att de inte kunde hjälpa familjen.⁶⁹ Brita hade även ärvt ett hemman, Kvarnbo, i Uppland av sin far och där bodde familjen. Även denna gård hotades av reducering när familjen inte kunde betala sina skulder till kronan. Till slut kunde Brita dock år 1696 få kungens tillstånd att behålla gården som säteri och med frälsefrihet under sin livstid. Först år 1717 drogs gården in efter hennes dotters död.⁷⁰

De gårdar som familjen Ehrensteen köpt av andra familjer kom även de under lupp 1686, samma år som Edvard dog. Gårdarna ifråga hade vid något tillfälle sålts från kronan och senare vidare till familjen Ehrensteen. Riksdagen beslutade det året om en retroaktivt verkande

räntereduktion, vilket innebar att »priset« på gårdar som köpts eller erhållits i pant från kronan omvärderades.⁷¹ Säterierna Forsby och Skalunda med underliggande hemman hade familjen Khevenhüller fått i pant för ett större lån till kronan samtidigt som de fick bland annat Julita kungsgård. Likvidationskommissionen som granskade ärendet menade att kronans skuld betalats tillbaka för länge sedan och ville att kronan skulle återta alla hemman samt att familjen skulle betala tillbaka mellanskillnaden. Khevenhüllers arvingar lyckades dock bevisa att familjen betalat in mer pengar till kronan under mitten av 1600-talet i avsikt att stärka familjens besittningsrätt – det handlade inte om en förpantning utan om ett köp.⁷² Hade arvingarna *inte* lyckats bevisa att ersättningen varit tillräcklig hade hemmanen dragits in från familjen Ehrensteen (och från arvingarna som innehade andra delar av godset). Familjen Ehrensteen hade i så fall tvingats söka ersättning från säljarna, Khevenhüllers arvingar.

Catharina skrev om den oro likvidationskommissionens undersökningar medförde. Hon riskerade att förlora både Forsby och Skalunda som de köpt av familjen Khevenhüller, en familj vars arvingar inget ägde »till betala oss med«, enligt Catharina.⁷³ Hovrätterna fick i reduktionens kölvatten en lång rad civilrättsliga fall där försäljningar och arvskiften bröts upp och gjordes om.⁷⁴

Ytterligare en konsekvens av att många familjer samtidigt befann sig i ekonomiskt trångmål var att många värdefulla föremål kom ut till försäljning, liksom fler frälsehemman än vad som var vanligt. De som hade det väl ställt under de här decennierna kunde göra riktigt bra affärer. Catharinas måg, Nils Gyldenstolpe, var en av Karl XI:s män och blev kanslipresident och greve under enväldet. Han kunde till exempel under 1690-talet köpa säteriet Noor i Uppland och hjälpa sin svärmor med lån.⁷⁵

Catharina Wallenstedt navigerade således reduktionsåren väl och förvaltrade familjens egendom framgångsrikt efter Edwards död år 1686. Till de tre sönernas förtret var hon inte intresserad av att släppa ifrån sig kontrollen över egendomen och med tiden överlevde hon alla sex barnen, med undantag av dottern Margareta (Greta). De livstidsfriheter Edvard och Catharina fått drogs in först efter hennes död 1719.

NOTER

- 1 Här används ordet kronan som en synonym för staten eller rikets beslutshavare.
- 2 Stiernman 1729, s. 1813–1815; Blomdahl 1963, s. 13–14. Undersökningskommissionens arbete utgjorde grund för Stora Kommissionens arbete.
- 3 Stiernman 1729, s. 1813–1815. Om reduktionsriksdagarna och förhandlingen mellan kronan och stånden se t.ex. Rosén 1944; Nilsson 1964; Asker 1983; Scherp 2013.
- 4 Nilsson 1964, s. 88–89.
- 5 Prytz 2013, s. 27. Inledningsvis var det större abalienationer av kronas gods som genomförts efter 1632 som berördes av reduktionsbeslutet, efter 1682 skärptes reglerna och även äldre donationer, förläningar och försäljningar inkluderades.
- 6 Notera att det initialt var alla gods som räntade över 600 daler silvermynt som reducerades, inte 500. »Vissa« hänvisar till en fastslagen årlig skatt, den vissa räntan, se nedan.
- 7 Wijkmark red. 1995, s. 195–196.
- 8 Swedlund 1936, s. 17. Titlar och förläningar som utdelats sedan 1561 i Sverige.
- 9 Swedlund 1936, s. 346–347. Grevskapen hade tillsammans 2 405 mantal (mtl) i Sverige och 766 mtl plus 7 800 arriorubel i den finska riksdelen. Grevskapen räntade 1680 över 80 514 daler silvermynt (dsmt) och friherrskapen 50 838 (dsmt).
- 10 Nilsson 1964, s. 86–123. Prytz 2013, s. 114–117.
- 11 Nilsson 1990, s. 112–115, 120–123, 134–136, 248–250; Haltenberg, 2008 s. 19–29, 210–219.
- 12 Munthe, 1971 s. 9–14; Nilsson 1990, s. 247–252; Lindegren 2009, s. 88–93.
- 13 Nilsson 1990, s. 15.
- 14 Nilsson 1990 s. 112–116; Kujala 2003 s. 34–46.
- 15 Om jordägande och arv enligt landslagen samt diskussion och förändringar inför 1734 års lag, se Ågren 2009.
- 16 En förpantning gav innehavaren rätt att uppbära räntan under en begränsad tid som ersättning för ett skuldfordran på kronan. Kronoköp var jord som sålts av kronan. Grev- och friherreskap (1561–1680) var ärftliga, men oftast under manlig förstfödslo rätt och de medförde långtgående rättigheter för innehavaren. Under 1600-talet var beställningar och förläningar nära knutna till tjänst. Beställningar fick innehavaren lämna i samband med att tjänsten avslutades. Förläningar gavs ofta med livstidsrätt till ett hemman eller annan inkomst, hustrun inkluderades i regel och hade livstidsrätt men barnen saknade arvsrätt. Se mer utförlig genomgång i Prytz 2013, s. 19–24. Se även Swedlund 1936, s. 220–221.
- 17 Loit 1975; Kepsu 2014.
- 18 Prytz 2013, s. 21, 39. Vissa allodiala donationer delades trots beslutet ut även efter 1604. Under reduktionen 1655 upprepades beslutet att alla donationer utdelade under allodiala villkor efter 1632 skulle omvandlas till Norrköpings-besluts-villkor.
- 19 Clason 1895, s. 52–64;

- Winberg 1985, s. 31–37; Prytz 2013 s.118–127, 132.
- 20 Prytz 2013, s.97–110, 137–139.
- 21 Clason 1895, s. 52–64; Winberg 1985, s. 31–37; Prytz 2013 s.118–127, 132. Den begränsade besittningsrätten gjorde att hemmanen vid försäljning mellan privatpersoner fick ett lägre pris än ärvd eller köpt jord.
- 22 Prytz 2013, s. 54–56, 63–78
- 23 Englund 1989, s. 12–13.
- 24 Carlsson 1950, s. 21–26; Asker 1983, s. 50–54; Samuelson 1993, s.178–179 204; Kujala 2003, s. 34–46.
- 25 Samuelson 1993, s. 68–70.
- 26 Prytz 2013, s. 41.
- 27 Den jord som dragits in från kyrkan under reformationen kunde fortfarande under 1600-talet benämnas kloster- eller kyrkojord i jordeböckerna, men hanterades i praktiken som kronojord under 1600-talet. Först 1892 avvecklades grundskatterna och därmed skillnaden mellan jordnaturerna. Winberg 1985, s. 6.
- 28 Prytz 2013, s. 59. Frälshemman vilka dragits in till kronan efter till exempel en dom om förräderi, kunde delas ut av kronan.
- 29 Swedlund 1936, s. 207–229. Undantag gjordes för grev- och friherrskap, vilket gjorde dem impopulära hos de flesta inom adeln.
- 30 Odén 1955, s. 55–92; Nilsson 1990 s. 107–198.
- 31 Kontraktstiden var minst 6 år i de äldre svenska (med finska) länen, i de tidigare danska länen kunde kontraktstiden vara 50 år. Revera 1979, s. 76–77; Holm 2007, s. 144; Lindström 2008, s. 33–35.
- 32 Kujala 2003, s. 39, 108.
- 33 Nilsson 1989, s. 71–71, 89–92.
- 34 Nilsson 1989, s. 71–71, 89–92; Nilsson 1990, s. 20–21, 210, 250–251, 290–292.
- 35 Dahlgren 1964, s. 3–5; Munthe 1971, s. 12.
- 36 Dahlgren 1964; Nilsson 1990, s. 248–252.
- 37 Scherp 2013, s. 257–294.
- 38 Munthe 1971, s. 215–216; Ågren 1997, s. 114–115; Prytz 2013, s. 176–197.
- 39 Kujala 2003, s.140–151.
- 40 Munthe 1971, s. 213–219; Cavallie 1975, s. 102–104. Nilsson 1990, s. 262; Prytz 2013, s. 35.
- 41 Munthe 1971, s. 220; Cavallie 1975, s. 115–135.
- 42 Dahlgren 1967, s. 2–3.
- 43 Dahlgren 1967, s. 11–16, 18–19. Prytz 2013, s. 28, 205–209.
- 44 SBL Ehrensteen; Wijkmark 1995.
- 45 SBL Ehrensteen; Wijkmark 1995.
- 46 Jordeböcker Örebro län, Tysslinge sn. 1652. Wallius hade även en fordran på kronan.
- 47 Jordeböcker, Örebro län, Tysslinge socken, 1636, 1660:1 1680; Wijkmark 1995, s. 478.
- 48 Almquist 1934, s. 394 (Mora och Vältestad i Vansö socken utanför Strängnäs).
- 49 Almquist 1934, s. 344, 349, 394; Almquist 1935 s. 572–573. Almquist 1976, s. 893. Jordeböcker, Hedvig Eleonoras livgeding, Vansö socken, 1661:1. Två hemman, Mora och Veltesta i Vansö sn, i Södermanland, skulle bytas mot gårdar i Småland 1661 men det slutade med att Ehrensteen fick behålla både gårdarna i Södermanland och i Småland.
- 50 Säterierna Linnebjörke och

Benestad i Kronoberg, Barkestorp i Kalmar län.

51 Prytz 2013, s. 99, 115–116, 216.

52 SBL Ehrensteen; Almquist 1976, s. 187–188; Jordeböcker, Kalmar län, Locknevi sn. 1666:1; 1670:1; 1675:1.

53 Almquist 1935, s. 477. Jakobs-son 2019, s.143–156. Gårdar i Österåker och i Sköldinge socknar, Forsby i Österåker blev familjens främsta sätesgård. Säljare var Khevenhüllers änka, Regina Catharina von Windish-Grätz. Hennes dotter Anna Regina Khevenhüller var gift med Mathias Palbitzki och de löste ut Anna Reginas syskon från faderns gods i Sverige. Khevenhüller hade köpt gårdarna från kronan efter att först ha fått dem i pant för ett större lån till kronan.

54 Almquist 1947, s. 217, 220. Gårdar som låg/legat under Lindö och Ingmarstorp.

55 Almquist 1947, s. 217, 837, 897.

56 Winberg 1985, s. 5; Swedlund 1936, s. 207–243; Kujala 2003, s. 34–46; Olsson 2005, s. 28–29; Prytz 2013, s. 127–137.

57 Almquist 1935 s. 477–478.

58 Till exempel Almquist 1947 s. 217, 220, 897; Prytz 2013, s. 63, 110–112.

59 Wijkmark red. 1995, s. 219 (Kirchs eller Newtons komet).

60 Wijkmark 1995, s.199, 238–239.

61 Wijkmark 1995, s. 262. Se även SAOB, »sätta fingrarna i ögonen«.

62 Linde 2009, s. 68–69, 72–73; Persson 1999, 42–55, 176–178; Prytz 2013, s. 17–19, 31–32, 48–49; Almbjär 2016, s. 5–16.

63 Wijkmark 1995, s. 354.

64 Wijkmark red. 1995, s. 202.

65 Almquist 1976, s. 188, 893–894, 1376–1377.

66 Wijkmark 1995, s. 275.

67 Wijkmark 1995, s. 472–473.

68 Wijkmark 1995, s. 474, 505.

69 Wijkmark 1995, s. 338.

70 Almquist 1931, s.707–708; Wijkmark 1995.

71 Munthe 1971, s. 213–218.

72 Wijkmark 1995, s. 443.

73 Wijkmark 1995, s. 446.

74 Ågren 1997, s. 118–119; Prytz 2013, s. 165–167.

75 Wijkmark 1995, s. 275, 483–484. Knivsta.

REFERENSER

Jordeböcker, Kalmar län, RA (1666:1), bildid: A0055409_00045.

Jordeböcker, Kalmar län, RA (1670:1), bildid: A0055411_00036.

Jordeböcker, Kalmar län, RA (1675:1), bildid: A0055415_00270.

Jordeböcker, Hedvig Eleonoras livgeding, RA (1661:1), bildid:

A0055981_00035.

Jordeböcker, Hedvig Eleonoras livgeding, RA (1696:1), bildid:

A0055997_00059.

Jordeböcker, Hedvig Eleonoras livgeding, RA (1703:2), bildid:

A0056000_00522.

Jordeböcker, Hedvig Eleonoras livgeding, RA (1717), bildid: A0056004_00447.

- Jordeböcker Skaraborgs län, RA (1685), bildid: A0055775_00257.
- Jordeböcker, Skaraborgs län, RA (1690:1), bildid: A0055777_00252.
- Jordeböcker, Skaraborgs län, RA (1720), bildid: A0055800_00391.
- Jordeböcker, Örebro län, RA (1636), bildid: A0055930_00034.
- Jordeböcker Örebro län, RA (1652), bildid: A0055935_00043.
- Jordeböcker Örebro län, RA (1660:1), bildid: A0055937_00026.
- Jordeböcker Örebro län, RA (1680), bildid: A0055941_00026.
- Almbjär, Martin 2016. *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772*, doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet.
- Almqvist, Johan Axel 1931. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 1 & 2: Stockholm och Uppsala län*, Stockholm: Liber.
- Almqvist, Johan Axel 1934–1935. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 2: Nyköpings län och livgedings Södermanlandsdel*, Stockholm: Liber.
- Almqvist, Johan Axel 1946. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 3: Östergötland*, Stockholm: Liber.
- Almqvist, Johan Axel 1976. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 4: Småland*, Stockholm: Liber.
- Asker, Björn 1983. *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Blomdahl, Rune 1963. *Förmyndarräfstens huvudske. En studie i Stora Kommissionens historia*, doktorsavhandling, Stockholm: Stockholms universitet.
- Carlsson, Sten 1950. *Svensk ståndscirkulation 1680–1950*, Uppsala: J. A. Lindblads Förlag.
- Cavallie, James 1975. *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Clason, Sam 1895. *Till reduktionens förhistoria. Gods- och ränteaföndringarna och de förbudna orterna*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Dahlgren, Stellan 1964. *Karl X Gustav och reduktionen*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Dahlgren, Stellan 1967. »Uppgörörelsen med reduktionen efter enväldets fall«, *Historisk tidskrift*.
- Englund, Peter 1989. *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, doktorsavhandling, Uppsala universitet, Stockholm: Atlantis.
- Hallenberg, Mats 2008. *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hildebrand, Bengt. »Ehrensteen, släkt«, i *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon. urn:sbl:16709. Hämtad 15/11 2023.

- Holm, Johan 2007. *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595 till 1640*, doktorsavhandling, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Höglund, Mats 2017. *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Jacobsson, Håkan 2019. »Gods i förvandling: Julita från kungsgård till sätesgård«, i Ulrik Lange & Göran Ulväng red., *Julita gård. Människor och landskap under tusen år*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Kepsu, Kasper 2014. *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, doktorsavhandling, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten – Societas Scientiarum Fennica.
- Kujala, Antti 2003. *The crown, the nobility and the peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power*, Helsingfors: SKS (Finnish Literature Society).
- Linde, Martin 2009. *I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet*, Hedemora: Gidlund.
- Lindgren, Jan 2009. »Krig och skuld. Den svenska statsskuldens historia ca 1600–1800«, i *Kungliga Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok*.
- Lindström, Jonas 2008. *Distribution and differences. Stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, doktorsavhandling, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Loit, Aleksander 1975. *Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, doktorsavhandling, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Munthe, Arne 1971. *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Stockholm: Allmän förl.
- Nilsson, Sven A. 1964. *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm: Natur och kultur.
- Nilsson, Sven A. 1990. *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Odén, Birgitta 1955. *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, doktorsavhandling, Lund: Gleerup.
- Olsson, Mats 2005. *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*, Hedemora: Gidlund.
- Persson, Fabian 1999. *Servants of fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Prytz, Cristina 2013. *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*, doktorsavhandling, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Revera, Margareta 1975. *Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*, doktorsavhandling, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Rosén, Jerker 1944. *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686. Studier rörande Karl XI:s skånska räfstepolitik och Skånes försvenskning*, Lund: Gleerup.
- Samuelson, Jan 1993. *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Scherp, Joakim 2013. *De ofrälse och makten. En institutionell studie av Riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*, doktorsavhandling, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Stiernman, Anders Anton von 1729. *Alla riksdagars och mötens besluth [...] Del 2*, Stockholm.
- Stiernman, Anders Anton von 1733. *Alla riksdagars och mötens besluth [...] Del 3*, Stockholm.
- Swedlund, Robert 1936. *Grev- och friherrskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Wijkmark, Christina 1995. *Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672–1718 kommenterade och i urval*, Stockholm: Atlantis.
- Winberg, Christer 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Lund: Blom.
- Ågren, Maria 1997. *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*, Stockholm: Institutet för Rättshistorisk Forskning.
- Ågren, Maria 2009. *Domestic Secrets. Women and Property in Sweden, 1600–1857*, Chapel Hill: N.C. University of North Carolina Press.

SKATTEJORDENS URSPRUNG

Åtkomsthandlingar i Västergötland 1690

MARTIN ANDERSSON

I FEBRUARI 1690 genomfördes en undersökning av skattejorden i Amnehärads, Lyrestads och Hova socknar i Vadsbo härad i norra Västergötland. Landshövdingens utskickade ämbetsmän hade beordrat bönderna att uppvisa åtkomsthandlingar för att bevisa vilken rätt de hade till sina gårdar, och dessa dokument kopierades nu och sammanställdes i en volym där också uppgifter om gårdarnas åker-, ängs- och utmarker noterades, liksom vem som för närvarande uppbar jordräntan.¹

Orsaken till att den västgötska skattejordsrannsakingen genomfördes framgår inte av den bevarade volymen. Arkivarien Arnold Sandberg har dock utrett bakgrunden till motsvarande undersökning av skattejorden i Kalmar län.² Landshövdingen Balthasar Gyldenhoff i Västmanland vände sig 1688 till Stockholm och menade att många av de skatteköpta gårdarna i hans län hade sålts alltför billigt, och att man borde göra en undersökning för att avgöra hur mycket kronan hade förlorat på detta. I januari 1689 sände Kammarkollegiet därför ut en befallning till samtliga landshövdingar om att de skulle sammanställa »specifikationer« över alla gårdar som någon gång sålts från kronan till skatte. Dessa skulle sedan också kunna användas om kronan ville återlösa sådana gårdar som uppfattades som »omistliga«, bland annat om de passade bra som militieboställen i det just reformerade indelningsverket. Sandberg har visat att åtminstone landshövdingen i Östergötland lät göra just sådana »specifikationer« över de skatteköpta gårdarna, även om dessa av någon anledning sedan inte skickades vidare till Stockholm.³ Vad som skedde i resten av landet är okänt, men i Kalmar län (och som vi snart ska se också i nordligaste Västergötland) upprättades

specifikationer omfattande inte bara de skatteköpta gårdarna utan samtliga skattehemman. Sandberg menar att detta kan ha berott på att det i Småland fanns många sämjehemman, vars jordnatur uppfattades som ett oklart mellanting mellan krono- och skattejord. I norra Västergötland fanns inte några sämjehemman, däremot rikligt med gårdar som innehades av bönder med så kallad stubbarätt, vilket innebär att gården hade odlats upp som ett nybygge på skogen. Även om det inte uttryckligen nämns i källorna, kan osäkerheten kring stubbarättens omfattning och ursprung ha varit orsaken till att man lät genomföra en omfattande undersökning av skattejorden också i den norra fjärdingen i Vadsbo.

Undersökningen av skattejorden var bara en i raden av jordrannsakningar som genomfördes av utskickade ämbetsmän i Vadsbo under dessa år. År 1684 hade bygden besök av lantmätaren M. E. Fillmer, vilken (sannolikt för Reduktionskommissionens räkning) avmätte sättesgårdarna Mälltorp, Borrnäs, Vallsjön och Ribbingsfors med deras underlydande frälsehemman.⁴ Året därpå gästades området av Skogskommissionen i Skaraborgs län, som undersökte de stora allmänningarna Stora och Lilla Tiveden, gränsskogarna mellan Västergötland och Närke. Främst riktade Skogskommissionen sin kraft mot traktens adliga jordägare, vilka beskylldes för att ha anlagt nybyggen på kronans allmänning.⁵ Sommaren 1690 återvände så Skogskommissionen till området för att undersöka allmanningen Bråteskogen, på gränsen mellan Lyrestad och Amnehärad.⁶ Denna rannsaking rörde främst skatte- och kronojord, och hade därför möjligen ett samband med insamlingen av åtkomsthhandlingarna tidigare under året.

Eftersom volymen med kopiorna av åtkomsthhandlingarna finns i landskontorets arkiv verkar den dock, i likhet med vad Sandberg funnit för Småland och Östergötland, aldrig ha skickats in till Kammarkollegiet i Stockholm. Inte heller framkommer några förändringar av jordnaturen för volymens skattegårdar i kronans jordeböcker under de närmast följande åren.⁷ Volymen med åtkomsthhandlingarna låter oss därför ana en ambition hos kronan, en förhoppning om att det skulle finnas större möjligheter att återta »omistlig« kronojord än vad verkligheten faktiskt erbjöd.

Mer konkret kan volymen användas för att undersöka frågor om skattejordens ursprung på ett sätt som sällan är möjligt för andra områden eller tidsperioder, eftersom den innehåller ett tvärsnitt med åtkomsthandlingar för nästan samtliga skattegårdar i området.⁸ Syftet med denna undersökning är därför dels att se hur skattebönderna i Amnehärad, Hova och Lyrestad 1690 kunde legitimera sitt jorðinnehav när de avkrävdes skriftliga åtkomsthandlingar, dels att använda åtkomsthandlingarnas uppgifter till en bebyggelsehistorisk studie av skattejorden i området. De skilda sätt på vilka skattebönderna kunde bevisa sin åtkomst till jorden speglar nämligen hur möjligheterna till jorðförvärv över tid hade förändrats.

Skattejordens ursprung

Landslagens jorðabalk inleddes med orden »fem äro laga jorðafång«, varefter dessa fem räknades upp: arv, byte, köp, gåva och pantsättning (om panten förföll).⁹ Denna modell motsvarar emellertid dåligt vad vi möter i åtkomsthandlingarna från Amnehärad, Hova och Lyrestad. Byten, gåvor och pantsättningar var rimligtvis sällsynta, och förekommer av den anledningen inte alls i materialet. Arvet, som bör ha

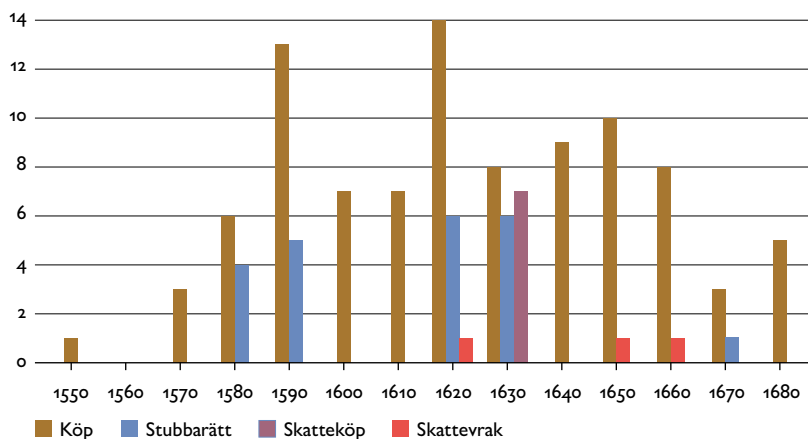

DIAGRAM 1. Kronologisk sammanställning av åtkomsthandlingarna för skattegårdarna i Amnehärad, Hova och Lyrestad 1690, uppdelade på fyra typer av jorðafång. KÄLLA: Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, Göteborgs landsarkiv.

varit en av de vanligaste formerna för överlåtelse av skattejord under 1600-talet, nämns därtill endast indirekt i åtkomsthandlingarna därför att ännu inga skriftliga dokument upprättades då jord ärvdes. Däremot kunde den uppdelning av jorden på flera släktingar som ett arvskifte resulterade i senare leda till uppköp och konsolidering. Detta avspeglas i den stora mängd köpebrev som Västgötabönderna uppvisade, vilka utgjorde hela 62 procent av åtkomsthandlingarna. Utöver köpebreven förekom tre andra typer av åtkomsthandlingar: stubbarättsbrev (27 procent av åtkomsthandlingarna), skatteköpsbrev (8 procent), samt köpebrev av gårdar där bonden inte hade förmått betala skatten och som därför hade blivit så kallade skattevrak (3 procent). Nedan undersöks i tur och ordning dessa fyra typer av jordafång.

Stubbarätt

Ett stubbarättsbrev var en typ av åtkomsthandling som upprättades då en bonde hade tagit upp en ny gård »från stubben« i form av ett nybygge på skogen. Brevet innehöll information om vem nyodlaren var, vad nybygget hette och var det var beläget, samt villkoren för dess skattläggning (ofta inklusive en skattefrihetsperiod på vanligen sex år).¹⁰ De utfärdades under 1500-talet oftast av kungen eller, som var fallet med nybyggen i Vadsbo härad, av hertig Karl. Under 1600-talet var utfärdaren istället oftast häradshövdingen eller lagläsaren.

Ungefär var fjärde skattebonde i norra Vadsbo visade 1690 alltså upp ett stubbarättsbrev för att hävda sin rätt till jorden. Av tabellen på sidan 55 framgår att dessa stubbarättsbrev härstammade från två perioder: dels från 1500-talets två sista decennier, dels från 1620- och 1630-talen. Sannolikt motsvarar detta två perioder av relativt snabb folkökning, vilken resulterade i att bebyggelsen i området expanderade. De mellanliggande decennierna 1600–1620 framstår däremot som befolkningsmässigt stagnerade. Rörande tiden efter 1630 har dock historikern Lennart Andersson Palm funnit att befolkningen i de socknarna ökade med över 80 procent fram till 1690.¹¹ Detta avspeglas alltså inte alls i stubbarättsbreven, vilket antyder att folkökningen då främst ägde rum inom ramen för de etablerade byarna, snarare än genom uppodling av utmarken och allmänningsskogen.

Att skattebönderna kunde uppvisa stubbarättsbrev berodde på att deras gårdar, till skillnad från vad som ofta var fallet i andra områden i Sverige, hade givits dem med skatterätt. Detta framgår till exempel av stubbarättsbrevet för Barrebacken i Amnehärad, vilket hertig Karl 1597 lät nybyggaren Måns Nilsson besitta »lika som annan skattejord« trots att det uttryckligen sades vara beläget »på kronans egendom«. ¹² I andra fall hade en gård blivit skatte därför att den var upptaget på ett annat skattehemmans mark, vilket var fallet med Äspelund i Hova som en Nils Eriksson 1672 »med Kilabornas samtycke haver för några år sedan på deras skatteskog upptaget av stubberoten«. ¹³

I några fall visade bönderna inte bara upp stubbarättsbrevet utan också något senare köpebrev. Det gällde till exempel Klämmestorp i Amnehärad, där bröderna som bodde där 1690 hade såväl faderns stubbarättsbrev från 1626 som ett köpebrev från 1685 enligt vilket de hade köpt sina syskons arvslotter. ¹⁴ Endast vid ett enstaka tillfälle uppvisades dokument som antydde en konflikt rörande ett stubbarättshemmans skattenatur: för Högshult i Älgårås socken uppvisades ett utdrag ur häradsrättens protokoll från 1686, enligt vilket Skogskommissionen hade granskat kronans jordeböcker och funnit att hemmanet var krono. ¹⁵ Bonden Bertil Bertilsson betygade dock inför häradsrätten att hemmanet var upptaget av ödemarken av hans svärföräldrar, vilket han (implicit) menade borde göra gården till skatte. Enligt intyget remitterades saken därefter till landshövdingen, och kanske var den ännu inte avgjord 1690 eftersom inga senare åtkomsthandlingar registrerades.

En annan möjlig konflikt gällde Sjötorp i Lyrestad, idag känt som den plats där Göta kanal mynnar i Vänern. Sjötorp var enligt jordeboken en frälsegård ¹⁶, men trots detta uppvisades två åtkomsthandlingar 1690. Den första var ett stubbarättsbrev utfärdat av hertig Karl 1586, enligt vilket nybyggaren Olof Jönsson hade fortsatt sin faders röjningsarbete på »ödemarken« och därför fick rätt att besitta hemmanet som skattebonde. ¹⁷ Den andra handlingen var ett brev utfärdat av Gustav II Adolf år 1627, genom vilket kungen gav en Gunilla Ingesdotter ärftlig rätt att behålla Sjötorp eftersom det hade uppta-

gits av ödemarken av hennes föräldrar.¹⁸ Enligt brevet hade »några understå[tt] sig med våld tvinga ifrån henne« gården, vilket föranledde det kungliga ingripandet.

I brevet nämns dock inte att Sjötorp skulle vara en skattegård. Istället uppmanas Gunilla att »utgöra sina utlagor [till] sin husbonde Conrad von Falkenberg, de han haver rätt att fordra«. Så länge hon gjorde detta skulle ingen kunna »tvinga henne ifrån skatt och börd«. Sjötorp verkar därför ha varit något så ovanligt som en frälsegård vilken brukades av en bonde med ärftlig besittningsrätt och som dessutom, enligt stubbarättsbrevet, hade rätt att fritt sälja hemmanet till andra skattebönder. Uppvisandet av åtkomsthandlingarna 1690 måste ha syftat till att säkerställa denna rätt snarare än att klargöra äganderätten till jorden.

Skatteköp

Knappt var tionde skattegård i Amnehärad, Lyrestad och Hova 1690 var köpt från kronan till skatte. Diagrammet på s. 55 visar att samtliga dessa skatteköp hade ägt rum åren 1632–1635. Under dessa år sålde kronan skatterätten till gårdar runt om i riket för att finansiera det pågående kriget i Tyskland.¹⁹ Försäljningarna omfattade dock långt ifrån alla kronogårdar: mot slutet av 1600-talet fanns i de tre socknarna ännu ett stort antal kronogårdar som inte hade skatteköpts.²⁰ Om rannsakingen 1690, i enlighet med Kammarkollegiets instruktioner, endast hade omfattat skatteköpta hemman skulle den med andra ord ha varit snabbt avklarad.

Skatteköpsbrevet för Delebäckstorp i Hova socken kan få utgöra exempel på innehållet i denna typ av åtkomsthandling.²¹ Det hade utfärdats 1635 av förmyndarregeringen i drottning Kristinas namn, men hänvisade till de påbud om skatteköp som hade utfärdats av Gustav II Adolf 1629–1630. I brevet nämndes att bonden Per Nilsson hade inlevererat rätt köpeskilling till Kammaren i Stockholm och att han och hans arvingar därför skulle få behålla hemmanet, samt att det med oförändrad jordränta skulle föras över från krona till skatte i jordeboken. Det kan också noteras att trots att det antagligen var skatteköpen som föranledde rannsakingen av alla skattegårdarna, finns det

inget i de kopierade åtkomsthandlingarna som tyder på att skatterätten skulle ha varit ifrågasatt för något av de skatteköpta hemmanen under decennierna mellan 1630 och 1690.

Skattevrak

För endast tre gårdar visar åtkomsthandlingarna att de varit skattehemman, men på grund av att bönderna inte kunnat betala skatten konfiskerats av kronan, varefter någon ånyo köpt skatterättigheten. Det äldsta exemplet är gården Brestorp i Hova socken. Vid häradstinget i november 1622 bevisade en Anders Larsson att hemmanet tidigare hade legat öde i fyra år »och skulle hava känts under kronan« som skattevrak, men att han då istället hade flyttat till gården och retroaktivt betalt skatten för de fyra åren.²² Därtill betalade han nu övriga jordägare för deras arvslotter efter en tidigare ägare, varefter han övertog hela gården. Den hade visserligen ännu inte hunnit blivit skattevrak men hotades på grund av den obetalda skatten av indragning till kronan, vilket var anledningen till att Anders Larsson kunde överta den.

Också Nolgården i Mörtestad i Amnehärads socken såldes just då den stod i begrepp att konfiskeras av kronan. Här var det länsmannen Hans Månsson som 1667 passade på att förvärva gården av de två delägarna, korpralen Esbjörn Karlsson och bonden Lars Olsson, »av långligt ödesmål hemfallen [åt kronan]« mot att han betalade fyra års kvarskatt.²³ Ett tredje exempel på skattevrak utgör Kullen i Hova socken. Vid tinget 1652 påvisade fogden Andor Andersson att hemmanet stått öde utan att betala någon skatt till kronan i tre år.²⁴ Under dessa år hade gården varit uppbjuden vid tinget till de närmaste arvingarna, vilka erbjöds att köpa gården för kvarskatten på sammanlagt 130 daler kopparmynt. Arvingarna hade dock antingen inte kunnat eller velat köpa gården för detta pris, vilket lett till att den nu hade tillfallit kronan som skattevrak. Nu anmälde emellertid en Måns Svensson, som inte hade någon bördsrätt alls, sitt intresse för att få köpa gården, vilket han fick göra med full skattemannarätt.²⁵

Åtkomsthandlingarna för de gårdar som 1690 var skatte kan förstås inte visa huruvida det fanns fler gårdar i området som hade konfiskerats av kronan under 1600-talet på grund av att bönderna inte kun-

nat betala sina skatter. De visar blott att det inte var vanligt att någon tredje part förvärvade skattejord när en gård förklarades som skattevrak. Det är dock anmärkningsvärt att två av de tre gårdarna gick till en ny ägare utanför den närmaste släkten; som vi ska se av köpebrevet var detta i övrigt mycket sällsynt.

Köpebrev

Nästan två av tre bönder uppvisade 1690 köpebrev som stöd för sitt jordinnehav. Att andelen var så stor beror på att det inte fanns någon annan form av åtkomsthandling för de gårdar vilkas historia sträckte sig ända tillbaka till medeltiden, eftersom inga stubbarättsbrev någonsin utfärdats. Köpebrevens fördelning över tid framgår av diagram 1, s. 55. Det äldsta brevet var daterat 1557, men annars var det först från 1570-talet som köpebrev har bevarats. Några av de äldsta breven som uppvisades kopierades därtill inte därför att de var i så dåligt skick.²⁶ Möjligen visar detta att skriftliga köpebrev på skattegårdar endast sällan utfärdades i området före slutet av 1500-talet. Av okänd anledning utmärker sig 1590- och 1620-talen som decennier från vilka ovanligt många köpebrev uppvisats. Breven är dock inte samlade till något särskilt år, vilket skulle ha varit fallet om ansamlingen var orsakad av till exempel någon omfattande pestepidemi. Snarare verkar praxis ha varierat över tid för hur vanligt det var att skattebönder fick skriftliga köpebrev. I övrigt är antalet köpebrev relativt konstant över tid, om än med en viss nedgång decennierna före 1690. Bönderna har av allt döma föredragit att i första hand visa upp äldre köpebrev, om de haft tillgång till sådana.

Den fortsatta undersökningen är avgränsad till de 17 skattegårdar som låg i Amnehärads socken. Av bönderna på dessa gårdar uppvisade 1690 något mindre än hälften två köpebrev, en bonde till och med tre brev, alla dock daterade samma år. Av köpebrevet framgår att de flesta gårdar i området såldes under 1600-talet inom den närmaste släkten, det vill säga mellan syskon och kusiner. Någon gång var släktskapet mer avlägset eller invecklat, som för Himmelsberg där man i ett tillägg till köpebrevet från 1642 också uppvisade en släktutredning som gjorts vid tinget 1636.²⁷ Köpebrevet tycks oftast ha ut-

färdats i samband med försäljningen, men det finns ett exempel på att köpebrev också kunde utfärdas först långt i efterhand: det gäller Åsen i Hova socken, där man i köpebrevet 1661 konstaterade att Jon Larsson »för lång tid sedan« hade köpt gården av en Hans Påvelsson men att han då inte hade kunnat få något skrivet brev eftersom den ansvarige lagläsaren hade avlidit.²⁸

Det finns dock också ett par exempel på tydliga försäljningar av skattegårdar utom börd, nämligen till adelsmannen Harald Posse. År 1661 förvärvade denne Nolgården i Torsvid i Amnehärads socken av de dåvarande bönderna²⁹, och 1666 det lilla torpet Hyddan, vilket var byggt på skattehemmanet Hults ägor.³⁰ De två gårdarna gick sedan olika öden till mötes: medan Nolgården i Torsvid formellt förblev ett skattehemman kom Hyddan att räknas som frälse i jordeboken.³¹ När rannsakingen genomfördes 1690 hade Nolgården i Torsvid dock redan dragits in till kronan några år tidigare från Harald Posses svärdotter Helena Lillia för obetalda räntors skull.

Indragning hade mot slutet av 1680-talet drabbat också gården Delebäck i Amnehärads socken, vilken kronan reducerade från förre landshövdingen Henrik Falkenberg. Gården Delebäcks historia framstår av åtkomsthandlingarna som den kanske mest invecklade. Vid rannsakingen 1690 uppvisades den allra äldsta åtkomsthandlingen, ett köpebrev från 1557.³² Enligt jordeböckerna var gården dock gammalt frälse då den vid slutet av 1680-talet indrogs till kronan och omvandlades till krono.³³ Hur och när den omvandlats från skatte till frälse är alltså okänt, liksom vem som 1690 kunde visa upp det ålderstigna köpebrevet. Kanske hade detta brev, äldre än alla de andra åtkomsthandlingar som bönderna i norra Vadsbo hade i sin ägo, överlevt endast tack vare att det inlemmats i ett godsarkiv tidigare under 1600-talet. I så fall antyder köpebrevet hur andra dokument gått förlorade redan långt innan undersökningskommissionen nådde Vadsbo härad 1690.

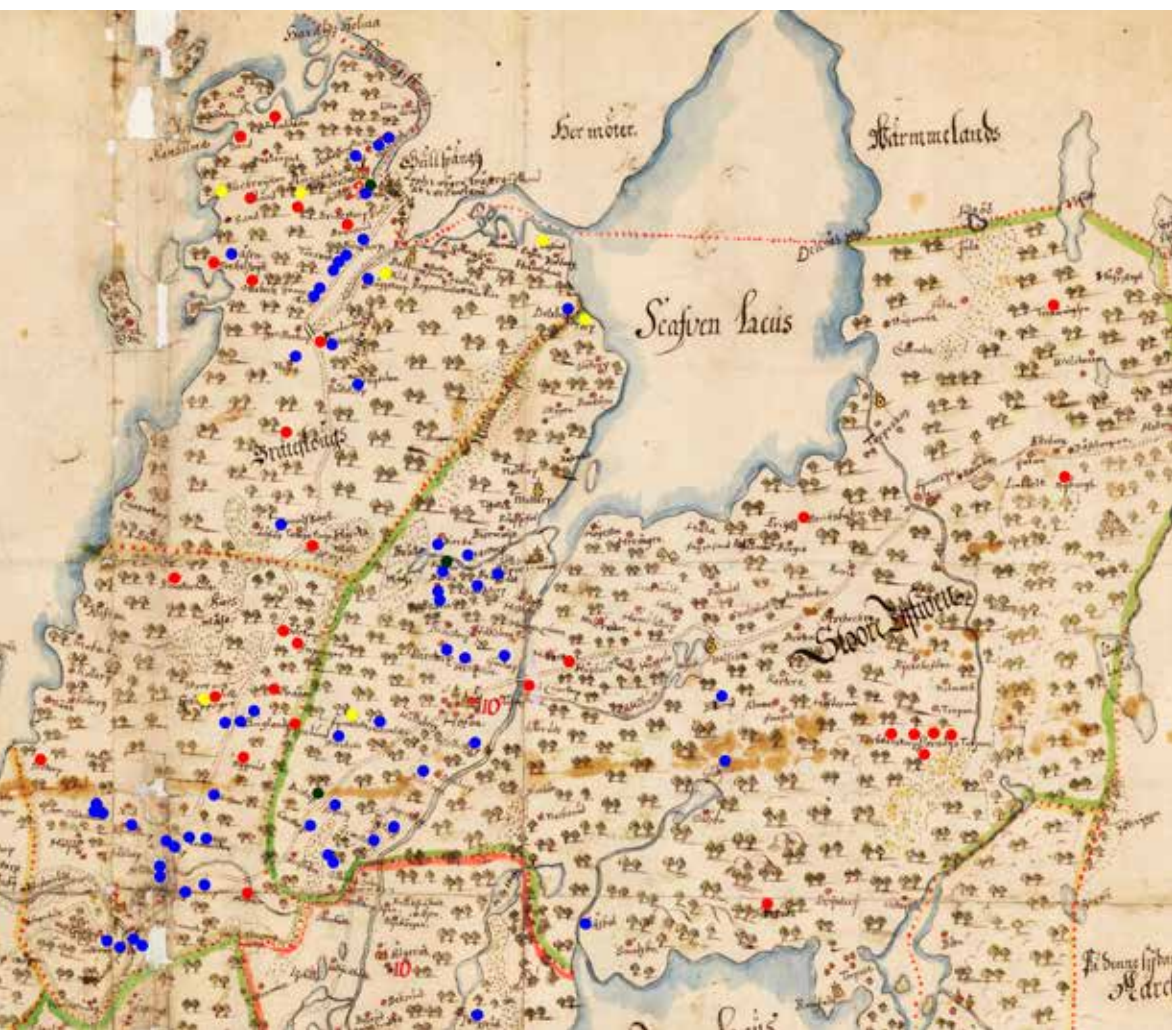
Bebyggelsehistorien genom åtkomsthandlingarna

Som framgått ovan kan åtkomsthandlingarna också användas för att ge en översiktlig bild av hur den del av bebyggelsen som utgjordes av skattegårdar utvecklades från sent 1500-tal fram till 1690 i området.

Undersökningen av områdets bebyggelsehistoria nedan tar som utgångspunkt en karta som visar den geografiska fördelningen av de fyra typerna av åtkomsthandlingar som uppvisades 1690.³⁴ Som underlag används en geografisk karta över Vadsbo härad av lantmätaren Kettel Claesson, vilken 1654–1655 framställde kartor över hela Västergötland.³⁵ Analysen utgår från antagandet att de flesta gårdar där bönderna endast kunde uppvisa köpebrev är äldre, det vill säga medeltida eller från tidigt 1500-tal, än de gårdar där bönderna uppvisade stubbarättsbrev. På så sätt kan vi med kartans hjälp snabbt urskilja två tydligt skilda historiska bebyggelseskikt.

Lyrestads kyrka var belägen där landsvägen från Lidköping och Mariestad korsade Tidan. Strax norr därom delade sig vägen i två, varav den vänstra grenen fortsatte upp genom Amnehärad mot Värmland, medan den högra gick mot nordost åt Hova, där den sammanstrålade med landsvägen från Skara. De äldre skattegårdarna i Lyrestad var enligt åtkomsthandlingarna alla belägna i den södra delen av socknen, nära kyrkan och längs landsvägarna. I norra delen av socknen, där Skogskommissionen 1690 undersökte allmanningen Bråteskogen, fanns istället uteslutande gårdar med stubbarättsbrev från 1590- och 1620-talen. Bosättningen i den västra delen av Lyrestad längs med Vänern bestod däremot huvudsakligen av frälsegårdar, till vilka alltså även Sjötorp räknades trots att där fanns ett stubbarättsbrev. Också här kan bebyggelsen därför tänkas stamma från 1500-talets slut.

Den äldre bebyggelsen i Amnehärads socken var helt koncentrerad till ett område i norra delen av socknen, längs landsvägen mot Värmland och invid bron över Gullspångsälven, där också kyrkan var belägen. Bygden avgränsades såväl söderut mot Lyrestad som österut mot Hova av vidsträckta skogar. Stubbarättsbrevens nybyggen koncentrerades däremot nästan helt till socknens västra del, vilken följaktligen befolkades först under 1620- och 1630-talen. De flesta nybyggena blev alltså direkt skattegårdar, men kartan avslöjar att några antagligen först skattlades som kronohemman, varefter de under 1630-talet köptes under skatterätt. Vidare framgår att i den nordöstra delen av socknen fanns endast få skattegårdar: här låg istället de adliga sätesgårdarna Bornäs och Ribbingsfors, vilket hade lett till att flertalet

Åtkomsthändingar för skattegårdarna i Amnehärads, Lyrestads och Hova socknar i Vadsbo härad 1690. Blått markerar köpebrev, rött stubbarättsbrev, gult skatteköp samt grönt skattevrak. Underlagskartan är ett utsnitt ur en geografisk karta över Vadsbo härad från 1655. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, akt P6. Skarborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA.

gårdar i närheten var frälse. Det var också här som Harald Posse var bosatt på 1660-talet när han ytterligare utökade det adligt dominerade området genom sina köp av åtminstone ett par skattegårdar vilka låg i anslutning till resten av Ribbingsfors domäner.

Hova socken (som även omfattade den senare utbrutna Finnerödja) var mer vidsträckt än Lyrestad och Amnehärad tillsammans. Kyrkan var belägen i socknens västra del, där landsvägarna från Lidköping och Skara förenades och blev till Tivägen, huvudvägen från Västergötland över skogen upp till Närke och det övriga Svealand. Också de äldre skattegårdarna låg samlade i socknens västra del. Socknens mellersta och östra delar, som innefattade allmänningskogen Stora Tiveden, dominerades istället av herrgårdarna Mälltorp, Torpskog (nuvarande Skagersholm) och Vallsjön. De skattegårdar som låg utspridda mellan dessas domäner hade nästan uteslutande tillkommit som nybyggen under slutet av 1500-talet. Därefter framstår det av kartan att döma som att de nybyggen som anlades på Tiveden istället blev till underlydande frälsehemman, vilket också var det som Skogskommissionen 1685 främst slog ner på. De var däremot inte intressanta vid skattejordsrannsakningen 1690, och vi vet därför inte om frälsebönderna här, i likhet med bonden på Sjötorp, hade tillgång till några dokument som hade kunnat bevisa deras eventuella besittningsrätt.

Böndernas jordinnehav

Ännu i mitten av 1500-talet var bebyggelsen i nordligaste Västergötland uppdelad i små bygder separerade av stora skogar. En bygd var belägen i ett område som förenade den södra delen av Lyrestads och den västra delen av Hova socken, en annan låg i nordligaste Amnehärad invid gränsen mot Värmland. När bebyggelsen under slutet av 1500-talet växte utanför sina medeltida ramar gjorde den det längs med landsvägen norrut från Lyrestad samt i Hova på Tiveden. Dessa nybyggare fick då oftast besitta sina gårdar som skattebönder. En andra period av bebyggelseexpansion inträffade på 1620-talet, då nordvästra delen av Amnehärad koloniserades. Nu skatteköptes också ett antal gårdar, främst belägna i kolonisationsbygderna. Antagligen rörde det sig därför främst om nybyggen som av någon anledning

blivit räknade som kronojord. Slutligen kom under 1600-talet stora delar av bygden, inte minst östra delen av Hova socken, det vill säga det område som utgjordes av den gamla kronoallmanningen Stora Tiveden, att domineras av sammanhängande domäner med frälsegårdar runt nyanlagda sätesgårdar.³⁶

Men volymen med åtkomsthandlingarna är inte främst en nyckel till bebyggelsehistorien. Istället erbjuder den en unik möjlighet att genom ett tvärsnitt undersöka hur skattebönderna i ett område vid 1600-talets slut skriftligen kunde legitimera sitt jordinnehav. Paradoxalt nog visar studien att det var bönderna i den äldsta bygden, i de byar som i många fall gick tillbaka till medeltiden, som hade sämst dokumentation. Visserligen var gårdarna inskrivna redan i 1500-talets jordeböcker, men just dessa uppgifter om jordnatur var ju det undersökningskommissionen ifrågasatte och dessutom var jordeböckerna oåtkomliga för bönderna. De hade endast tillgång till ett eller flera köpebrev, vilka sällan omfattande mer än delar av jorden de brukade (eftersom de inte hade några dokument rörande den del de själva hade ärvt), och dessa köpebrev sträckte sig ofta inte mer än några decennier bakåt i tiden. Deras besittningsrätt var säker därför att den vilade på urminnes hävd, men den gick inte att bevisa med skriftliga dokument. De bönder vars hemman verkligen var upptagna på kronans allmanning, eller som kanske faktiskt hade skatteköpts för billigt, kunde å andra sidan i de flesta fall uppvisa god skriftlig dokumentation av sitt jordägarande. Rimligen är väl detta förklaringen till att rannsakingen av skattejorden i norra Vadsbo härad 1690 inte fick några skönjbara konsekvenser för böndernas jordinnehav.

NOTER

1 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, Göteborgs landsarkiv (GLA). I volymen ingår också ett litet antal åtkomsthandlingar för gårdar i Älgarås socken (vilken hörde till Hova gäll), liksom för en gård i Björsätters socken (vilken sannolikt medtagits av misstag).

2 Sandberg 1956, s. 321–336.

3 Sandberg 1956, s. 324.

4 Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), P3-15:1 (Borrnäs 1684); LSA, P3-85:1 (Ribbingsfors 1684); LSA, P86-117:1 (Mälltorp 1684); LSA, P44-164:1 (Vallsjön 1684).

5 Skaraborgs läns skogskommission, vol.

- IB:1–2, GLA; LSA, Länet och häraderna P13 (Stora och Lilla Tiveden 1685).
- 6** LSA, P3-1:1 (Lyrestad och Amnehärad 1690).
- 7** Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
- 8** Totalt ingår 132 åtkomsthandlingar rörande 108 olika gårdar i volymen. För ett fåtal gårdar som i jordeboken betecknas som skatte saknas åtkomsthandlingar.
- 9** Kristoffers landslag, Jordabalken, kap. 1 pr, Schlyter 1869, s. 101.
- 10** För en studie av nybyggen i Vadsbo härad, se Larsson 1972. För nybyggen under 1500-talet allmänt, se Myrdal & Söderberg 1991.
- 11** Palm 2000.
- 12** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 84.
- 13** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 314.
- 14** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 86–87.
- 15** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 222.
- 16** Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
- 17** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 269.
- 18** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 270.
- 19** En studie av 1630-talets skatteköp finns i Rydeberg 1985.
- 20** Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
- 21** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 218.
- 22** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 155.
- 23** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 82–8
- 24** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 190.
- 25** Om köp inom och utom släkten och den vidsträckta bördsrätten till jord, se Winberg 1985.
- 26** För Sörgården i Böckersboda i Lyrestads socken uppgavs att köpebrevet från 1591 var »så av ålder och vanhävd korrumpert och förslitet att det icke kan avkopieras«. Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 308.
- 27** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 88–89.
- 28** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 138.
- 29** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 93–96.
- 30** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 149.
- 31** Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
- 32** Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 151.
- 33** Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
- 34** Om det för en gård visades upp flera handlingar av olika slag, det vill säga i praktiken ett stubbarättsbrev och något senare köpebrev, har gården i kartan betecknats med tecknet för den äldsta handlingen (stubbarättsbrevet).
- 35** Om dessa geografiska kartor, se Tollin 2021, s. 256–258.
- 36** Samtliga sätesgårdar i området anlades först efter 1611, enligt Almquist 1960.

REFERENSER

Göteborgs landsarkiv

Skaraborgs läns landskontor

Vol. G Va:12, G XIIIc:1.

Skaraborgs läns skogskommission

Vol. IB:1-2.

Lantmäteriet

Lantmäteristyrelsen

Akterna P3-1:1, P3-15:1, P3-85:1, P6, P13, P44-164:1, P86-117:1.

Litteratur

Almquist, Jan Eric 1960. *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523-1611)*, Stockholm: Norstedts.

Larsson, Lars-Olof 1972. *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640*, Lund: Gleerups.

Myrdal, Janken & Johan Söderberg 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm: Almquist & Wiksell.

Palm, Lennart Andersson 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*, Göteborg: L. A. Palm.

Rydeberg, Göran 1985. *Skatteköpen i Örebro län 1701-1809*, Uppsala: Uppsala universitet.

Sandberg, Arnold 1956. »'Fastebrevsvolymen' i Kalmar läns landskontors arkiv«, i Ingvar Andersson red., *Archivistiva et mediaevistica Ernesto Nygren oblata*, Stockholm: Norstedts, s. 321-336.

Schlyter, C. J. 1869. *Codex iuris communis Sueciae Christophorianus*, Lund: Berlingska boktryckeriet.

Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm:

Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.

Winberg, Christer 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier*, Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning.

SAMERNA, SKATTEN OCH STATEN

1695 års skattereform

JESPER LARSSON

UNDER KARL XI:S TID skedde stora omställningar i samhället, varav förändringar i skattesystemen hörde till de mer påtagliga.¹ En av dessa skatteomläggningar berörde samerna inom lappmarkerna. Hur statens beskattning av samerna förändrats över tid och vad kronan ville uppnå med sin skattepolitik kommer jag att diskutera i denna text. I fokus står 1695 års skattereform och den genomgripande förändring av den samiska skatten som denna medförde. I en avslutande diskussion ska några av de långsiktiga förändringarna av skattereformen tas upp.

Hur har den statliga beskattningen av samerna förändrats under tidigmodern tid, och särskilt under perioden 1680–1700? Vilka syften hade staten med sin skattepolitik? Vilka konsekvenser fick detta för det samiska samhället? Förändringen kan bara förstås om man har den längre tidsbilden klar för sig. Texten tar därför sitt avstamp i den första kända beskattningen av samerna, den medeltida.

Undersökningen har några tydliga och viktiga begränsningar när det gäller beskattningen av samerna. För det första tar den bara upp hur den svenska kronan beskattade dem. Danmark–Norge och Ryssland beskattade också samer, men det berörs bara i begränsad omfattning. För det andra tas bara beskattningen i de sex så kallade lappmarkerna upp, från Åsele lappmark (före 1695 Ångermanna lappmark) i söder till Kemi lappmark i norr (se kartan på s. 72). Samer bosatta utanför dessa områden inom Sverige gränser behandlas inte. Inte heller den kyrkliga beskattningen tas upp. Den kyrkliga skatten betalades under mycket längre tid än den statliga skatten i natura. Den sista begränsningen är att tjänster som kronan krävde, som skjutsplikt, inte tas upp.

Varför beskattades samerna?

Den statliga skatten gav kronan en inkomst, men skatten som inkomstkälla överbetonas ibland. Att beskatta hade även andra syften. Särskilt i de samiska områdena kunde indrivandet av skatten vara ganska kostsamt, och här hade skatten andra och troligare viktigare betydelser än att ge inkomst. Att ha beskattningsrätt över personer som bodde i ett område betydde att man hade överhöghet över området. Det var ett sätt att knyta land till Sverige.

Den statliga skatten var därför en komplex företeelse som belyser inte bara relationen mellan staten och samerna, utan också relationen mellan de stater som har haft en samisk befolkning. Alltså relationen Sverige–Finland, Danmark–Norge, samt till Ryssland. Vem som hade beskattningsrätten av vilka samer fick betydelse för var gränserna mellan de olika länderna skulle dras. Samernas stora geografiska rörlighet bidrog till att denna fråga blev känsligare än för den bofasta bondebefolkningen. Samerna kunde flytta till ett område med lägre skatt och drogs därmed in i den geopolitiska kampen om Nordkalotten.

Särskilt tydligt var detta under Kalmarkriget 1611 till 1613. I de nordligaste delarna av Fennoskandia kunde alla de tre rikena ha beskattningsrätt i slutet av 1500-talet, och i det som idag är norra Finland hade både Sverige och Ryssland beskattningsrätt. Efter Kalmarkriget hade Danmark–Norge stärkt sin beskattningsrätt i norra Norge och Sverige hade stärkt den i norra Finland.²

Skatt ses ofta bara från statens perspektiv som inkomst och kontroll av människor och land. Men skatt är tudelat. Det är ett kontrakt mellan den som tar upp skatt och den som skattar. Skyldigheten att betala skatt hörde ofta ihop med en rättighet. Ofta var det skydd, men i det tidigmoderna Sverige var jordskatter också kopplade till frågan om ägande och nyttjande av land och vatten för allmogen. Det gav den som betalade skatt rätt att utnyttja en viss bit mark och få avkastningen från den med ett avdrag för skatten. För samerna i lappmarkerna var lappskattelanden kända från 1600-talet, det var mark de betalade skatt för och därmed hade rätten till.

Skattelanden – vad de stått för, deras ursprung, vilken typ av ägande de representerade och hur de utvecklats över tid – har debatterats

sedan slutet av 1800-talet. Frågan är nämligen starkt kopplad till rättigheter till land. Under 1900- och 2000-talen har skatteländen behandlats utförligt i forskningen och slutsatserna varierar. Några har sett det som kronans jord som samerna betalade avrad för, medan modernare forskning har betonat att det var skatt och därmed har kopplingar till en starkare äganderätt med besittningsrätt.³ Lite förenklat kan man säga att avrad var en form av arrende till en jordägare, medan skatt betalades på jord man ägde.⁴

Att skatt och rätten till avkastningen från ett visst område kunde vara sammanvävt med att samerna ibland skattade till mer än ett land, togs upp redan på 1600-talet. Johannes Tornæus skrev 1672 i *Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd* att:

Vtaf berörda Sweriges Lappar äre icke alla som undslippa där medh, at giöra sin skatt och Vtlager till en Öfwerheet; utan en dehel måste wäll uthgiöra den samma till två, ia till tre Potentater; icke därföre att dhe alla 3 för sina herrar erkänna och deras iurisdiction sig underkasta, utan för den orsaken skull, at dhe sin frijheet hafwa uti sådana herrars Land at Fiskia och Jaga [...] ⁵

Skatten till kronan skapade också kontroll av människor och varor. I ett samhälle där mycket av skatten var i natura gav det en möjlighet för kronan att få in de varor som den behövde. Frågorna som kan ställas är om skatten visar vad allmogen producerade eller vad staten efterfrågade. Och om i sin tur skatteuttaget påverkade det som producerades.

Den samiska skattens fyra perioder

Skatten och samerna har intresserat forskarna under hela 1900-talet. Skatt är ju ett ämne som lämpar sig för historisk forskning. Inte bara för att skatten säger något om den som beskattar och den som beskattas samt det samhälle de levde i, utan också för att skatteuppbörden från 1500-talets mitt kom att efterlämna ett rikligt skriftligt källmaterial. Från samiskt område finns i stort sett obrutna serier av räkenskaper från 1553 till 1620, och efter en lucka på 20 år fortsätter

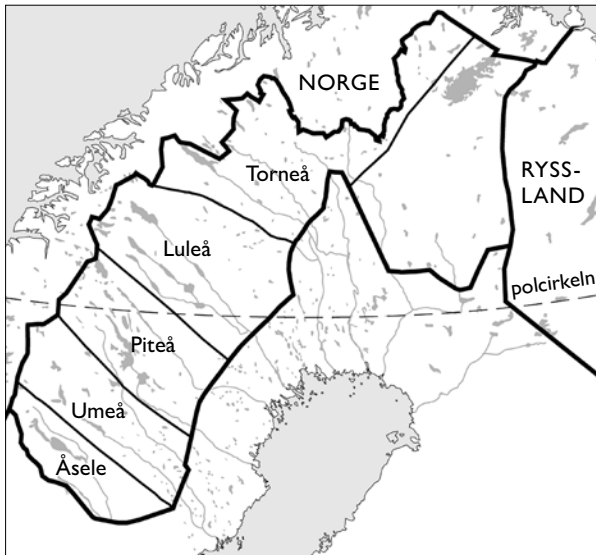
de framåt i tiden. Den äldre forskningen har främst rört frågan om hur själva skatten var konstruerad, hur den förändrades samt vilka skattepersedlar som togs ut. Från 1970-talet har frågan om hur skatten påverkade det samiska samhället växt i betydelse.⁶

Skatten av samerna har förändrats genomgripande flera gånger, från senmedeltiden och under tidigmodern tid. Det gäller allt från hur skatteuppbörden gick till, till vad som beskattades. Den samiska skatten till kronan kan delas in i fyra distinkta perioder.⁷

Period 1: Birkarlsperioden, från medeltid till 1550

Birkarlar levde i kusttrakterna av Kemi, Torneå, Luleå och Piteå socknar och birkarlsystemet fanns därför bara i den fyra nordligaste lappmarkerna (Kemi, Torneå, Luleå och Piteå, se kartan på s. 72). Birkarlar var bönder och tillika köpmän som redan på 1200-talet fått ensamrätt av kronan att beskatta samerna. Den första urkunden där de nämns är från 1328, men ordvalet pekar på att det var äldre erkända privilegier som nu stadfästes. En tradition från 1600-talets säger att de går tillbaka på Magnus Ladulås, som garanterade deras ensamrätt på lapplandsfärder.⁸ Att skatten togs ut av andra än kronans män var inget unikt under senmedeltiden. Det ovanliga med beskattningen av samerna, i de fyra nordliga lappmarkerna, var att skatten togs upp av bönder som också var köpmän.

Birkarlaskatt var konstruerad så att samerna handlade och erlade skatt till birkarlarna, som i sin tur betalade in skinn till den svenska regeringen. Hur mycket samerna erlade i skatt till birkarlarna under medeltiden är inte känt, de tidigaste uppgifterna är från 1553. Uttaget varierade mellan de olika lappmarkerna och skatteobjektet var en vuxen man. I Kemi lappmark skattade man ett mårdskind eller femton gråskinn. I Torne lappmark betalade man antingen tre mårdskind eller tre renskinn eller sex lispund torkade gäddor. I Lule lappmark krävdes från boende i fjällområdet två renskinn eller tjugo (ett halvt timmer) gråskinn medan de i den boreala skogen betalade tio gråskinn eller fem hermelinskind. I Piteå lappmark betalades det från fjällområdet ett mårdskind eller två renhudar, och från skogen betalade man tio gråskinn eller två lispund gäddor per vuxen man.⁹

Indelningen av Lapptarken i sex distrikt vid mitten av 1700-talet. Bearbetning av Charta öfver Västerbotten och Svenske Lappmarcken. Källa: Wikimedia Commons.

Birkarlssystemet sågs i forskningen länge som ett system där den privat skatteuppbörden och det personliga förhållande mellan uppborädsmanen och den beskattade ledde till att samerna utnyttjades. Det ansågs att birkarlarna godtyckligt kunde beskatta samerna och det fanns inget sätt för en utomstående att kontrollera vad de gjorde. Senare forskning har istället betonat de reciproka dragen mellan birkarlar och samer och att samspelet mellan parterna gynnade båda.¹⁰ Birkarlarna kom med varor som mjöl, kläde och salt, och fick bland annat skinn i utbyte, vilka var eftertraktade handelsvaror.

Period 2: 1550–1602

Den svenska kronan strävade efter att få större kontroll över landets resurser och som ett led i det tog kronan successivt över beskattningen av samerna från 1550-talet. Statliga fogdar ersatte birkarlarna eller så blev birkarlar fogdar. Den konsolidering av makten och den kontroll över landet som Gustav Vasa eftersträvade innebar att kronan ville ha mer direkt kunskap om vilka som bodde här och vad som producerades, vilket påverkade skatteuttaget. Denna ambition gällde också de samiska områdena, och från denna tid finns det mantalslängder över

skattebetalarna och vad de skattade. Skatten var personell och speglar enskilda personers, eller enskilda hushålls, ekonomi.

För kronan fanns det ytterligare en drivkraft till att få skatteuppbörden i de samiska områdena under kronans direkta kontroll, nämligen den blomstrande europeiska skinnmarknaden, som samerna var en del av.¹¹ Kronan inrättade senast 1553 en särskild skinnkammare på Stockholms slott med två anställda skrivare. Tillsammans med de statliga lappfogdarna förstärkte de kronans andel av skinnhandeln. Skinnkammarens tillkomst sammanföll med en kraftig ökning av skinn som skattepersedel och resulterade i en likaledes kraftig ökning av skinnleveranserna.¹²

Kronans fogdar kom till att börja med att rekryteras från birkarlarna. Dessa kom fortsatt att ha rätt att handla med samerna, men med den begränsningen att det fick ske först efter det att kronans fogde tagit in skatten och köpt in varor för kronans räkning. Skinn betalades nämligen inte bara i skatt utan köptes också in av staten.¹³ Även fisk var en stor skattepersedel.

Då det var den enskildas ekonomi som skulle bedömas fanns det utrymme för att beskattningen blev godtycklig. Det kom från 1570-talet och fram till sekelskiftet 1600 också in flera klagomål på kronas fogdar.¹⁴ Kritiken gällde både beskattningen och fogdarnas handelsmetoder.

Period 3: 1602–1694

I början av 1600-talet gjordes en omläggning av den samiska skatten. Ambitionerna var stora. I ett brev från 1602 lades planerna upp och de innebar att hela befolkningen årligen skulle registreras: män, kvinnor och barn. Skatten skulle utgå efter de fiskesjöar som användes, och från mantalet. Meningen var att det skulle vara en jordskatt, men så blev det inte i praktiken. Man ville också att samerna skulle bli bofasta och »bruke, Träsk, Skogh och marck«.¹⁵ Tankarna i brevet var naturligtvis i mycket orealistiska, men resultatet blev ändå en väsentlig omläggning av skatten. De bakomliggande orsakerna till omläggningen ska sökas i att det var krigsmaktens behov som nu styrde kronans prioriteringar och därmed skatteuttaget. Sverige fick en krigshushållning

och målet för kronan var att få in skattepersedlar som kunde användas bland annat under arméns fälttåg.

Viktiga skattepersedlar från det samiska området blev torrfisk och renar, men omfattade fler produkter. Samerna skulle också betala skatt på vildrenar och skinn. Skatten betalades i form av tionde, och för att veta hur många renar samerna hade skulle de räknas årligen. Det gjordes grundligt för två år, 1605 och 1609, men var en i stort sett omöjlig uppgift och övergavs. Skatten kom att lindras något under de kommande åren.

Historikern Lennart Lundmark menar att kronan, genom att beskatta försörjningsbasen, fisk och ren, satte samerna under hård press.¹⁶ När det sammanföll med en minskad tillgång på och försäljning av skinn och svåra väderleksförhållanden mellan 1614 och 1618, ledde det till en omläggning av samernas ekonomi och uppkomsten av storskalig renskötsel, renpastoralism.

Även om det kan riktas kritik mot Lundmarks tanke, att renpastoralismen främst berodde på ett ökat skattetryck, tas frågan upp här för att visa att skatten också i historieskrivningen om samerna har setts som en faktor som påverkade människors handlingar. Skattens struktur och omfattning fick enligt Lundmark avgörande konsekvenser för det samiska samhället.

Från 1621 fram till 1641 var skatten i lappmarkerna utarrenderad till privatpersoner.¹⁷ Arrendet som betalades till kronan 1623 för skatterätten var för Pite lappmark 207 daler, för Umeå lappmark 145 daler och för Torne lappmark 195 daler och 16 öre. Det finns inga bevarade skattelängder från denna period.

Period 4: Tiden från 1695

En radikal skatteomläggning gjordes 1695. I sin grundstruktur kom den att bestå ända fram till 1928 års renbeteslag. Vi måste dock kliva åtskilliga decennier tillbaka i tiden för att förstå vilka problem som fanns med det skattesystemet som infördes 1602 och vad man ville uppnå med att radikalt ända skatten på 1690-talet.

Beskattning av hjorden istället för jorden

Det skattesystem som infördes 1602 hade redan tidigt justerats då delar av det inte fungerade i praktiken. Justeringarna fortsatte, och under 1600-talets andra hälft hade ett komplicerat skattesystem vuxit fram. Den statliga skatten bestod då av fyra delar: den årliga räntan, tionde, haxepalken och lagmansräntan.¹⁸ Till detta kom kyrkans tionde som inte berörs här.

Till problemet med att själva skatten var svåröverskådlig kom att kronan inte visste hur många som skulle skattläggas och att skatt kunde undanhållas av fogdar utan att kronan upptäckte det. Ytterligare ett problem var att den samiska ekonomin hade förändrats radikalt sedan 1602 års skatteomläggningen. Många samer var nu renpastoralister med stora renhjordar på flera hundra djur, ibland över tusen.¹⁹ Skatten motsvarade därför inte samernas inkomster och förmögenheter. En person med hundratals renar kunde skatta lika mycket som en som hade få. Det hade också utvecklats en skillnad i hur skatten erlades mellan olika grupper. Samer i fjällområdet, med stora renhjordar, slutade betala skatten med torkad fisk och erlade istället kontanter eller renskinsstövlar, medan många i skogsområdet, som levde på fisket, fortsatte att betala skatten i natura.

Det var inte bara de interna samiska förhållanden som hade förändrats. Ambitionen med lappmarkerna hade också radikalt förändrats från kronans sida, som nu ville skjuta fram sina positioner. Medan intresset ökade hos kronan för området insåg man samtidigt att kunskapen man besatt var liten och man påbörjade ambitiösa projekt för att få in mer kunskap. Kronan ville bland annat stimulera till jordbruk och nybyggen med 1673 års lappmarksplakat.

Hos kronan fanns det en lista på de personer som skulle beskattas, men ett problem var att man inte visste något om vem som använde och brukade ett visst landområde eller fiskevatten. I det samiska samhället var det tydligt och klart vem som fiskade och jagade var, men för kronan, som normalt förlitade sig på jordeböcker, och saknade en sådan för Lappmarken, var problemen uppenbara.

Ett inledande försök med att upprätta en jordebok var landshövding Johan Grans beställning av en uppmätning av Umeå lapp-

Skattelandet Diurbärg, bebott av Jacob Andersson. Samevisten är markerade som gula koner (kåtor) och möjliga platser för nybyggen med röda punkter. Detalj ur Jonas Geddas karta över Umeå lappmark från 1671. Källa: Riksarkivet, Västerbottens län.

mark med tillhörande beskrivning av vilka tillgångar som samerna nyttjade och var det fanns potentiella tillgångar för framtida nybyggare. Till lantmätare för projektet utsågs Jonas Gedda och beskrivningen gjordes av notarien Anders Holm. Hela förrättningen utfördes 1671.²⁰

Geddas karta med Holms beskrivning fick inga efterföljare. Den kunde inte fånga den samiska ekonomin så att den kunde fungera för skattläggning och den var troligen inte heller ett effektivt sätt att hit-

ta platser för nybyggen. Trots sina brister för samtiden utgör kartan med sin beskrivning en unik och värdefull historisk källa och är den enda karta där de samiska skatteländen finns markerade. Grans ambition att skapa en jordebok uppfyllades aldrig.

Från 1680-talet pågick diskussioner om en ny skatt för samerna. De ska dels ses mot bakgrund av kronans problem med hur den samiska skatten skulle tas ut samt dess nivåer, dels mot bakgrund av att det i övriga Sverige vid denna tid pågick en intensiv diskussion om skatt och jordäggande. Böndernas skattesystem var i stöpsleven. Reduktionen, som främst berörde adeln, och sjösättningen av det yngre indelningsverket, var två påtagliga förändringar som fick långtgående konsekvenser.

Frågan om de stora förmögenhets- och inkomstskillnaderna mellan skattebetalande samer var ett problem för kronan när ett nytt skattesystem skulle utformas. Det var uppenbart att de stora innehaven av ren hade gjort många samer i fjällen rika och det fanns inte längre någon relation mellan inkomst och förmögenhet samt den skatt de betalade. Landshövdingen i Västerbottens län, Gotthard Strijk, uttryckte det som att

... dhe som kunna haf:a 2, 4 och 8 hundrade el:r öff:r 1000 reenar allena skattlagda till ½ Manthal och att gifwa dher af 1 Rdl:r åhrl:n och många icke mehr än till ½ Rdl:r./... /men somblige Lappars förmögenheet kan allena wara till 10 och in till 100 Reenar, hwilke lijkwähl stå för lijka högd, som dhe förre Skattlagde, dess utan ähre dhe som intet hafwa Reenar, uthan föda sig med Fiskerij, och lijkwähl stå Skattlagde för ½ Rdl:r lijka som dhe förmögne Lappar ...²¹

Landshövdingens förslag för framtida skatt, som han lade fram 1689, var att det var antalet renar man ägde, det som kallades *renmakt*, som skulle var grunden för skatten. Istället för att beskatta jorden skulle man beskatta hjorden. Det var ett radikalt förslag som skulle höja skatten påtagligt för många av de renägande samerna. Strijk menade att det fanns utrymme att höja skatten för dem. Ytterligare ett argument

för en höjning var att det, enligt honom, kostade mer för kronan att administrera Lappmarken än det man tog in i skatter.

Strijks förslag föll inte i god jord. Kritiken var hård och kom inte bara från samerna utan framför allt från kronans egna män. En åsikt var att om man höjde skatten för mycket fanns det risk att samerna lämnade landet och istället skattade till den danske kungen eller den ryske tsaren.²² Den verkliga risken som fanns med förslaget var, enligt kritikerna, att lappmarkerna skulle avfolkas. Detta var inte bara en hypotetisk risk. I någorlunda färskt minne hade man till exempel 1667 års skatteuppbörd då ingen av de skattskyldiga i Kaitums sameby i Lule lappmark dök upp och det lakoniskt konstaterades i mantalslängden att »ingen [var] tillstedes uthan alle förrymde«.²³

Andra verksamheter som var viktiga för kronan, som bergsbruket, skulle inte fungera utan att samerna medverkade. Det samma gäller den jordbrukskolonisation man såg framför sig, där nybyggare var beroende av utbyte med samerna. Argumentet att samerna betalade för lite skatt i förhållande till kostnaden för Lappmarken avvisades med argument om lappmarkshandels stora betydelse för städerna längs Bottniska viken. Borgarna där skulle inte ha något annat att ägna sig åt än fiske om handeln med lappmarkerna upphörde. Handeln med samerna betydde mer för städerna än städerna betydde för samerna.²⁴

Landshövding Gustaf Douglas, som hade efterträtt Gotthard Strijk i Västerbotten 1692, och lagman Jacob Buhre gjorde en resa genom lappmarkerna vintern 1694/95 och inhämtade information samt diskuterade förslaget på en ny skatt med samerna. Under resan upprättades också en jordebok. Den kritik de tidigare framfört mot Strijks förslag stärktes av intrycken från resan och i deras rapport. Förutom det som framförts ovan avvisade de förslaget om att bygga skatten på renmakten som ogenomförbart. Det främsta argumentet var att antalet renar i en hjord kunde variera kraftigt över tid, inte minst på grund av att renen ganska lätt drabbades av sjukdomar. De skriver att

... mången som var rik, är nu helt fattig /... / grunden till skattläggningen är heel owiss i anseende till den hastige sjukdom rehnarne som oftast om sommartiden äro underkastade.²⁵

Douglas och Buhre hade redan 1692, när skatten av samerna diskuterades, konstaterat att »ingen stadig ränta synes kunna läggas på det som i sig sielf är ostadigt».²⁶ En slutsats som de 1695 inte behövde revidera.

Skatten blir kollektiv

Strijks skatteförslag från 1689 avvisades och 1602 års skatt övergavs alltså för ett helt nytt skattesystem som innebar en radikal omläggning av skatten. För första gången skapades dessutom en jordebok över Lappmarken.

Den gamla statliga skatten som var uppdelad på flera olika delar ersattes 1695 med en enda skatt, som var baserad på jorden, alltså de enskilda resursområden som samerna hade för fiske, jakt och renbete. Målet var att knyta skatten till jorden och inte till personen. Skatteuppbörden kom därmed att likna de grundskatter eller jordskatter som de svenska skattebönderna betalade. En lista upprättades över skattebetalare, hur mycket de skulle betala i skatt för det aktuella landet samt landets namn. Tanken var att skatten skulle vara fast för all evighet.

Det var dock inte möjligt att knyta alla skattskyldiga samer till ett visst bestämt område. Särskilt gällde detta personer i de samebyar i fjällen där den storskaliga renpastoralismen var utbredd. Det diskuterades också om man inte skulle låta en lantmätare göra avmätningar och fastställa rågångar. Det skulle vara möjligt i skogstrakterna där skattelandens gränser och omfattningar var tydliga, men avvisades för fjälltrakterna där det dels skulle ta för lång tid, dels kosta mer än det gav i intäkter.²⁷

Det har i efterhand argumenterats för att resultatet av 1695 års skattereform inte var en fullständig jordebok. Det visade sig inte vara möjligt att knyta alla skattskyldiga till ett skatteland, dessutom saknade jordeboken uppgifter som normalt ingår i en jordebok, till exempel

Jordebok, eller uppborädsbok öfver Norra lappmarken, från 1695. Detalj från sidhuvud.
Källa: Kungliga biblioteket, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X
[1995] 281a:1. Foto: Jesper Larsson.

jordnatur (skatte, frälse eller krono). För att vara en formell jordebok skulle dessutom de enskilda landen ha besökts på plats och inspekterats. Trots dessa brister accepterade Kammarkollegiet den som en jordebok och den kallas i de inledande texterna både för jordebok och uppborädsbort.²⁸

En annan stor och genomgripande förändring av 1695 års skattereform var att skatten skulle betalas kollektivt. Det var inte längre den enskilt skattskyldiga som skulle betala till fogden utan samebyn där personen var skriven. Skatten var därmed kollektiv och det var länsmannen i varje by som var ansvarig för skatteuppboräden. I jordeboken fanns noga angivet den totala skatten för byn. Den skattesats som antecknades vid varje person i jordeboken fungerade därför mer som en fingervisning om vad som skulle betalas. Jämknings inom byn kunde göras. Kronan var bara intresserad av att rätt totalsumma betalades och inte vad var och ens bidrag var.

Den tredje stora förändringen i 1695 års skattereform var att skatten skulle betalas kontant. Kronan ville inte längre samla in fisk, skor och handskar.²⁹ Douglas och Buhre skrev att det bästa är att kronan »skattlägger till en viss summa i reeda Penningar för all Ordinarie Räntor».³⁰

1695 års skattereform fick stora konsekvenser och var ett avgörande brott mot tidigare skatteuppborä. Genomförandet och de utredningar

Skatteuppbörd hos samerna. Oljemålning av okänd konstnär, troligen utförd vid 1600-talets slut eller 1700-talets början. Nordiska museet, inv.nr. 205.882.

Foto: Thomas Adolfsson/Nordiska museet, Creative Commons.

som gjordes inför omläggningen berättar mycket om både staten och samerna. Något av vad de berättar samt en del av konsekvenserna ska här kort skisseras.

1695 års skattereform föregicks av ett intensivt utredningsarbete med remisser och resor genom lappmarkerna för att inhämta information. Björn Asker framhåller i sin artikel om Karl XI som inrikespolitiker i denna volym att statsapparaten under denna tid präglades av en ökad byråkratisering, och en del av detta utgjordes av ett systematiskt berednings- och remissarbete. Skattereformen var ett uttryck för denna ambition och mängden brev och promemorior i ärendet, samt antalet personer som var inblandade, visar hur det gick till.³¹

Samerna står visserligen inte bakom några av skrivelserna, men information hade inhämtats från dem.

Att man tog viss hänsyn till samernas behov och att man lyssnade till dem ska inte överbetonas, men är samtidigt typiskt för förändringen i statsförvaltning under Karl IX:s tid, där frågor utreddes noggrant och där allmogens erfarenhet och kunskap efterfrågades. Det är dock viktigt att komma ihåg att kronan hade ett starkt egenintresse av att utveckla lappmarkerna. De ville säkerställa gruvdriften, de ville ha en kolonisation med nybyggare och de ville att marken skulle vara befolkad med människor som skattade till den svenska kronan för att hävda det som svenskt territorium. För allt detta behövde man samerna. Douglas och Buhre framhöll att ett nytt skattesystem måste införas »uthan [att] lapparnes undergång skulle kunna skiee«. ³²

Att skatten blev kollektiv istället för individuell måste ses som ett »erkännande« av kronan att den egentligen inte förstod sig på hur den samiska ekonomin fungerade och hur den skulle beskattas. Det fick konsekvenser för skattesystemet. Det var inte möjligt för kronan att förstå hur samerna utnyttjade land och vatten och ännu svårare att sätta sig in i detaljerna i markutnyttjande. Den radikala förändring av samisk ekonomi, där renskötseln hade blivit allt viktigare under 1600-talet, bidrog till detta. Det tidigare skattesystemet hade varit komplicerat och var kostsamt att administrera. De många klagomålen på att kronan fick in mindre i skatt än det kostade var ett uttryck för det. Att göra om det till en skatt, som samlades in av samerna själva och överlämnades i kontanter en gång om året, sänkte kronans kostnad för att administrera uppbörden. Man slapp också hanteringen av alla skattepersedlar.

För samernas del fick det nya systemet stora konsekvenser. Att skatten blev kollektiv betydde att man kunde jämkna inom byn för att betala den. Man kunde ta hänsyn till ekonomiska förändringar för byns olika medlemmar. Det innebar också att om byns medlemmar ökade i antal och hushållen blev fler, kom skattebördan att minska eftersom den redan var fastställd på bynivå. Det kunde alltså ligga i byns intresse av att öka antalet medlemmar.

Under 1700-talet ser vi hur personer med stor renmakt fick tillgång

till betesmarker i fjällen.³³ Det kan finns flera skäl till att man upplät betesmark till dem med många renar, men det står klart att det samtidigt gynnade byns förmåga att betala skatten. Att skatten var fast gjorde att produktionsökningar i ekonomin tillföll producenten. På motsvarande sätt blev det dyrare för byns medlemmar om befolkningen minskade och hushållen blev färre. Men åtminstone i Lule lappmark kom befolkningen i samebyarna att stiga fram till 1780-talet.³⁴

Det är också mycket troligt att samebyarna på lång sikt stärkte sin juridiska status genom att de med 1695 års skattereform blev skatte- subjekt och att byborna gemensamt skulle betala in skatten till kronan.

De samiska byarna, vars ursprung vi vet ganska lite om, är kända sedan mitten av 1500-talet, då de finns omnämnda i kronans räkenskaper. I Lule lappmark fanns det från 1650-talet tre samebyar i fjällen: Tuorpon, Sirkas och Kaitum. Och två samebyar i den boreala skogen: Jokkmokk och Sjokkjokk. Medlemmarna i respektive by nyttjade land och vatten inom respektive bys territorium. När renpastoralismen växte och blev huvudnäring för många samer kunde man inte längre finna bete för renarna inom de marker man själv kontrollerade, eller ens inom den egna samebyn. Renarna fördes nu till sommarbete i fjällen och till vinterbete i den boreala skogen och det blev nödvändigt med långväga årliga förflyttningar.

Utvecklingen mot renpastoralism började i fjällen där brukarna betalade lega för vinterbetet till skattelandsinnehavarna i skogsbyarna. När fler och fler brukare, även i den boreala skogen, övergick till renpastoralism började många av dem nyttja sommarbeten i fjällen. Det utvecklades ömsesidiga förbindelser mellan medlemmar i de olika byarna och det krävdes samarbete mellan dem. Legan för bete kom att få mindre betydelse och man nyttjade istället varandras betesmarker utan ersättning. I och med att renpastoralismen inte rymdes inom den gamla bystrukturen och nya samarbetsformer uppstod, skulle det ha kunnat leda till att byarna upplöstes och nya samarbetsformer bildades.³⁵ Detta är dock inte vad som hände, utan den gamla bystrukturen kom att leva kvar, men med en ny geografisk form.³⁶ En anledning till detta kan vara att skatteuttagen fortsatt skedde på bynivå och att brukarna alltså kom att tillhöra den by där de betalade skatt.

Frågan om att ha tillgång till betesmark både i fjällen och i den boreala skogen löstes genom att byarna i och med 1886 års renbeteslag kom att sträcka sig från fjällen och ner till den boreala skogen. Bytterritorierna fick istället för sin runda form en långsmal utsträckning som innefattade alla de habitat som renarna behövde för sitt bete.

1695 års skattereform var ovanligt robust och kom att gälla fram till 1928, när en ny och omarbetad renbeteslag ersatte den från 1886. Reformen har likheter med andra reformer som skedde under Karl XI:s tid, såsom indelningsverket, som också bestod i över 200 år och avskaffade först runt sekelskiftet 1900. Det finns också likheter med hur grundskatterna för bönderna fixerades på skatte- och kronojord.³⁷ Då samernas grundskatter var fasta och skatten inte gick upp när produktionen ökade, kunde de behålla mer av sin produktionsökning, och fram till 1780 kom framför allt de renskötande hushållen att se ett ökat välstånd.

NOTER

1 Forskningen har finansierats av Vetenskapsrådet (2018–01571) och Europeiska forskningsrådet (ERC-2023-COG, 101124895-Trans-Rein), vilket tacksamt meddelas.

2 Hansen & Olsen 2014, s. 260–261.

3 Holmbäck 1922; Korpijaakko-Labba 1994; Päiviö 2011.

4 Gadd 2000, s. 42.

5 Tornaues 1900, s. 24.

6 Lundmark 1982.

7 Fellman 1915, s. XXIX–XXIV.

8 Fellman 1915, s. XXXV; Luukko 1980 [1957], sp. 594–597; Steckzén 1964.

9 Luukko 1980 [1957], sp. 598–600.

10 Bergman & Edlund 2016.

11 Larsson & Päiviö Sjaunja 2021, s. 332.

12 Steckzén 1964, s. 322.

13 Arell 1977, s. 56–57.

14 Fellman 1915, 35 ff.

15 Fellman 1915, s. 90–91.

16 Lundmark 1982, s. 87–95 och 120–124.

17 Fellman 1915, s. LXXIX; Hallenberg 2008, s. 91.

18 Fellman 1915, s. LXXIX f.

19 Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 164 f.

20 Riksarkivet, Västerbotten; Norstedt 2011.

21 Fellman 1915, s. 215–216, citat ur en promemoria från 1691 av C. Trana som återoppar Strijks memorial från 1689.

22 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

23 RA, Mantalslängd 1667. Se

också Larsson & Päiviö Sjaunja 2020, s. 100.

24 Arell 1977, s. 61.

25 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

26 Fellman 1915, s. 234.

27 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

28 Lundmark 2006, s. 69 f.

29 Samerna var fortsatt befriade från militära utskrivningar.

30 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

31 Se Fellman 1915, s. 215–299, där många av skrivelserna och utredningarna finns tryckta.

32 KB, Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695, X [1995] 281a:1.

33 Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 182 f.

34 Hultblad 1968, s. 121.

35 Larsson & Päiviö Sjaunja 2022, s. 222–227.

36 Vorren 1980.

37 Gadd 2000, s. 49 f.; Olsson 2005, s. 12, 173.

REFERENSER

- Arell, Nils 1977. *Rennomadismen i Torne lappmark. Markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*, Skytteanska samfundet, doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet.
- Bergman, Ingela & Lars-Erik Edlund 2016. »Birkarlar and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies«, *Acta Borealia* 33, s. 52–80.
- Fellman, Isak 1915. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne*, 4, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Gadd, Carl-Johan 2000. *Det svenska jordbrukets historia, band 3. Den agrara revolutionen: 1700–1870*, Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Hallenberg, Mats 2008. *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hansen, Lars Ivar & Bjørnar Olsen 2014. *Hunters in transition. An outline of early Sámi history*, Leiden: Brill.
- Holmbäck, Åke 1922. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Hultblad, Filip 1968. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Korpjaakko-Labba, Kaisa 1994. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige – Finland. En rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*, Helsingfors: Juristförbundets förlag.

- Kungliga biblioteket (KB). *Skrivelse till Kungl. Maj:t ang. Lapparna dat 25 mars 1695*, X [1995] 281a:1. Manuskript.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2020. »Early Modern Reindeer Husbandry, Sami Economy, and Grazing Rights«, *International Journal of the Commons* 14(1), s.91–107.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2021. »Hunting by Early Modern Lule Sami Households«, *Arctic* 74(3), s. 323–338.
- Larsson, Jesper & Eva-Lotta Päiviö Sjaunja 2022. *Self-governance and Sami communities. Transitions in early modern natural resource management*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lundmark, Lennart 1982. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, doktorsavhandling, Umeå: Umeå universitet.
- Lundmark, Lennart 2006. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, Stockholm: Institutet för Rättshistorisk Forskning.
- Luukko, Armas 1980 [1957]. »Birkarl«, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2 uppl., red. John Granlund & Ingvar Andersson, Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger.
- Luukko, Armas 1980 [1957]. »Birkarlaskatt«, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2. uppl., red. John Granlund & Ingvar Andersson, Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger.
- Norstedt, Gudrun 2011. *Lappska skattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Umeå: Thalassa förlag.
- Päiviö, Nils-Johan 2011. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Olsson, Mats 2005. *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*, Hedemora: Gidlunds förlag.
- Riksarkivet (RA). Kammararkivet, Mantalslängd 1667.
- Riksarkivet (RA). *Västerbottens län. Karta över Lycksele (Umeå) lappmark från 1671 samt en tillhörande 40 sidig berättelse*. Manuskript.
- Steckzén, Birger 1964. *Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Tornæus, Johannes 1900. *Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd*, Uppsala: Wretmans Boktryckeri.
- Vorren, Örnulf 1980. »Samisk bosättning på Nordkalotten, arealdisponering og resursutnyttning i historisk-økologisk belysning«, i Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt red., *Nord-skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 235–261.

FABIAN WREDE OCH PETTER GEDDA

Storgodsägaren, lantmätaren och den visuella kontrollen

MATS HÖGLUND

FÖR MÅNGA UR den svenska högadeln blev Karl XI:s reduktion mycket kostsam. Hårdast drabbades ätterna Brahe, Oxenstierna, Stenbock och inte minst De la Gardie. Men det fanns också de som spelade sina kort väl och såg till att dra fördel av reduktionen. En av dessa var friherren och sedermera greven Fabian Wrede.

Förvånansvärt lite är skrivet om denne Wrede, trots att han var en mycket inflytelserik person i ledningen för Sveriges statsförvaltning under Karl XI:s regeringstid. Han omnämns naturligtvis i forskningen om svensk statsförvaltning och reduktionen under sent 1600-tal, men, med få undantag, inte som den frontman han faktiskt verkar ha varit. Under mer än ett decennium i slutet av 1600-talet hade han inte bara kungens öra utan också ett starkt inflytande på en stor del av statsförvaltningen.¹

Fabian Wrede – en centralfigur i Sveriges maktelit

Fabian Wrede föddes på Peipola gård i Finland 1641. Han var son till friherren Casper Hinricsson Wrede och friherrinnan Sophia Taube af Karlö. Fabian Wredes farfar var livländaren Henrik Wrede som utmärkt sig vid slaget vid Kirkholm 1605 genom att lämna över sin häst till Karl IX. Detta räddade livet på kungen men innebar döden för Henrik Wrede. För att visa sin tacksamhet skänkte Karl IX gods och förläningar i Finland och Livland till Henriks änka Gertrud von Ungern och sönerna Casper och Carl Henrik. Däri ingick Elimä fjärding i södra Finland. Bröderna Casper och Carl Henrik belönades ytterligare 1654, då drottning Kristina upphöjde dem till friherrar

som tack för deras faders hjältedåd, och därigenom introducerades ätten Wrede.²

Fabian Wrede skrevs in som student i Uppsala 1660 tillsammans med sin yngre bror Gustaf Johan (född 1645). Studierna i Uppsala blev inte långvariga för Fabians del. Redan året därpå inledde han sin *peregrination* eller grand tour i Europa, där han vistades i Nederländerna, Ungern, Böhmen, Frankrike och Italien³ i sammanlagt sex år. Vid hemkomsten 1667 utsågs han till kammarherre hos Karl XI och tycks under sina år vid hovet ha vunnit kungens förtroende. År 1672 gifte sig Fabian Wrede med Brita Cruus, dotter till Lars Cruus och Agneta Horn, en av dåtidens mest förmögna familjer.⁴

Wrede utsågs till landshövding i Viborgs, Kymmenegårds och Ny-slotts län 1675. I samband med att han blev ledamot av den så kallade Stora kommissionen 1680 samt landshövding i Upplands län 1681 påbörjade han sin bana som centralfigur inom Sveriges maktelit.⁵

Vid 1682 års riksdag anförtroddes Fabian Wrede lantmarskalkstaven.⁶ I samband med Claes Flemings död 1685 efterträdde Wrede honom som president i Bergskollegium samt även i Reduktionskollegium och Reduktionskommissionen.⁷ Samma år blev han även kungligt råd.⁸ År 1687 upphöjdes han till grevligt stånd och när Reduktionskollegium och Reduktionskommissionen samma år lades ner blev han utsedd till president över Kammarkollegiet, Kommerskollegium samt Statskontoret. Fabian Wrede var vid denna tidpunkt en viktig och inflytelserik man och tillhörde den inre kretsen av Karl XI:s mest betrodda män.⁹

Men även som sådan kunde man hamna i onåd hos kungen. Karl XI fattade lätt misstankar om att någon tummade på reglerna för att tillgodose sina egna intressen. Detta missnöjde kom även Wrede att få erfara.

Karl XI skriver 1689 ett brev till Wrede, ett mycket upprört brev. Anledningen var en bytesaffär som Wrede gjort med kronan och kungen misstänkte Wrede för att ha försökt sko sig på kronans be- kostnad. Saken gällde två säterier, Hammarsudd och Mälby i närheten av Enköping. Wrede hade gjort ett byte och lämnat säterierna i vederlag trots de var så kallade Norrköpings-besluts-gods och redan

Porträtt av Fabian Wrede
målat 1690 av David Klöcker
Ehrenstrahl.

Foto: Wikimedia Commons.

borde ha dragits in till kronan enligt 1682 års riksdagsbeslut. Bytet kom till Karl XI:s kännedom och han krävde en förklaring. Han beordrade samtidigt Reduktionsdeputationen att inleda en undersökning och avlägga rapport om saken. Jakob Gyllenborg som var president i Reduktionsdeputationen försvarade Wrede och försäkrade kungen om att Wrede var en hederlig person som handlat i tron om att säterierna var allodiala och att han därmed hade full besittningsrätt.

Svaret gjorde kungen än mer upprörd.¹⁰ I ett brev till Gyllenborg uttrycker han sitt stora missnöje över »deputationens sminkeri uti en sak som haver ett så eftertänkeligt sammanhang«. Kungen krävde att Gyllenborg omedelbart skulle rannsaka Wredes byten och avlägga en rapport därom och »det med sine rätter färger utan att stryka över med räverumpan«. ¹¹ Gyllenborg fortsatte dock att försvara Wrede. Det fanns andra orsaker än vänskap och förtroende till detta. Gyllenborg hade hamnat i en prekär situation. Han var inte själv direkt anklagad för något men hade personligen godkänt Wredes bytesaffär. Henrik Danckwardt, som var vicepresident i Reduktionsdeputationen,

blev den som granskade affären, och i den rapport han senare skickade till kungen lät han också Gyllenborgs inblandning framgå. Ärendet tycks ha dragit ut på tiden och så småningom runnit ut i sanden. Både Wrede och Gyllenborg klarade sig undan med, får man förmoda, blotta förskräckelsen.¹²

Fabian Wrede fortsatte som president över Kommerskollegium, Kammarkollegiet, Bergskollegium samt Statskontoret fram till 1711.¹³ Han ingick i förmyndarregeringen efter Karl XI:s död 1697, enligt kungens önskemål. Som president över Statskontoret lög den föga angenäma uppgiften på Wrede att finansiera Sveriges krig från 1700 och framåt. Detta var ytterst problematiskt då det var ett krig som Wrede motsatte sig. Dessutom visade kungen ingen förståelse för Sveriges redan ansträngda ekonomi.¹⁴ Fabian Wrede avgick, eller avskedades, som president för Statskontoret 1711. Motiveringen till detta var hans höga ålder. Det katastrofala nederlaget vid Poltava 1709 hade dock gjort att den finanspolitik som Wrede fört inte längre var gångbar och en systemförändring var nödvändig.

Året därpå avled Fabian Wrede, 71 år gammal. Bouppteckningen efter honom från 1713 visar att han vid sin död var en av Sveriges mest förmögna män.¹⁵ I samma bouppteckning finns även en förteckning över hundratals kartor med anknytning till Wredes många gods. Detta visar att han lade stor vikt vid att låta upprätta och att äga kartor över sitt godsinnhav. Han var, som storgodsägare, långt ifrån ensam om detta. Ett flertal adelsmän lät upprätta kartor över sina gods under 1600-talet. Kartorna kunde fungera som juridiska dokument. De gav också möjlighet till en visuell kontroll. Att kartlägga ett område blev detsamma som att äga och kontrollera det. Detta gällde såväl för kronan som för adeln.¹⁶

Fabian Wrede förvärvade säteriet Östanå i Roslags-Kulla socken 1681. Säteriet var beläget på fastlandet strax nordväst om Ljusterö i Stockholms skärgård. Här lät han uppföra en praktfull byggnad i putsat timmer med en ståtlig barockträdgård. Östanå finns avbildat i Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua et Hodierna*. Även ritningarna till huvudbyggnaden stod Erik Dahlbergh för. Möjligen lög han även bakom den praktfulla barockträdgården. Herrgårdsbyggnaden och barock-

Erik Dahlberghs teckning av Östanå i *Suecia Antiqua et Hodierna*.

trädgården brändes ner i samband med de ryska härjningarna 1719. Först 1791 byggdes en ny herrgård i sten på samma plats.

År 1683 köpte Fabian Wrede även Väsby säteri beläget på Ljusterö. Han lade då säteriet tillsammans med 18 hemman under Östanå, som kom att bli hans huvudsäte.¹⁷ Wrede ägde vid denna tid ett flertal säterier i Uppland och Södermanland samt ett palats på Drottninggatan i Stockholm. Han ägde även säterier i Östergötland, Småland, Halland och Finland. Fabian Wrede överutnyttjade, liksom flera andra inom högadeln, säteriprivilegierna och utverkade säterifrihet för ett stort antal gårdar.¹⁸

Två år efter att Wrede förvärvat Väsby gav han lantmätaren Petter Gedda uppdraget att kartera 22 gårdar på Norra Ljusterö.

Någon form av byte hade skett mellan Wrede och kronan, där sammanlagt 18 gårdar förvärvats av Wrede för att läggas under Väsby, så kallade bytshemman. Wrede bytte till sig dessa genom att avstå fyra gårdar, så kallade vederlagshemman. Hur denna något ojämna bytesaffär kunde genomföras är oklart, men kanske lämnade Wrede också ett vederlag i form av pengar till kronan. Denna typ av byten

var legio och ett privilegium för adeln, som därmed kunde strukturera om och förstärka sina säterier och sitt jordinnehav. Något som alltså Fabian Wrede utnyttjade i stor utsträckning.

Petter Gedda – lantmätare med kungligt privilegium

En del lantmätare under 1600-talet utmärker sig som särskilt kunniga yrkesmän genom sina kartor. En av dessa är Petter Gedda.

Petter Gedda föddes i Löfvånger i Västerbotten 1661. Hans far Johan Persson Gedda var lantmätare och inspektor vid lantmäteriet. Sonen var endast 13 år när han skrevs in vid Uppsala universitet 1674.¹⁹ Redan året därpå följde han med sin far till Ingermanland, där denne hade förordnats som lantmätare i den tillsatta lantmäterikommissionen. Petter blev den ena av faderns två auskultanter. Efter tre år i Ingermanland återvände Petter till Sverige, och möjligen fortsatte han sina studier i Uppsala.²⁰

Gedda förordnades till lantmätare i Åbo och Björneborgs län 1680, men redan året därpå handplockades han av amiral Werner von Rosenfeldt till en tjänst som konduktör vid Amiralitetet. Tanken var att Gedda skulle fungera som biträde åt Rosenfeldt och som en mellanhand till lantmäteriet. Han kombinerade också under flera år sin tjänst som konduktör med tjänsten som lantmätare och deltog i Ölandskommissionens lantmäteriarbeten 1682–1683. Han upprättade en karta över Blekinge 1684, och åren 1688 och 1689 karterade han egendomar i Blekinge på uppdrag åt Hans Wachtmeister som var chef över Amiralitetet.²¹ År 1687 efterträdde han Werner von Rosenfeldt som chef över sjökarteväsendet och tillbringade de följande sex åren med att göra sjökartemätningar utanför Blekinge, Skåne, Halland, Bohuslän och svenska Pommern. Resultatet av detta arbete blev en sjöatlas med handritade kartor. Dessa sjökartemätningar skulle så småningom utmynna i en sjöatlas över Östersjön.

År 1693 fick Gedda kungligt privilegium på att trycka en generalkarta över hela Östersjön och det är främst för detta verk som han är ihågkommen. Geddas sjöatlas med titeln *General hydrographisk chart-book öfwer östersjön och Kattegat* graverades och trycktes i Amsterdam 1695. Den innehåller nio kartblad samt en generalkarta över hela

Östersjön och räknas som Sveriges första sjöatlas. Den trycktes i flera upplagor en bra bit in på 1700-talet.²²

Trots sin alltför korta levnadstid gjorde Petter Gedda ett tydligt avtryck inom den svenska kartografin och hans generalkarta över Östersjön vann också beröm utomlands. Hans insatser märktes även inom styrmans- och lotsväsendet. År 1696 lät Gedda ge en förordning för lotsväsendet samt en instruktion för lotsinspektören i Stockholm, vilken kom att gälla för åtskilliga år framöver. År 1697, endast 36 år gammal, avled Petter Gedda.²³

Karteringen av Ljusterö gårdar

Det var ganska vanligt att lantmätare tog på sig uppdrag vid sidan av sina ordinarie arbetsuppgifter i kronans tjänst. Redan under 1630-talet fanns det flera exempel på lantmätare som upprättade kartor, oftast på uppdrag av, oftast, adelsmän som förvärvat gods och gårdar och ville ha dem karterade.²⁴ Den här typen av sidouppdrag var ett sätt att dryga ut den oftast ganska dåliga lön som lantmätarna hade. Kronan såg mellan fingrarna om det sköttes snyggt och inte inkräktade på lantmätarnas ordinarie arbete. I den stora lantmäteriinstruktionen som utfärdades 1688 står det:

Ehuru väl igen lantmätare kan förbjudas eller nekas att på privata personers begäran vid lediga stunder deras nödvändiga mätningar mot betalning förrätta, måste han dock härtill sin tid så distribuera, att intet blir försummat.²⁵

Petter Gedda var inspektor och ansvarig lantmätare i Uppland när han 1685 anlätades av Fabian Wrede för att kartera gårdar på Ljusterö, som under 1600-talet var uppdelat på två öar (landhöjningen har gjort att det idag är en enda ö). Egendomen bestod då av sammanlagt 41 gårdar och 5 säterier.

Hela norra Ljusterö förlänades av kronan till greve Lennart Torstensson 1641 under Väsby säteri. Efter Torstenssons död 1651 tog hans änka Beata De la Gardie över säteriet. Hon gifte om sig med Per Brahe d.y. men behöll ansvaret för sin egen ekonomi. Per Brahe och

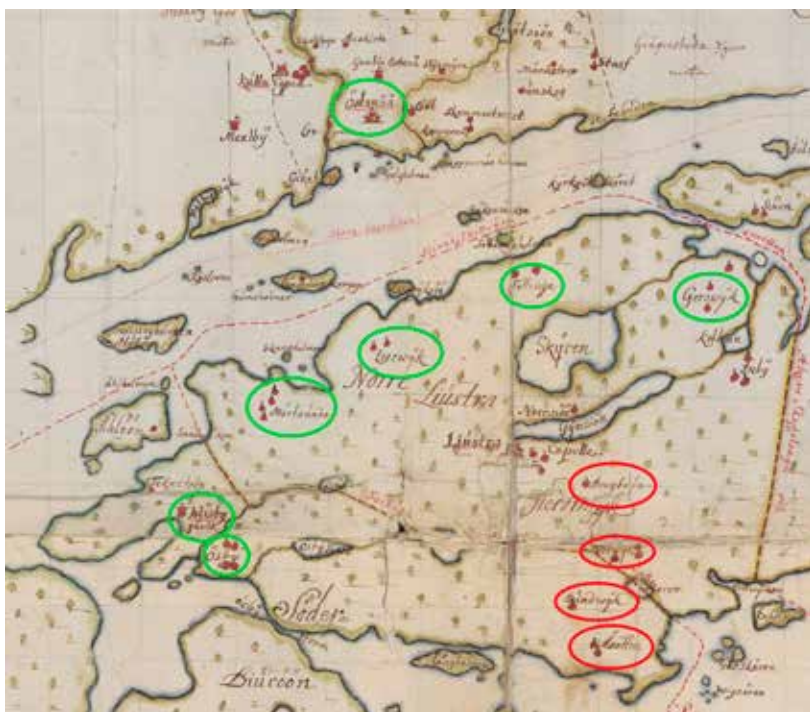

Titelsida i Petter Geddas geometriska jordebok *Geometrisk Book öfwer hans excellt:z Kongl:ge rådetz och Praesidentens högwälborne herr Fabian Wredes godz uppå norre Ljusteröön uthi Wermdöo och Rijala sochnar sampt Wermdöo häradh belägne; affattat Anno 1685 af Petter Gedda.*

Beata dog båda 1680 och deras ende son Anders Torstensson ärvde Väsby säteri. Sannolikt blev säteriet genom reduktionen indraget till kronan någon gång mellan 1681 och 1683.

Resultatet av Geddas karteringsarbete finns bevarat i form av en liten geometrisk jordebok som innehåller tio så kallade geometriska kartor i skala 1:5 000 samt en översiktskarta över Ljusterö i skala 1:50 000.

Den första kartan i jordeboken är en geografisk karta i 1:50 000 över hela Ljusterö och en del av fastlandet intill. Därefter avmättes Väsby säteri, sedan Mörtsunda, Lervik, Sillinge Gerdsvik, Norvik, Åsättra, Sundvik och slutligen Ösby. De geometriska kartorna i jordeboken avviker inte på något sätt från andra geometriska kartor från denna tid. De är välgjorda, som man kan förvänta sig av en inspektör på lantmäteriet. En bonus är att namnen finns angivna på de personer som vid karteringstillfället brukade gårdarna, vilket är en något ovanlig men intressant detalj.

Utsnitt ur kartan över Ljusterö. De byar och gårdar som finns med i jordeboken har markerats med grön respektive röd färg. Östanå, som var Fabian Wredes huvudsäte, syns på fastlandssidan. Väsbys återi syns nere till vänster i kartan. Wrede bytte till sig (markerade med grönt) 4 gårdar i Ösby, 4 gårdar i Mörtsunda, 2 gårdar i Lervik, 2 gårdar i Sillinge och 3 gårdar i Gärdsvik. Dessutom 1 gård i Åsättra samt 2 gårdar i Norvik. Som vederlagshemman lämnade han (markerade i rött) 1 gård i Åsättra, 1 gård i Sundvik, 1 gård i Norvik samt 1 gård i Dragboda. En till synes något ojämn fördelning i en bytesaffär, men så såg det ut. Efter titelsidan följer ett register, »Register öfwer denna Charta book uppå Wärmbdöo godzen«, där det framgår vilka byar Fabian Wrede bytt till sig och vilka han avstått. Källa: *Geometrisk jordebok över Ljusterö gods*, Uppsala universitetsbibliotek.

Det man slås av vid en genomgång av kartorna är att det genomgående rör sig om mycket små gårdar. Det handlar om åkerarealer på 3–5 tunnland, med undantag för Sundvik som har 7 tunnland åker. Man brukar ju räkna med att minst 6 tunnland åker krävdes för att föda ett hushåll på 1600-talet, och då var det ändå knapert. Inte heller ängsmarken gav något överflöd. Avkastningen låg på mellan 6 och 10 lass

Norwyske
Tjor

Sten
Maren

Sundwijk

Asättra

Epistylus

Föregående uppslag: Karta över Sundvik och Åsättra. Av kartan framgår att Sundvik beboddes av Hans Jönsson och de två gårdarna i Åsättra av Erik Persson och Per Gustafsson. Hemmanet i Sundvik har 7 tunnland åker, vilket är mer än de flesta andra gårdar har på ön. Detta hemman lämnar Vrede som vederlagshemman. De båda hemmanen i Åsättra har strax över 3 tunnland var. Här sker en rockad där frälsehemmanet blir skatte och skattehemmanet blir frälse. Petter Gedda skriver att det finns nöd-
torftig skog hörande till Sundvik och Åsättra, skog som delas »efter proportion af sina hemman«. Källa: Geometrisk charta uthaff Åsättra och Sundwijcz byar, Uppsala universitetsbibliotek.

hö per gård.²⁶ Det handlar här med andra ord om bönder som inte enbart kunnat livnära sig på jordbruket.

Eftersom det rör sig om skärgårdsbönder ligger det nära till hands att tänka på fisket som ett nödvändigt komplement till jordbruket. Petter Gedda har i sin redogörelse över gårdarnas avkastning (under rubriken *Notarum Explicatio*) skrivit en kortfattad upplysning om hur det låg till med fisket närmast gårdarna.²⁷ Även i noteringarna från Mörtsunda möter man närmast armod.

Strandfisket ringa för den bråddjupa strandens skull.« Lervik: »Litet strandfiske i Lerviken nedanför byn.« Sillinge: »Strandfiske ganska litet.« Gärdsvik: »Mulbete och strandfiske torftigt.« Så kommer undantaget med byn Norvik: »Gott strandfiske.« Åsättra: »Fiske under sin strand mycket knappt och föga till husbehov.« Sundvik samt Ösby: »Fiskestranden tämligen lång men icke av ymnigt fiske.²⁸

Trots Geddans nedslående bedömning av det strandnära fisket var det sannolikt ändå fisket som var böndernas viktigaste binäring. Såväl färsk som saltad fisk var eftertraktad av fastlandsbönderna och byteshandel mellan skärgårdsbönder och fastlandsbönder var vanlig. För en tunna saltad strömming (125 liter) kunde skärgårdsbönderna få två tunnor råg (2 x cirka 146 liter).²⁹

Att Gedda redovisar dåligt fiske på ön kan jämföras med att skärgårdsbönderna i sina ansökningar om skattelättnader regelbundet redovisar fisket som föga givande. Mot detta kontrasterar det faktum att

det på Ljusterö fanns många fiskeuppköpningsstationer (12 stycken).³⁰ Vid en inventering av båtbeståndet på Ljusterö som gjordes 1715 noterades en skuta om 80 läster, 28 kajutbåtar om vardera 30 läster och 12 skötbåtar om vardera 3 läster.³¹ Detta visar på en väldigt stor lastkapacitet där långt mer fisk än för husbehov kunde lastas. Även jakten på säl och sjöfågel, som fångades med uppspända nät, var viktiga binnärningar för skärgårdsbönderna.

Den tunna geometriska jordeboken, som innefattar 10 kartor över gårdar på Ljusterö, finns i Carolina Redivivas handskriftssamlingar i Uppsala.³² Den var i privat ägo fram till 1902, då den skänktes till biblioteket av dåvarande statsministern Erik Gustav Boström, som vid denna tid var ägare till Östanå. På Östanå hade den då högst troligt förvarats i drygt 200 år. Tillsammans med de många andra kartorna som fanns i Fabian Wredes ägo visar denna geometriska jordebok vikten av visuell kontroll för en storgodsägare vid denna tid. Samma behov av visuell kontroll fanns hos statsmakten, som ju Wrede var en del av, vilket framväxten av lantmäteriet och den mängd geometriska kartor som framställdes under 1600-talet tydligt visar.³³

Den geometriska jordeboken över Ljusterö ger inte minst en inblick i hur en adelsman med stort inflytande över statsförvaltningen listigt kunde genomföra byten och köp mellan sig själv och kronan mitt under den reduktion han själv var satt att sköta.

NOTER

1 Se t.ex. Hedar 1935, Kullberg 1973 & Rystad 2001. I Lindqvist 1956 framhävs dock Fabian Wrede som en viktig aktör under reduktionspolitiken 1680–1692 och i Cavallie 1975 framhålls Wrede som betydelsefull i samband med finansieringen av Karl XII:s krigföringar.

2 Elgenstierna 1936, s. 46 ff.

3 Fabian Wrede vistades i Amsterdam för att studera handeln, och

reste till Ungern och Böhmen för att lära sig bergväsendet. År 1665 var han i Frankrike och året därpå begav han sig till Italien för att studera konstskatterna i landet. På vägen tillbaka till Sverige stannade han till i Hamburg där han träffade drottning Kristina som utsåg honom till kammarherre. När drottningen 1667 var på besök i Sverige förordade hon Wrede som kammarherre hos Karl XI,

vilket också blev verklighet.

4 Brita Cruus var alltså dotterdotterdotter till Axel Oxenstierna.

5 Stora kommissionen kallades den kommission som Karl XI tillsatte för att granska den förmyndarregering som styrts Sverige under kungens omydliga år.

6 Lantmarskalk var titeln på adelsståndets talman under riksdagarna.

7 Reduktionskollegiet hade tillsatts redan 1655 av Karl X Gustav när denne genomförde det som senare kallades »den lilla reduktionen« eller »fjärdepartsräfsten«. Reduktionskommissionen tillsattes 1680 av Karl XI. Claes Fleming stod Karl XI mycket nära. Han var också Fabian Wredes svåger och tycks ha haft ett nära och gott samarbete även med denne.

8 Karl XI försvagade riksrådets inflytande och politiska maktställning. År 1682 förordnade kungen att råden inte längre skulle kallas riksråd utan Kungl. Maj:ts råd eller kungliga råd. De skulle vara kungens rådgivare och experter som hade hans öra, men det var kungen och ingen annan som fattade besluten (Dahlgren 1992, s. 118 f.).

9 Som president för Kammarkollegiet var Wrede även chef över Carl Gripenhielm – lantmäteriets direktör.

10 Reduktionsdeputationen var ett utskott som 1687 hade ersatt Reduktionskollegium och Reduktionskommissionen.

11 »Stryka över med rävrumpen« betydde att smickra någon.

12 Rystad 2001, s. 195 f.

13 Han var Statskontorets president fram till sin död 1712.

14 Se Cavallie 1975, s. 271 f. samt Fredriksson 1980, s. 90.

15 Börstorpsamlingen E 3465. Se även Asker 1983, s. 164.

16 För resonemang kring kartan som makt- och kontrollinstrument se Höglund 2017, s. 21–22 samt 114–115 & Wästfeldt 2007, s. 17–23.

17 När han upphöjdes till grevligt stånd 1687 var det till Östanå han skrev sig.

18 Nilsson 1964, s. 29–34.

19 Andersson, Aksel, Alfred Bernhard Carlsson & Josef Sandström 1900–1911, s. 231.

20 Det finns ingen uppgift i universitetsmatrikeln om detta.

21 Richter 1964–1966, s. 764.

22 En av kartorna i atlasen är dedikerad till Fabian Wrede.

23 Ehrensverd 2006, s. 279.

24 Se t.ex. Höglund 2013, s. 70; Tollin 2021, s. 81–83.

25 Ekstrand 1901, s. 85.

26 Ett sommarlass hö motsvarade ca 220 kilo.

27 Eller »strandfiske« som Gedda benämner det.

28 Stavningen har moderniserats.

29 Lagergren 2000, s. 14.

30 Lagergren 2000, s. 15.

31 Lagergren 2000, s. 15. En läst motsvarade ungefär 2,5 ton.

32 Jordeboken är även tillgänglig i digital form i Uppsala universitetsbiblioteks bild databas Alvin.

33 Ett mer ingående resonemang kring kartan som makt och kontrollinstrument finns i Höglund 2017.

REFERENSER

Otryckta källor

Riksarkivet

Börstorpsamlingen E 3103–3105.

Margareta Cronstedts samling E 3465 (Boupppteckning).

Nordinska samlingen N 1486.

Uppsala universitetsbibliotek

Geometrisk jordebok över Ljusterö gods år 1685 S 146.

Tryckta källor

Andersson, Aksel, Alfred Bernhard Carlsson & Josef Sandström red. 1900–1911.

Uppsala universitetsmatrikel, band 1, 1595–1700, Lundequistska bokh.

Litteratur

Asker, Björn 1983. *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.

Cavallie, James 1975. *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*, Uppsala: Uppsala universitet.

Dahlgren, Stellan 1992. »Karl XI«, i Anders Florén, Stellan Dahlgren & Jan Lindegren red., *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Stockholm: Atlantis.

Ehrensward, Ulla 2006. *Nordiska kartans historia. Från myter till verklighet*, Helsingfors: Schildts.

Ekstrand, Viktor 1901. *Samlingar i landtmäteri. Första samlingen. Instruktioner och bref 1628–1699*, Stockholm.

Elgenstierna, Gustaf 1936. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, med tillägg och rättelser utgivna av Gustaf Elgenstierna IX, Stockholm: Nordstedts.

Fredriksson, Berndt 1980. »Finansförvaltning i förvandling«, i Arne Granholm & Margot Rydén red., *Statskontoret 1680–1980. En jubileumsskrift*, Skara: Liber Förlag.

Hedar, Sam 1935. *Enskilda arkiv under karolinska enväldet. Studier i svensk arkivhistoria och råfstpolitik*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.

Höglund, Mats 2013. »Ett lantmäteri med rikets resurser i fokus«, i Maria Gussarsson Wijk, Mats Höglund & Bo Lundström red., *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 36, Stockholm.

Höglund, Mats 2017. *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*, Uppsala: SLU (Statens lantbruksuniversitet).

Kullberg, Anders 1973. *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705*, Uppsala: Uppsala universitet.

- Lagergren, Jan 2000. *Ljusterö under rysshärjningarna. Den heta sommaren 1719*, Lund: Jan Lagergren med historia.
- Lindqvist, Ola 1956. *Jakob Gyllenborg och reduktionen*, Lund: Lunds universitet.
- Nilsson, Sven A. 1964. *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Richter, Herman 1964–1966. »Petter Gedda«, i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 16, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.
- Rystad, Göran 2001. *Karl XI: en biografi*, Lund: Historiska Media.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Wästfelt, Anders 2007. »Geometriska jordebokskartor – en representation av ojämna relationer«, i Ulf Jansson red., *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

LANTMÄTERIETS UTVECKLING

Brev och instruktioner 1628–1699

OLOF KARSVALL

Hur utvecklades lantmäteriet i Sverige under 1600-talet? För att förstå lantmäteriets roll i samhällsutvecklingen – en roll som var betydande – analyserar jag i denna text kungliga brev, protokoll och instruktioner. Syftet är att belysa motiven bakom karteringen och hur den bidrog till centralmaktens utveckling under århundradet.

Karteringen av Sverige inleddes under 1630-talet av en liten grupp lantmätare på uppdrag av Kammarkollegiet (före 1680-talet vanligtvis kallat Kammaren). Detta var Sveriges första centrala ämbetsverk med bakgrund i 1530-talets administration och handhavandet av rikets finanser under Gustav Vasa.¹ I och med 1634 års regeringsform blev Kammaren ett formellt kollegium under ledning av riksskattemästare Gabriel Bengtsson Oxenstierna, och det var nu en omfattande och systematisk kartering av landets byar och gårdar inleddes.

Under de kommande åren anlätade flera riksråd även lantmätare privat för att kartera sina egna gods och gårdar. Bland dessa återfinns exempelvis Nya Bergkvara 1637 (Carl Carlsson Gyllenhielm), Mörby 1638 och Smedby 1640 (båda ägda av Gabriel Bengtsson Oxenstierna) samt Fiholm 1639 (Axel Oxenstierna). Eftersom fler privata gods karterades under de följande åren var karteringen med andra ord både en statlig och en privat angelägenhet.

Under 1600-talets andra hälft fick kartor en allt större betydelse inom förvaltningen. Lantmätare anlätades bland annat vid reduktionen av adliga gods och gårdar, vid etableringen av indelningsverkets soldattorp samt vid skattläggningar av kronans skogar och allmänningar. Mot slutet av århundradet utvecklades metoder för att omvandla och sammanfoga information från geometriska bykartor till geografiska kartor över större områden, vilket resulterade i en mängd

småskaliga översiktskartor över hela landet. Lantmäteriets verksamhet expanderade också till de erövrade landskapen Halland, Skåne, Blekinge, Bohuslän och Gotland samt till provinserna kring Östersjön.

Flera forskare har undersökt den geometriska karteringen, särskilt utvecklingen under 1630- och 1640-talen.² Även 1700-talets karteringar, då fokus låg på genomförandet av skiftesreformer, har fått uppmärksamhet inom forskningen.³ Mellanperioden, särskilt de sista två decennierna av 1600-talet, är däremot mindre utforskad.

För att sätta denna utveckling i sitt sammanhang utgår jag från den första instruktionen från 1628 och analyserar utvecklingen fram till 1699, den period då brevmaterial om lantmäteriet har utgivits av Viktor Ekstrand (se s. 107). Inledningsvis ges en bakgrund och en genomgång av källmaterialet. Därefter diskuteras de instruktioner som definierade lantmätarnas uppdrag. Slutligen framhävs vad breven berättar om lantmätarnas särskilda uppdrag, utöver karteringen av byar och gårdar, vilka blev allt vanligare mot slutet av århundradet.

Ambitionen är att redogöra för och sammanfatta vad centralmakten, genom Kammarkollegiet och senare lantmäteriets direktör, angav som skäl till att ett lantmäteri behövdes och hur det utvecklades i Sverige under 1600-talet.

Kartorna och den moderna statens framväxt

Staters intresse av att mäta, kontrollera och avbilda mark och landskap genom skisser och kartor har funnits genom hela historien. Sverige var emellertid först med att utveckla en central organisation för lantmäteri, vilket möjliggjorde en systematisk kartering av hela riket. Mellan 1630 och 1700 producerades omkring 20 000 kartor över gårdar, byar, städer och andra områden, vilka täckte större delen av dåvarande Sverige–Finland och provinserna i Östersjöområdet. Ingen annan nation kan uppvisa en motsvarande samling lantmäterikartor från 1600-talet, vilket har uppmärksammats i översiktsverk om äldre storskalig kartering i Europa.⁴

Lantmäteriets framväxt i Sverige på 1630-talet bör förstås i ljuset av den breda kartografiska och tekniska utveckling som skedde i Europa

under 1500-talet och det tidiga 1600-talet. Denna utveckling möjliggjorde framställning av mer verklighetstroga och skalenliga kartor. Framsteg inom matematik och geometri samt förbättrade verktyg såsom mätbord och diopterlinjal lade grunden till den geometriska karteringsprincipen. Denna princip bygger på triangulering, där avståndet mellan minst två kända punkter på marken mäts. Därefter används mätbord, kompass och diopterlinjal för att bestämma punkter och vinklar i en specifik skala, vilket tillsammans bildar en geometrisk kartbild.⁵

Denna teknik, som först mer utförligt beskrevs av den nederländske matematikern Gemma Frisius 1533, började tillämpas av flera europeiska makthavare mot slutet av 1500-talet. I Sverige användes den inledningsvis främst för militära ändamål, särskilt vid planeringen av befästningar och kartläggningen av städer.⁶ Nederländerna var sannolikt först med att i större skala kartera jordbruksmark med geometriska metoder. Där skapades geometriska kartor över poldrar på uppdrag av kyrkan, kloster och andra jordägare i syfte att fördela mark till arrendatorer och nybyggare. Ett antal inbundna volymer med geometriska kartor från omkring sekelskiftet 1600 finns idag bevarade i Nederländerna.⁷

Framställningen av verklighetstroga kartor har kopplats till hantverksskicklighet inom andra områden, bland annat realistiska avbildningar inom måleriet. Med hänvisning till konsthistorikern Svetlana Alpers ser Sven Widmalm en koppling mellan kartografin i Nederländerna och etablerandet av en ny bildvärld, ett deskriptivt ideal med målet att beskriva världen »som den är«.⁸ Att kartböckerna utsmyckades med titelblad, kompassros och andra estetiska element var ett uttryck för tidens värderingar och kunskaper. Visuella representationer och illustrationer inom bland annat historia, medicin, botanik och kartografi var, som historieprofessorn Dániel Margócsy lyfter fram, centrala för framställningen och spridningen av kunskap under denna tid.⁹

Statsvetaren Jordan Branch argumenterar för att den tekniska utvecklingen inom lantmäteri i det tidigmoderna Europa förändrade hur politiska aktörer utövade makt och kontroll över territorier. Kartor

och den kartografiska utvecklingen reflekterade inte bara samtidens förändringar utan spelade också en avgörande roll i hur stater organiserades och hur statliga aktörer utövade makt. Branch menar att kartor lade grunden för en ny syn på territoriella gränser och suveränitet, vilket i sin tur påverkade framväxten av den moderna staten.¹⁰

Den internationella forskningen om militär och civil kartering, som behandlar utvecklingen av geometriska och verklighetstroga kartor, har länge förbisett att lantmäteriet i Sverige föregick utvecklingen i länder som Nederländerna och Frankrike. Exempelen från Nederländerna gäller enstaka områden och utgör alltså inte någon systematisk kartering. I Frankrike fanns under 1620- och 1630-talen planer på att kartera hela landet i en strävan att centralisera och stärka monarkins roll, men mätningar med triangulering dröjde till 1660-talet.¹¹

Många av de kännetecken som forskningen förknippar med 1700-talets kartografi – kopplingen till staternas framväxt, den militära organisationen och användningen av verklighetstroga kartor för att kontrollera och styra mänsklig verksamhet – är redan utmärkande för kartläggningen av Sverige med början på 1630-talet.

De geometriska kartorna i Sverige, som från början utformades och bands in som böcker, hade en visuell struktur och stil som speglade det samtida uppsvinget för vetenskap, bokutgivning och kunskapsproduktion med Nederländerna som centrum. Unikt för Sverige var dock att den geometriska karteringen från början ingick i den civila förvaltningen som en integrerad del av Kammarkollegiet och dess systematiska arbete med att kontrollera och administrera jord och resurser i hela landet. Kartorna samlades in och bands in i volymer som kallades geometriska jordeböcker. I likhet med de ordinarie jordeböckerna, som till största delen innehöll räkenskaper, organiserades kartorna efter härad och socken och försågs ofta med ett topografiskt register.

När lantmätarna lämnade in sina färdiga kartor till lantmäterikontoret förväntades de ta med sig avskrifter av jordeböckerna från Kammarkollegiet innehållande uppgifter om byar, gårdar och jordägandeförhållanden. När lantmätarna karterade byarna skulle avvi-

kelser noteras, men uppgifter om räntor och skatter antecknades inte på kartorna utan fördes separat. Kartorna försågs istället med ett särskilt textprotokoll, kallat *Notarum Explicatio*, som kompletterade de ordinarie jordeböckerna, främst genom noggranna uträkningar av åkermarkens areal och ängsmarkens avkastning. Att mäta upp ett stort antal byar och producera ett omfattande kartmaterial krävde en kombination av drivande personer, tekniska framsteg och organisatoriska reformer. Lantmätarnas arbete innebar långa resor och otaliga mätningar och beräkningar innan kartorna kunde renritas, färgläggas och slutligen lämnas in till lantmäterikontoret.

En central källa för att förstå denna utveckling är korrespondensen mellan Kammarkollegiet och lantmätarna. Breven ger en inblick i de direkta och indirekta orsakerna till lantmäteriets utveckling under 1600-talet, särskilt hur centralmakten och lantmäteriets överordnade såg på behovet av verksamheten. Exempelvis framgår statens behov av att effektivisera skatteuppbörden, fastställa ägo gränser inom jordbrukssamhället och möjliggöra återtagandet av adliga gods.

Frågeställningen som riktas mot brevmaterialet är: Vilka direkta och indirekta orsaker eller motiv – politiska, ekonomiska och tekniska – framträder i korrespondensen och bidrog till lantmäteriets utveckling i Sverige under 1600-talet?

Jag använder Viktor Ekstrands *Samlingar i landtmäteri*, vars första band innehåller en omfattande sammanställning av instruktioner och brev från perioden 1628–1699.¹² De övriga två banden består av ett register över senare lantmäteriförfattningar samt en del med personhistorik. Verket utgör den mest detaljerade samlingen av avskrifter från otryckt material om lantmäteri under 1600-talet som finns tillgänglig.

Viktor Ekstrand (1854–1918) var själv lantmätare med examen från 1881 och förblev verksam inom yrket fram till sin död. Efter att ha flyttat till Stockholm 1897 för att arbeta som vice kommissionslantmätare, fördjupade han sina studier i lantmäteriets historia.¹³ Hans mest betydande verk är *Samlingar i landtmäteri* (1901–1905) i tre delar samt det biografiska referensverket *Svenska landtmätare 1628–1900*, utgivet 1903. Därutöver var han redaktör för *Tidskrift för landtmäteri* under åren 1909–1912.

I sitt biografiska arbete beskriver han sig själv (nummer 236, extra storskifteslantmätare i Kopparbergs län): »Ekstrand Karl Viktor Konrad, född 1854, son till kyrkoherden i Kräklinge Nerike, Per Fredrik Emanuel Ekstrand (släkt från Ekeby s:n, Nerike) och Johanna Matilda Hellström. Student 1873. Teknol institutet 1874–77. Examen 1881. Vid storskiftet 1887–89. Vice 1892. Vid afvittringen i Vesterbotten 1894. Bor i Umeå, förut i Falun. Gift 1889 med Alma Helena Pettersson, född 1859. Utg. Samling af kongl. bref och författningar angående storskiftes- och afvittringsverken, fjerde serien, 1895. Biografisk förteckning öfver Dalarnes landtmätare 1896.«¹⁴

Det första bandet i *Samlingar i landtmäteri*, som utgör huvudmaterial till detta kapitel, återger cirka 200 brev, instruktioner och beslut fram till och med år 1699 i sin helhet, dock med ett moderniserat språk. De flesta är kungliga brev (Kungl. Maj:t) eller brev utfärdade av Kammarkollegiet. Även om några ytterligare brev har uppmärksamats i forskningen, kan Ekstrands sammanställning ändå antas omfatta de flesta och viktigaste instruktionerna och besluten.¹⁵ Brev återger de frågor och ärenden som var centrala för lantmäteriets verksamhet under 1600-talet och belyser såväl lantmätarnas uppdrag som deras roll i statsförvaltningen under denna period.

Anknytningen till Kammarkollegiet, som lantmäteriet tillhörde, är avgörande för att förstå kontexten kring de brev som utfärdades under perioden 1628–1699 (se diagram på s. 109). Andra funktioner inom Kammarkollegiet utvecklades successivt till egna myndigheter, såsom Bergskollegium. För lantmäteriets del dröjde det formella oberoendet till 1827, även om en organisatorisk frigörelse påbörjades långt tidigare.¹⁶ År 1683 tillsattes Carl Gripenhielm som direktör för lantmäteriet, och 1689 flyttades kartarkivet samt lantmäteriets verksamhet ut från Kammarkollegiets lokaler på Kungliga slottet till ett eget lantmäterikontor (senare kallat Lantmäteristyrelsens hus) vid Kungsträdgården.¹⁷

Under Gripenhielms ledning höjdes utbildningskraven för lantmätare, och under 1600-talets två sista årtionden ökade antalet statligt anställda lantmätare från cirka 20 till över 100. En alltmer specialiserad och professionaliserad förvaltning, där en direktör represe-

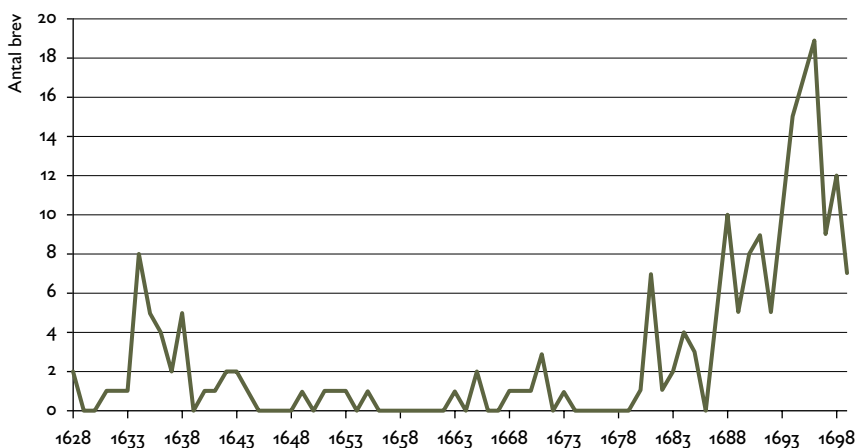

DIAGRAM 1. Antal brev (instruktioner, fullmakter, memorial och resolutioner) utfärdade om lantmäteri 1628–1699 (n = 200).

KÄLLA: Baserat på uppgifter i Ekstrand (1901).

rade lantmäteriets verksamhet, märks även i korrespondensen. Från 1680-talet skedde brevväxlingen i ökande grad direkt mellan Kungl. Maj:t och direktören, och under 1690-talet upphörde Kammarkollegiet helt att utfärda brev om lantmäteri. Även mängden brev som utfärdades om lantmäteri ökade gradvis under de två sista decennierna av 1600-talet. Av totalt 200 brev utfärdades ett trettiotal under den första perioden, särskilt mellan 1633 och 1638, samt 149 under den senare fasen efter år 1680.

Den systematiska karteringen, som inleddes 1633, sammanföll med införandet av 1634 års regeringsform och länsindelning.¹⁸ Lantmäternas kom att avlägga ed inför landshövdingarna i de län där de verkade.¹⁹ Trots detta var landshövdingarnas inflytande över lantmäteriet begränsat fram till åren efter 1687, då de fick specifika instruktioner om att använda lantmätare för att mäta och beskatta jord som hävdades av kronan.²⁰

Att antalet utfärdade brev minskade kraftigt under mitten av 1640-talet innebar inte att lantmäteriets verksamhet upphörde. Fokus skiftade istället från kartering av enskilda byar till geografisk kartering och mätning av större områden, även om enstaka geometriska karteringar fortfarande genomfördes.²¹ Att geografiska kartor skulle prioriteras

framgår i ett memorial från början av 1650-talet, där inspektorn över lantmäteriet mellan 1642 och 1665, Peder Menlös, till kung Karl X Gustav uttrycker en oro över att »... det geografiska arbetet icke hafver den fortgång det borde...«. Samtidigt ansåg han att den geometriska karteringen var så gott som avslutad: »Emedan största delen af hela Sveriges rike och dess underliggande provinser är allaredan i landskartor taget och författadt...«. ²²

Menlös fortsätter i sitt memorial att ange att arbetet med att färdigställa de geografiska kartorna skulle vara klart inom några år – en målsättning som måste ha varit orealistisk. Menlös hade god insikt i lantmätarnas arbete och tillgång till arkivet. Han var således väl medveten om att den geometriska karteringen vid 1650-talets början inte omfattade mer än omkring en tredjedel av byarna i Sverige och Finland. Dessutom hade få eller inga kartor alls upprättats för de baltiska provinserna.

Bakgrunden till detta var att Menlös talade i egen sak. År 1649 hade han fått i uppdrag att genomföra en geografisk kartering av Uppland och Västmanland, men när memorialet författades i början av 1650-talet var arbetet fortfarande inte slutfört.²³ Menlös framhöll att uppdraget krävde omfattande resor och begärde därför medel för resekostnader samt lön till ett par assistenter.²⁴ Behovet av ytterligare resurser för den geografiska kartering som han ansvarade för kan därmed ha bidragit till hans överdrivet optimistiska prognos för när det geometriska arbetet skulle kunna färdigställas.

Menlös utvecklade sitt resonemang genom att påpeka att den fria skjutsfärden hade upphört från och med 1649, vilket innebar att kungens utsända ämbetsmän inte längre hade rätt till kostnadsfria resor.²⁵ De var nu tvungna, enligt Menlös, att själva betala för dessa tjänster. Menlös begärde minst 100 daler silvermynt för resor, jämfört med de 40 daler som då utgavs. Denna summa kan sättas i relation till lantmätarnas årslöner, som under 1600-talet uppgick till mellan 200 och 300 daler silvermynt. Auskultanter, som var lantmätarnas medhjälpare, hade en årslön på 80 till 100 daler silvermynt per år.²⁶ De omfattande resor som krävdes för lantmätarnas arbete blev därmed, särskilt från mitten av seklet i och med den geografiska karteringen av

större områden, en betydande kostnad och ett problem. Menlös betonade att reseedlen behövde betalas i rätt tid, annars skulle arbetet avstanna, vilket enligt honom redan hade skett.²⁷

Som jämförelse har tidigare forskning uppmärksammat att landshövdingarnas resor runt om i länen minskade i takt med att deras arbetsuppgifter ökade, vilket ytterligare illustrerar de logistiska utmaningarna under perioden.²⁸ I ett brev från 1671 skrev Kammarkollegiet till lantmäteriinspektören Johan Gedda: »att hvar provins med dess byar och därtill hörande ägor och lägenheter skulle af landtmätare därstädes geometrice afmätas, men vi förnimma att man nu upphört med detta arbete . . .«. ²⁹ Redan i samband med instruktionen år 1643 antyddes problemen då det påpekades att lantmätarna lät sina auskultanter utföra karteringar, vilket resulterade i sämre kvalitet.³⁰ Detta ansågs senare så allvarligt att lantmätare som lämnade in kartor med uppenbara felaktigheter riskerade åtal, enligt ett brev från 1691 där lantmäteriets direktör vände sig till samtliga lantmätare.³¹ En generell förklaring till att lantmäteriets arbete avstannade mellan 1650 och 1680 kan därför sammanfattas med ökade resekostnader i kombination med de ökade arbetsuppgifter som den geografiska karteringen medförde, samt brist på lantmätare, auskultanter och assistenter.

Lantmätarnas instruktioner

Sex av de cirka 200 brev som återges i Viktor Ekstrands sammanställning från 1600-talet (se tabellen på s. 118) behandlar specifika instruktioner för lantmätarna. Dessa instruktioner definierar och preciserar lantmätarnas uppdrag, både vad som ska kartläggas och hur detta ska genomföras. De genomsyras av en ambitiös målsättning: att kartlägga hela kungariket Sverige. Från den första instruktionen 1628 och genom hela århundradet var uppdraget att kartera alla byar, gårdar och städer samt viktiga resurser såsom hamnar, sjöar, gruvor och bergsbruk. Den geometriska metoden, som möjliggjorde exakta och verklighetstroga avbildningar, stod i centrum för detta arbete och omnämns både i den första instruktionen och i senare direktiv.³²

Särskilt omfattande är de fyra första instruktionerna, daterade 1628, 1634, 1643 och 1688. Instruktionen från den 4 april 1628 marke-

rar starten för det svenska lantmäteriet och är riktad till Anders Bureus som generalmatematiker, en titel som understryker att geometrisk kartering vid den tiden betraktades som en matematisk färdighet. Kungl. Maj:t uttryckte önskemål om att Bureus skulle utbilda och anställa »... unga drängar, ärliga mäns barn...« därefter »... på geometriskt sätt... skola göras speciella landtaflor och afritningar...«, som skulle visa varje bys egendomar, åkrar, ängar och annat.³³ Förutom själva kartan förväntades lantmätarna även i text lämna förslag på förbättringar inom jordbruket, exempelvis vilka marker som kunde uppodlas. Instruktionen från 1628 handlar alltså om en rikstäckande inventering och utredning av jordbruket samt andra ekonomiskt betydelsefulla funktioner, genomförd med hjälp av den geometriska mätmetoden.

Den efterföljande instruktionen från den 2 april 1634 specificerar tydligare vad som skulle markeras och redovisas på kartorna. Lantmätarna fick i uppdrag att bland annat bedöma jordens beskaffenhet enligt principen om jordetal, beräknat i markland och öresland, som låg till grund för jordskatterna, särskilt i områden som Uppland och Södermanland. De skulle inte bara dokumentera de befintliga jordetalen utan även undersöka om tidigare fastslagna jordskatter överensstämde med böndernas faktiska jordinnehav. Baserat på kartläggningen och egna beräkningar skulle de vid behov föreslå nya jordetal.

Denna uppgift kan kopplas till riksdagens möte samma år, där det klargjordes att Kammarkollegiet hade ansvar för att säkerställa att kronans inkomster inte minskade utan snarare ökade. Uppmaningen från de styrande var att inleda utredningar, eftersom de befintliga skattelängderna inte längre ansågs tillförlitliga.³⁴ Instruktionen från 1634 betonade därmed inte bara kartläggningen utan även den ekonomiska aspekten, där lantmätarnas arbete skulle bidra till att effektivisera och förbättra statens kontroll över jordskatterna och dess inkomster, något som hade varit på tal sedan slutet av 1500-talet.³⁵

I de två första geometriska jordeböckerna, volymerna över Dals och Oppunda härad från 1633 och 1634, följde lantmätarna Johan Larsson och Olof Tresk instruktionen att ange nya jordetal. På senare kartor redovisas dock jordetal enligt äldre principer utan nya uträk-

ningar. Det skulle dröja fram till 1680-talet innan lantmätarna åter fick i uppdrag att skattlägga eller revidera grunden för beskattning genom nya jordetal. Varför Kammarkollegiet ändrade praxis redan efter 1634 är oklart. En möjlig förklaring är att Kammarkollegiet föredrog att få in rapporter om skattebedömningar på andra sätt än genom direkta noteringar på kartorna.

Exempelvis fick lantmätaren Johan Larsson den 21 mars 1634 i uppdrag att lämna separata förteckningar över övergivna och ödelagda gårdar, ett arbete som skulle utföras parallellt med karteringen i Östergötland.³⁶ I ett memorial från den 19 maj 1636 till alla lantmätare, kompletterades instruktionen från 1634 med en punkt som krävde att lantmätarna diskret skulle anteckna avvikelser mellan jordinnehav och jordetal utan att bönderna märkte det, uttryckt som »stillatigande och bonden oförmärkt«.³⁷ Vidare framgår det av ett brev från den 6 juli 1638 att eventuella behov av nya beskattningar skulle rapporteras till landshövdingarna, som då hade ansvaret för beskattningen.³⁸ Kammarkollegiet valde alltså att fördela uppgiften om beskattningsbedömningar till andra ämbetsmän, vilket minskade lantmätarnas direkta roll i skattläggningen under den perioden.

År 1643 utfärdades en reviderad instruktion som markerade starten för en systematisk geografisk kartläggning med fokus på småskaliga kartor över större områden.³⁹ Även om sådana kartor hade förekommit tidigare, blev de nu allt vanligare. Från och med denna tidpunkt förväntades lantmätarna dela sin tid mellan geometrisk och geografisk kartering. Dessa två typer av arbete var nära kopplade på så vis att information från de geometriska kartorna skulle överföras (transformeras) till mindre skala för att säkerställa att avstånden mellan byar och städer blev korrekta på de geografiska kartorna.⁴⁰ Dessa geografiska kartor täckte större områden såsom socknar, häradar eller ännu större regioner.

Förutom den geometriska informationen inkluderade de geografiska kartorna uppgifter om sjöar, floder, bäckar, allmänningsmark, skogar, landsvägar och administrativa gränser mellan socknar och andra indelningar – uppgifter som ofta saknades på de geometriska kartorna.⁴¹ De geografiska kartorna krävde därför ytterligare resor

och uppmätningar. Inspektören Peder Menlös påpekade i ett brev några år senare att det geografiska arbetet bäst utfördes under vintern: »Detta arbete förrättas bäst och bekvämligast om vintern, ty då kan man linea recta genast komma till platserna, hvarför i afseende på vidden, som skall afmätas och afritas, om vintern kan mera förrättas på åtta dagars tid, än eljest på en månad om sommaren.«.⁴² Det geografiska kartarbetet var således både omfattande och krävande, med mycket resande inblandat, särskilt under vintermånaderna då det gick att täcka in stora områden på ett mer effektivt sätt.

Instruktionen från 1643 var i kraft fram till 1688, då en ny instruktion utfärdades. Denna bekräftade återigen ambitionen att fortsätta med geometrisk och geografisk kartering parallellt. Här betonades särskilt att »den geometriska mätningen [är] det rätta ursprunget till geografin och allt det därtill hörer«.⁴³ En nyhet i denna instruktion var att höskörden skulle rapporteras på ett enhetligt sätt utifrån den så kallade stockholmsparmen, definierad som en volym med måtten tre alnar i höjd, längd och bredd (motsvarande cirka 5,65 m³).⁴⁴ Sedan starten hade åkermark mätts i tunnland om 14 000 kvadratalnar, men nu introducerade Kammarkollegiet även en standardenhet för hö.⁴⁵

En annan nyhet i instruktionen var att kartorna skulle baseras på en svensk mil om 18 000 alnar, vilket syftade till att ytterligare harmonisera och standardisera kartläggningsarbetet.⁴⁶ Från och med 1688 fanns alltså en tydlig strävan att göra kartorna mer enhetliga och konsekventa i sina mått och uppgifter, vilket skulle bidra till ökad precision och användbarhet i den geografiska och geometriska kartläggningen.

Den mest väsentliga nyheten i 1688 års instruktion var införandet av krav på geometrisk mätning av skogarna. Tidigare hade lantmätarnas arbete begränsats till att mäta upp den odlade jorden, inägomarken, i varje by. Med den nya instruktionen skulle även skogarna inkluderas i karteringen. Jordägare och bönder blev skyldiga att uppge vilka trädslag som fanns på deras marker, då detta skulle anges på kartorna.⁴⁷ Lantmätarna fick också tillåtelse att använda olika skalor för inägomarken och skogsmarken, vilket ledde till att vissa lantmätare ritade skogarna på separata, mer småskaliga kartor.⁴⁸

En annan bestämmelse i instruktionen var att ingen markägare hade rätt att hindra lantmätarna i deras arbete.⁴⁹ Dessutom infördes ett strikt förbud mot att kopiera och sälja kartorna.⁵⁰ Kartorna, inklusive förarbeten och kartkoncept, betraktades som statshemligheter och fick inte distribueras till någon utanför Kammarkollegiet och lantmäteriet. Landshövdingarna blev flera gånger påmind om att skicka in all dokumentation rörande lantmätarnas arbete till lantmäterikontoret i Stockholm. Däremot fick de behålla en kopia av generalkartan över sitt län, eftersom dessa kartor ansågs vara användbara vid resor inom länet.⁵¹ Senare, under åren 1696 och 1697, upprättades lokala lantmäterikontor, och från den tidpunkten stannade kartkoncepten kvar i länen, vilket decentraliserade hanteringen av kartorna och effektiviserade lantmäteriets arbete ytterligare.⁵²

Två senare instruktioner, utfärdade 1691 och 1697, riktade sig till lantmätarna i Pommern respektive Bremen och Verden. Dessa instruktioner, som till stor del var identiska, tog hänsyn till det tyska språket samt lokala måttenheter och skattesystem. Särskilda anvisningar gavs för hur dessa lokala förhållanden skulle rapporteras och jämföras med motsvarande system i Sverige.⁵³ Utöver huvudinstruktionerna utfärdades även tillägg, exempelvis det från 1696 där lantmäteridirektören reviderade metoden för textbeskrivningarna, *Notarum Explicatio*, som hörde till de geometriska kartorna.⁵⁴ Instruktionen från 1688 förblev gällande fram till 1725, då en ny instruktion trädde i kraft.⁵⁵

Jämförelsen mellan instruktionerna från 1628 till 1697 visar hur lantmäteriets verksamhet förändrades och utvidgades över tid. Från att ha fokuserat på geometrisk kartering av inägomark, kom lantmäteriet att omfatta även geografisk kartering samt kartläggning av skogar och utmarker. Trots flera förändringar och utökade uppgifter kvarstod det övergripande målet: att kartlägga hela landet på geometriskt vis.

Särskilda uppdrag för lantmätarna

År 1689, fem år efter att Carl Gripenhielm utsetts till direktör för lantmäteriet, flyttades kartarkivet och verksamheten ut från Kammarkollegiets lokaler på Kungliga slottet till ett eget kontor vid Kungsträdgården (senare kallat Lantmåteristyrelsens hus). Dessförinnan hade lantmäteriet haft fyra olika inspektörer mellan 1649 och 1680. Utnämningen av en direktör var ett svar på att karteringen hade avstannat och markerade en ny satsning på utbildning och examination av lantmätare under direktörens ledning.⁵⁶

Lantmätarnas huvudsakliga uppgift förblev att kartera byar geometriskt och upprätta geografiska kartor inom sina tilldelade områden. Utöver detta fick allt fler lantmätare extrauppdrag, såsom att närvara vid jordrevningar (skattläggningar) och att utreda marktvister. Dessa utfärdades både av Kammarkollegiet och av landshövdingarna.

Nu tillkom även mer omfattande uppdrag. Lantmätarna blev involverade i det militära indelningsverket, särskilt i fördelningen av mark till nya soldattorp. Detta breddade ytterligare deras ansvarsområden och gjorde deras arbete centralt för både civil och militär förvaltning. De användes också frekvent för att hantera ägarbyten mellan kronan och privata markägare.

Mot denna bakgrund infördes från 1684 ett system med extraordinarie lantmätare, inledningsvis för att påskynda det geografiska arbetet, men snart också för att utföra geometrisk kartläggning av olika slag. Kammarkollegiet hade tidigare insett att lantmätarnas kunskaper var av stor betydelse, särskilt under arbetet med 1655 års Reduktionskollegium. Lantmätarna spelade då en avgörande roll i att fastställa de territoriella gränserna för de gods som kronan återkrävde eller beslagtog. Om kartorna var korrekt upprättade enligt matematiska och geometriska metoder betraktades de som objektiva och ofel-fria, och därmed som giltiga juridiska dokument. Under Karl X:s reduktion ifrågasatte adeln metoden för dessa kartor, vilket ledde till en långvarig konflikt kring deras giltighet.⁵⁷ Trots detta fortsatte arbetet med att framställa geografiska kartor för reduktionen mellan 1655 och 1663, och även in på 1690-talet, vilket resulterade i åtminstone 28 så kallade fredsmilskartor.⁵⁸

År 1681 tillsattes en ny reduktionskommission, efter ett riksdagsbeslut året innan. Detta ledde till ett omfattande utredningsarbete runt om i landet, där lantmätare återigen blev djupt involverade. Deras arbete bidrog inte bara till framtagandet av nya kartor, utan också till att skapa skriftliga underlag för viktiga beslut i dessa utredningar.⁵⁹

I flera brev under 1680- och 1690-talen uttryckte lantmäteridirektören sitt missnöje över att lantmätarna inte hade tid att slutföra sina ordinarie uppgifter, eftersom de särskilda uppdragen blev allt fler och mer krävande. I en resolution från 1693 påminde Kungl. Maj:t om att lantmätarna stod under direktörens befäl och att karteringar i samband med privata jordtvister kunde genomföras utan att lantmätarna personligen närvarade.⁶⁰ För att få bättre kontroll över arbetet begärde direktören att lantmätarna skulle föra dagbok över sina uppdrag och årligen skicka dessa tillsammans med kartorna till lantmäterikontoret, där notarier skulle upprätta register över allt inkommet material.⁶¹

Den ökade användningen av lantmätare för särskilda uppdrag, ofta initierade av landshövdingarna, påverkade sannolikt den ordinarie karteringen negativt. De nya administrativa rutiner som direktören införde kan ses som ett svar på denna situation, där behovet av att återställa ordningen och säkerställa att lantmätarnas huvuduppgifter inte försumrades blev alltmer akut.

I tabellen på s. 118 listas de extrauppdrag som flertalet lantmätare mottog under 1600-talet, baserat på uppgifter från de brev som Viktor Ekstrand har excerperat. Här ingår inte mindre uppdrag, såsom kartering av en enstaka by till följd av en ägotvist. Förutom reduktionerna handlade extrauppdragen i synnerhet om arbete inom olika kommissioner. År 1670 deltog lantmätare exempelvis i beskattningen av den erövrade provinsen Skåne, även om inga kartor upprättades vid den tidpunkten. Under de kommande åren tillsattes kommissioner för ny beskattning i Ingermanland, Livland och Estland, och år 1681 inrättades en kommission för ny beskattning på Öland och i Kalmar län. Kronan ansåg att dessa distrikt behövde nya underlag för jordbeskattning, och lantmätarna ansågs mer lämpade för uppgiften än fogdarna, som tidigare hade ansvarat för beskattningen.

TABELL 1. Lantmätarnas medverkan i kommissioner och extrauppdrag 1633–1699.

Årtal	Kommissioner och andra uppdrag
1634	Rannsaking om ödegårdar och förmedlingar
1655–	Geografisk kartering omkring städer, kungsgårdar och ladugårdar (fredsmil)
1670–1671	Landkommission i Skåne
1675–	Landkommission i Ingermanland
1681–1683	Landkommission i Livland
1681–1696	Landkommission i Estland
1681–1683	Landkommission på Öland och i Kalmar län (Södra Møre)
1681	Indelning av torp i Halland (Indelningsverket)
1681	Indelning av torp i Skåne (Indelningsverket)
1683 och 1693	Jordrevning i Bohus län
1688–1690	Landkommission i Uppland
1690	Kommission angående Mälaren
1690–	Kommission angående Upplands skärgård
1690–1704	Jordrevning och kartering på Gotland
1691	Rannsaking om oskattade hemman i Uppland
1691–1709	Jordrevning och kartering i Pommern
1692	Kommission om Ängsögodset
1693–1695	Kommission om skogar och allmänningar i Uppland
1694–1699	Kommission om skogar och allmänningar i Västmanland
1695–	Kartering av städer i hela riket
1696	Skattläggning av hemman under Ekolsunds kungsgård (Ekholmsund)
1696–1698	Kommission om skogar och allmänningar i Örbyhus and Älvsborgs län
1697	Förteckning över städer, slott, skansar och fästningar, samt kungsladugårdar i hela riket
1698	Avritningar av vapensigill för socknar, häradar, län och provinser, samt städer
1698	Listor och specifikationer över allmänningar i hela riket
1698	Ny vägmätning över hela landet

KÄLLA: Baserat på uppgifter i Ekstrand (1901).

I vissa fall upprättades geometriska kartor som grund för den nya beskattningen, medan lantmätarna i andra fall deltog i jordrevningar där åkermarken mättes enligt sedvanliga metoder utan att några kartor gjordes. En resolution från 1695 visar att revningar »utan geometrisk mätning« ansågs vara »osäker och oviss«, men lika tidskrävande som den geometriska metoden, vilken vilade på »matematiska vetenskapen och dess ofelbara fundament«.⁶² År 1696 bad direktören alla lantmätare att redovisa sina beskattningsmetoder, vilket ytterligare bekräftar lantmätarnas centrala roll i den nya skattläggningen.⁶³ Behovet av ny beskattning uttrycks också i en skriftlig order från direktören år 1691 till samtliga lantmätare. Där angavs att den geometriska karteringen i första hand skulle gälla alla kronohemman, eftersom kartorna var av avgörande betydelse för beskattningen av dessa områden.⁶⁴

Under 1690-talet fick lantmätarna ytterligare en uppgift: att kartlägga och undersöka kronans skogar och allmänningar i samband med skogs- och allmänningskommissionerna.⁶⁵ Lantmätarna skulle granska rågångar för administrativa områden och allmänningar, ta fram underlag för landshövdingarnas beslut samt lokalisera nybyggen som kunde bli föremål för beskattning. I Västmanlands län och Bergslagen innebar detta arbete även att säkerställa att gruvnäringens behov av skog, både för virke och bränsle, tillgodosågs.

Sammanfattningsvis genomgick lantmåteriet en betydande förändring som organisation under 1680-talet. Utnämningen av en direktör spelade en avgörande roll för utbildningen och examineringen av nya lantmätare. Kammarkollegiet identifierade nya användningsområden för lantmätarnas kunskaper, vilket resulterade i att deras arbetsuppgifter blev allt fler och mer mångsidiga. Trots de många extrauppdragen fortsatte merparten av kartorna att upprättas enligt den geometriska metoden, i enlighet med lantmätarnas instruktioner. I ett brev från 1696 framhölls visserligen att huvudsyftet med karteringen nu var att säkerställa korrekt beskattning, men direktören betonade samtidigt att kartorna fortsatt skulle åtföljas av detaljerade beskrivningar av varje by och hemman, med hänsyn till både kvalitet och kvantitet – precis som det hade varit sedan arbetets start på 1630-talet.⁶⁶

Sveriges lantmäteri – en föregångare i Europa

Forskare har ställt sig frågande till *varför* den svenska staten initierade en landsomfattande kartering långt före andra länder. Hypoteser om dolda motiv har framförts, då de officiella förklaringarna antagits vara ofullständiga.⁶⁷ Det är känt att kung Gustav II Adolf utfärdade den första instruktionen om att mäta upp riket vid en tidpunkt då geometriska mättekniker var kända och beprövade internationellt. Karteringen inleddes eftersom kunskapen om kartframställning hade spridits och behovet av kartor var stort.

Karteringen i Sverige kan kopplas till den första meningen i instruktionen från 1628, där kronan inte bara betonade vikten av att försvara riket utan också att »förbättra deras lägenheter«.⁶⁸ Att kartlägga landområden i syfte att utveckla och effektivisera resurser blev en röd tråd genom seklet. Den mest intensiva karteringsperioden sammanföll med Sveriges inblandning i trettioåriga kriget. Som Elizabeth Baigent påpekar var kartläggningen en integrerad del av den svenska militärstaten och dess ideologi.⁶⁹ Orsakerna till karteringen bör därför ses i ljuset av en växande centralmakt som utnyttjade den nya karttekniken för ekonomisk och territoriell expansion. På liknande sätt har Anders Wästfelt framhållit att karteringen gjorde böndernas jordbruk synligt för staten, en visuell dimension som hade inverkan på bland annat beskattningen.⁷⁰ Med karteringen följde ett rumsligt tänkande som fick stor betydelse för statens planering. Kartorna definierade gränser på alla nivåer – från statsgränser till enskilda åkertegar – och gav makthavarna en överblick som tidigare saknats.

Ur ett teoretiskt perspektiv exemplifierar det svenska lantmäteriet James C. Scotts begrepp om »legibility«: de standardiserade, geometriska kartorna omvandlade skiftande landskap till mätbara, jämförbara och administrativt hanterbara enheter.⁷¹ Gustav II Adolf och hans regering utvecklade inte bara krigföringens tekniker utan även den civila förvaltningen genom att använda systematiskt lantmäteri för att definiera, kontrollera och optimera mark och resurser. I detta sammanhang framträdde lantmätarna som statens rörliga agenter, som representanter för en bredare 1600-talslogik: att göra samhället synligt, kalkylerbart och styrbart.

Lantmätarnas arbete gav nya insikter om hur staten borde organiseras och förvaltas. Kartorna blev kraftfulla verktyg för att kontrollera och administrera riket. I nyerovrade provinser skickades lantmätare omgående, och kartorna standardiserades. Från början drevs arbetet av ambitionen att utreda beskattningsunderlagen. Även om skattefrågor formellt blev en del av lantmätarnas uppdrag först mot slutet av seklet, var det tydligt att karttekniken sågs som en innovation för att effektivisera statsförvaltningen. Med tiden breddades uppgifterna till att omfatta militära bostäder, kronans äganderätt till mark och skog, vägplanering och skattläggning. Arbetet med en nationalatlas kunde ha avstannat redan på 1640-talet om inte staten funnit nya användningsområden för lantmätarnas arbete.

Avslutningsvis utgör 1600-talets kartverk ett unikt dokumentarv som visar hur byar och landskap såg ut under denna tid. Sveriges lantmåteri, med betydande inverkan på förvaltningen, var banbrytande och en föregångare i Europa. Brevväxlingen mellan kronan, dess tjänstemän och lantmätarna belyser varför karteringen genomfördes och hur den bidrog till centralmaktens utveckling under århundradet.

NOTER

1 Riksarkivet 1995, s. 27.

2 Roeck Hansen red. 2005;

Gussarsson Wijk et al. 2013;
Karsvall 2016; Tollin 2021.

3 Gadd 2000; Jansson 2008.

4 J. P. Kain & Baigent 1992;
Baigent 2005; Tollin 2021;
Karsvall 2024.

5 Helmfrid 1959; Göransson
1960; Widmalm 1990, s. 10–11;
Tollin 2021, s. 26–29, 77.

6 Tollin 2021, s. 53–57.

7 J. P. Kain & Baigent 1992,
s. 11–24; Storms & Heere 2005.

8 Widmalm 1990, s. 2.

9 Margócsy 2014.

10 Branch 2011.

11 Branch 2011, s. 25; Widmalm

1990, s. 23.

12 Ekstrand 1901.

13 *Svenskt biografiskt lexikon*: 15905.

14 Ekstrand 1903.

15 Se Mats Höglunds kapitel
i Gussarsson Wijk et al. 2013,
s. 60–62, 87.

16 Riksarkivet 1995 s. 120.

17 Wollin 1928, s. 601. Hela
lantmåteriets arkiv flyttades 1975
till Gävle och 2008 överfördes
lantmåteriets centrala arkiv till
Riksarkivet i Stockholm.

18 Tollin 2021, s. 70.

19 Gussarsson Wijk et al. 2013,
s. 85–87.

20 Ekstrand 1901, s. 65–66.

21 Tollin 2021, s. 315–333.

- 22 Ekstrand 1902, s. 255–256.
 23 Ekstrand 1901, s. 40.
 24 Ekstrand 1901, s. 154–157.
 25 Ekstrand 1902, s. 257.
 26 Ekstrand 1901, s. 4, 11–12, 62, 110.
 27 Ekstrand 1902, s. 257.
 28 Asker 2004, s. 16, 327.
 29 Ekstrand 1901, s. 49.
 30 Ekstrand 1901, s. 35–36, 87.
 31 Ekstrand 1901, s. 117.
 32 Ekstrand 1901, s. 1–3.
 33 Ekstrand 1901, s. 1–2.
 34 Hildebrand 1891, s. 1ff; Bergh 1895, s. 25 ff.
 35 Tollin 2021, s. 36–37.
 36 Ekstrand 1901, s. 7–8.
 37 Ekstrand 1901, s. 20–21.
 38 Ekstrand 1901, s. 25.
 39 Ekstrand 1901, s. 37.
 40 Ekstrand 1901, s. 49.
 41 Ekstrand 1901, s. 37–39.
 42 Ekstrand 1902, s. 257.
 43 Ekstrand 1901, s. 79–80.
 44 Ekstrand 1901, s. 81.
 45 Ekstrand 1901, s. 10.
 46 Ekstrand 1901, s. 85.
 47 Ekstrand 1901, s. 82.
 48 Se t.ex. Riksarkivet, Lantmäteristyrelsen, volym X2 (Ångermanland).
 49 Ekstrand 1901, s. 86.
 50 Ekstrand 1901, s. 92.
 51 Ekstrand 1901, s. 60, 76, 91, 112.
 52 Ekstrand 1901, s. 76, 236.
 53 Ekstrand 1901, s. 125–141.
 54 Ekstrand 1901, s. 203.
 55 Denna nya instruktion markerade starten för lantmäteriets huvuduppgift under 1700- och 1800-talen: att mäta och föreslå jordskiften inom byarna, inledningsvis genom storskifte och senare genom enskifte och laga skifte, se Nordholm 1929, s. 114.
 56 Ekstrand 1901, s. 59–60.
 57 Höglund 2017, s. 77, 138–140.
 58 Ekstrand 1901, s. 43–46; Höglund 2017, s. 155–156.
 59 Ekstrand 1901, s. 61.
 60 Ekstrand 1901, s. 158.
 61 Ekstrand 1901, s. 108, 117, 144, 159.
 62 Ekstrand 1901, s. 182.
 63 Ekstrand 1901, s. 208.
 64 Ekstrand 1901, s. 115–118.
 65 Ekstrand 1901, s. 214.
 66 Ekstrand 1901, s. 204.
 67 Se t.ex. Helmfrid 1959; Tollin 2007, s. 52–53; Wästfelt 2007, s. 20; Tollin 2021, s. 16–17.
 68 Ekstrand 1901, s. 1.
 69 Baigent 2005, s. 51–52.
 70 Wästfelt 2007, s. 23.
 71 Scott 1998.

REFERENSER

- Antoine, Annie & Benjamin Landais 2024 red. *Cartographier le parcellaire rural dans l'Europe d'Ancien Régime*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
 Asker, Björn 2004. *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala: Stiftelsen för utgivande av Arkivvetenskapliga studier.
 Baigent, Elizabeth 2005. »Monarchs, ministers, and maps: the geometrical mapping of early modern Sweden in international perspective«, i Birgitta Roeck Hansen red., *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, s. 23–60.

- Bergh, Severin red. 1895. *Svenska riksrådets protokoll 7 1637–1639*, Stockholm: Riksarkivet.
- Branch, Jordan 2011. »Mapping the Sovereign State: Technology, Authority, and Systemic Change«, *International Organization* 65, Winter 2011, Cambridge University Press, s. 1–36.
- Ekstrand, Viktor 1901. *Samlingar i landtmäteri. Första samlingen. Instruktioner och bref, 1628–1699*, Stockholm.
- Ekstrand, Viktor 1902. *Samlingar i landtmäteri. Tredje samlingen. Bilder ur landtmätarnes lif*, Stockholm.
- Ekstrand, Viktor 1903. *Svenska landtmätare 1628–1900. Biografisk förteckning*, Stockholm: Sveriges lantmätarefören.
- Gadd, Carl-Johan 2000. *Det svenska jordbrukets historia*, band 3, *Den agrara revolutionen: 1700–1870*, Stockholm: Natur & Kultur/LT:s förlag.
- Gussarsson Wijk, Maria, Mats Hägglund & Bo Lundström 2013. *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*, Stockholm: Riksarkivet.
- Göransson, Sölve 1960. »Tidig geometrisk kartläggning i England«, *Ymer* 1960, häfte 4, Stockholm: Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, s. 285–290.
- Helmfrid, Staffan 1959. »De geometriska jordeböckerna – ’Skattläggningskartor’?«, *Ymer* 1959, häfte 3, Stockholm: Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, s. 224–231.
- Hildebrand, Emil red. 1891. *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkringar 1611–1800*, Stockholm: Norstedts.
- Höglund, Mats 2017. *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*, licenciatavhandling, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Jansson, Ulf 2008. »Storskaliga kartor under 1700- och 1800-talen«, i Mats Halling red., *Kartan i våra hjärtan. Kartografiska sällskapet 100 år*, Stockholm: Kartografiska Sällskapet.
- Kain, Roger J. P. & Elizabeth Baigent 1992. *The cadastral map in the service of the state. A history of property mapping*, Chicago: University of Chicago Press.
- Karsvall, Olof 2016. *Utjordar och ödegårdar. En studie i retrogressiv metod*, doktorsavhandling, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Karsvall, Olof 2024. »La cartographie à grande échelle des terres agricoles dans la Suède du XVIIe siècle«, i Annie Antoine & Benjamin Landais red., *Cartographier le parcellaire rural dans l’Europe d’Ancien Régime*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, s. 349–362.
- Margócsy, Dániel 2014. *Commercial visions. Science, trade, and visual culture in the Dutch Golden Age*, Chicago: University of Chicago Press.
- Nordholm, Gösta 1929. »Skånes geometriska kartläggning före storskiftena«, i Helge Nelson red., *Svensk geografisk årsbok*, 5, Lund: Sydsvenska Geografiska Sällskapet, s. 104–127.

- Riksarkivet, Lantmäteristyrelsen, Renovationsarkivet, Geometriska jordeböcker.
- Riksarkivet 1995. *Riksarkivets beståndsöversikt*, del 4, *Kammararkivet*, Stockholm: Riksarkivet.
- Roeck Hansen, Birgitta red. 2005. *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- SBL = Karl Viktor Konrad Ekstrand, urn:sbl:15905, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Bengt Hildebrand). Hämtad 12/12 2023.
- Scott, James C. 1998. *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven: Yale University Press.
- Storms, Martijn & Elger Heere 2005. »The use of Dutch map books«, i Birgitta Roeck Hansen red., *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, s. 113–127.
- Tollin, Clas 2007. »När Sverige sattes på kartan«, i Ulf Jansson red., *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, s. 51–70.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Widmalm, Sven 1990. *Mellan kartan och verkligheten. Geodesi och kartläggning, 1695–1860*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.
- Wollin, Nils G. 1928. »Lantmäteristyrelsens hus«, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, del II, Stockholm.
- Wästhfelt, Anders 2007. »Geometriska jordebokskartor – en representation av ojämna relationer«, i Ulf Jansson red., *Kartlagt land. Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, s. 17–24.

LANTMÄTARNA, LANDSHÖVDINGARNA OCH VÄGARNA

*Om lantmätarnas roll
i Upplands läns vägprojekt 1650–1670*

LISA-MARIA CAMBLADH

LANTMÄTARNAS KOPPLING TILL vägbyggande och infrastruktur är inte utforskad. Ämnet har tidigare berörts av Torsten Thorselius i *Lantmäteriets arbeten rörande vägar och vatten*, där han dock koncentrerar sig på tiden efter 1680-talet snarare än perioden före. Stefan Nordin har utforskat vägmätningar i *Vägmätningar för milstolpar* med fokus på tiden efter 1680, och milstolpar i *Milstolpar. Stockholm, Uppsala, Södermanland* där lantmätarnas roll nämns men inte utvecklas. Lantmätarnas ställning visavi landshövdingarna under 1600-talet har heller inte undersökts i någon större omfattning utan fokus har i huvudsak varit på förhållande mellan Kammarkollegiet och lantmätaarna.¹ Kopplingen mellan lantmätaarna, landshövdingarna och vägarna under 1600-talet är således inte närmare utforskat.

Denna text beskriver dels förhållandet mellan landshövding och lantmätare, dels de tre roller som lantmätaren fyllde i Upplands län² i samband med vägröjning och vägprojekt: vägmätare, planritare och projektledare. Avgränsning i tiden från 1650 till 1670 motiveras av de tre vägprojekt som pågick i Upplands län under samma period. Dessa tre projekt var röjandet av en ny väg mellan Hornstull och Fittja, rätandet av Drottningholmsvägen mellan Tyska botten och Stockholm samt sänkandet av Stäkets backe. I alla dessa projekt kom länets lantmätare att stå inte bara till landshövdingens förfogande utan även under dennes befallning.

Källmaterialet är i huvudsak landshövdingarnas i Upplands läns brev, även om Kammarkollegiets protokoll och skrivelser, liksom brev ifrån Karl XI:s förmyndarregering, också har använts. Det möjligt att lantmätare i andra län än Uppland inte fyllde samma funktioner när det gäller vägar, även om lagkommissionens förarbete till 1734 års lag, något vi återkommer till, låter ana att lantmätarna hade liknade roll i hela riket.

Lantmätaren som vägmätare

Vi börjar med rollen som vägmätare. År 1649 kom en ny förordning: krögeri- och gästgiveriförordningen. Med den infördes regler som kom att påverka resande och vägarna. Tre bestämmelser ledde till att vägarna i länen behövde mätas. För det första bestämdes att gästgiverier skulle inrättas längs med rikets landsvägar och ligga ungefär två mil från varandra.³ För det andra infördes skjutspenningen. Denna innebar att resande skulle betala en fast summa för skjutning. Summan skulle vara kopplat till avståndet. Därmed blev det viktigt att vägarna mättes och milstolpar sattes upp så att alla kunde se avstånden.⁴ För det tredje bestämdes att kronans tjänstemän också skulle betala skjutspenning vid sina resor i tjänsten. Därför blev viktigt för Kammarkollegiet, som fick i uppgift att betala ut respengar till kronans tjänstemän, att känna till avstånden. För att kunna kontrollera att summorna blev korrekta begärde Kammarkollegiet in redogörelser från alla rikets landshövdingar över landsvägarna och milstolpar mellan städer och gästgiverier.⁵

I Upplands län gick uppdraget att mäta vägarna till lantmätaren Peder Menlös. I Carolina Redivivas handskriftssamlingar i Uppsala finns ett handskrivet dokument som kallas *Uplandz wägebook*. Dokumentet innehåller en lista över länets landsvägar med beskrivningar av var markeringarna för hel-, halv- och fjärdedelsmil fanns. De första mätningarna är daterade till 1651.⁶

Uplandz wägebook förvarades sannolikt på landskansliet, i alla fall under 1660-talets början. I ett brev från 1663 till kronobefallningsmännen gav landshövdingen Clas Rålamb order om att de skulle sätta upp nya milstolpar i sina fögderier. Milstolpar skulle sättas upp efter

»Inspectorn Menslöös« avmätning på de ställen där milstolpar tidigare stått.⁷

Vägboken användes alltså av landshövdingen, i alla fall Rålamb, men kännedomen om den var inte självklar. År 1667 skrev Axel Lillie, den dåvarande landshövdingen i Uppland, till Johan Persson Gedda, den nya lantmätaren för samma län, och undrade om det fanns några uppmätningar av vägar och avstånd mellan gästgiverier i länet. Kammarkollegiet hade skickat ut en order om att dessa mätningar skulle finnas för varje län, men eftersom Lillie inte kände till hur det förhöll sig i länet vände han sig till lantmätaren.⁸

Att mäta vägarna tycks ha varit ett återkommande uppdrag för lantmätnarna i Uppland. År 1662 skrev Rålamb till Menlös och beordrade att vägarna i Bergslagen och Roslagen skulle mätas.⁹ Bergskollegium hade skrivit till Rålamb och önskat att det skulle bli tydligare med miltalen mellan Dannemora gruva och de olika bruken, något som av »förordnade Lantmätaren uthi H. Landzhöfdingens höfdingadömme, bäst skulle kunna förrättas«.¹⁰ Landshövdingen vidarebefordrade orden till Menlös, vars uppgift blev att mäta vägarna och se till att läns- och fjärdingsmän placerade ut milstolpar efter hans instruktioner. Menlös skulle också ta hjälp av kronobefallningsmännen för att se till att detta blev gjort. Utöver det skulle Menlös skriva ner alla krogar och gästgiverier, och avstånden dem emellan. Denna skrivelse skulle sedan förvaras på landskansliet.¹¹

Även för nya vägar krävdes mätningar av lantmätnarna. År 1669 beslutade Kammarkollegiet att Gedda skulle »avsticka«, alltså sätta upp milstolpar eller dela in, vägen mellan Fittja krog och Södertälje.¹² Möjligen gjorde inte Gedda detta, för 1673 gick en order ut från landshövdingen Lillie att Gedda skulle mäta upp vägen mellan Pihlkrog, söder om Södertälje, och Stockholm, alltså samma väg som omtalas ovan, så snart som möjligt.¹³

I frågan om landshövdingens uppgift att underhålla vägarna i form av mätande och milstolparnas uppsättande, var lantmätarens roll central. Landshövdingen var beroende av lantmätaren för att kunna genomföra dessa reformer i länet, och det var också en uppgift som länets lantmätare förväntades genomföra.

Lantmätaren som planritare

Lantmätarnas andra roll kopplad till vägar i länet var som planritare. Krögeri- och gästgiveriförordningen 1649 gav landshövdingarna ansvaret inte bara för mätningar och milstolpar utan också att »räta« rikets vägar.¹⁴ Vägar skulle helt enkelt göras rakare och genare. I praktiken innebar detta att vägar kom att röjas och rätas över enskild mark, i åker och ängar. Plötslig blev frågan om expropriering av mark till vägbyggande aktuell. För att märka ut de nya räta vägarna och mäta hur stor jordägarnas markförlust blev krävdes lantmätare.

År 1661 skrev landshövding Rålamb till lantmätare Menlös angående vägen till Drottningholm som skulle rätas, och menade att Menlös närvaro fordrades vid arbetet. Menlös skulle korrespondera med kronobefallningsmannen Gustav Mattsson och se till att »stelle vägen åt dhen orten som han stadigast höst och währ kan ligga«. ¹⁵ Tydligen hade Menlös redan gjort ett förslag över hur vägen skulle dras som Rålamb hade invändningar mot, en ny linje behövde märkas ut.

När den nya vägen till Fittja skulle byggas var det åter Menlös och Mattsson som skulle samarbeta och föreslå hur den skulle dras genom landskapet. Rålamb gav dem instruktionen att de skulle »för den allmennyttan skulde; afmerkia der han best och ginast kan framgåå«, med »han« avsågs vägen.¹⁶ Dessutom skulle lantmätaren och kronobefallningsmannen se till att inte gynna eller missgynna någon av jordägarna. Vägen skulle dras så rak som möjligt oavsett vem som drabbades.¹⁷ Arbetet skulle utföras objektivt, professionellt och till det allmännas, snarare än individens, bästa.

Lantmätarna skulle inte enbart dra upp vägens linje utan fick också i uppgift att se till att samma ritning följdes. År 1666 skickade landshövdingen Jöran Gyllenstierna lantmätaren Johan Persson Gedda till Vårby, genom vars ägor den nya Fittjavägen skulle löpa. Gedda skulle där besikta huruvida Menlös ursprungliga ritning hade följts på den vägsträcka som där var under konstruktion. Gyllenstierna hade nämligen fått höra att vägen skulle ha avvikit från den rätta linjen. Gedda skulle i så fall rätta till det som blivit inkorrekt.¹⁸

Lantmätarna skulle också göra ritningar över de ägor som vägarna drogs över. Dessa användes av landshövdingen för att avgöra om

kompensation för markförlusten krävdes och, om så var fallet, skicka ärendet vidare till förmyndarregeringen. Ritningarna blev på så sätt en möjlighet att motivera för jordägarna när ersättning skulle ges och när den *inte* skulle ges. Det var, kan tänkas, svårt att argumentera mot landshövdingens beslut när man själv fick en kopia av lantmätarens karta i handen.

Gustaf Otto Stenbock¹⁹ var en av dem som fick en karta. Stenbock skickades en ritning gjord av Menlös över Drottningholmsvägens sträckning på hans ägor vid Huvudsta. På så sätt kunde landshövdingen Rålamb visa Stenbock att det var skäligt att ingen ersättning gavs då markförlusten till den nya vägen kompenenserades av att den gamla vägens mark som nu åter kunde tas i bruk.²⁰ På samma sätt gav Rålamb order om att Menlös skulle göra ritningar över den nya Fittjavägen, där ägorna Årsta och Vårby led förluster av mark.²¹ Kopior av ritningar över Årsta och Vårby skickades till förmyndarregeringen för att stödja landshövdingens förslag om kompensation till jordägarna, men också till jordägarna själva så att dessa kunde se att vederlaget var rimligt.²²

Vikten av lantmätarnas arbete vid vägrätning blir tydlig i de lagförslag som lagkommissionen lade fram under arbetet med 1734 års lag. I tre olika förslag från 1692, 1694 och 1713 återfinns följande formulering: »Hwar landzhöfdinge skall i sitt lähn låta landtmätare lägga in landzwäg der som tarfwes, hwar till sin ort, så rätt och jämn som skiee kan.«²³ Enligt förslaget skulle alltså lantmätarens arbete med att rätta och röja vägar skrivas in i lagen. Det går också att ana att lantmätarnas roll kopplat till planritning vid vägröjning inte var en lokal företeelse i Upplands län; även i rikets andra län skickades lantmätare på liknande uppdrag. I den slutliga lagtexten 1734 kortades dock formuleringen ner till: »Landswäg skal läggas i länet ther then tarfwas.«²⁴ Lantmätarnas roll i vägbyggande blev inte lika explicit uttryckt.

Lantmätaren som projektledare

Slutligen har vi lantmätarens tredje roll, den som projektledare. Under 1660-talet pågick, som nämndes i inledningen, tre vägprojekt i Upplands län. Två har redan berörts: Drottningholmsvägen och den nya Fittjavägen. Det tredje var Stäkets backe.

Stäket är en halvö mellan Kungsängen och Upplands-Bro, där vägen mellan Stockholm och Enköping gick, och fortfarande går. Resande från Upplands-Bro var tvungna att ta sig över en besvärlig brant backe för att komma till Stockholm. Samma backe kom att sänkas 1665, men redan 1652 fanns en plan om att göra backen mindre brant.

År 1661 skickade förmyndarregeringen en uppmaning till landshövdingen om att ta reda på varför projektet inte var slutfört. Rålamb, som inget visste därom, började undersöka saken. Det visade sig vara Peder Menlös projekt. I Kammarkollegiets protokoll från 1652 finns en anteckning om att man beslutat sig för att genomföra Menlös inkomna förslag om att röja Stäkets backe. Menlös skulle enligt protokollet inkommit med ett memorial om hur röjningen skulle kunna ske samt beräkning av material, kostnader och arbetskraft.²⁵ Några månader senare beviljades Menlös 750 daler för att bekosta projektet.²⁶

År 1661 fick Rålamb en redogörelse av Menlös för vad som sedan hände. Det brevet finns inte kvar, men det gör däremot Rålambs brev till både förmyndarregeringen och Kammarkollegiet där han redogör för Menlös berättelse.

Menlös påbörjade sommaren 1653 arbetet vid Stäket tillsammans med soldater och bönder från närliggande härader.²⁷ Det gick dock inte att avsluta arbetet under en sommar. Under våren 1654 påminde Menlös Kammarkollegiet om pengar för arbetet, men dessa kom inte förrän i augusti och Krigskollegium skickade inte manskap förrän i september. Inte mycket blev alltså gjort denna sommar heller. Året därpå, 1655, drog hela armén ut i krig. Inga soldater fanns att tillgå för arbetet. Inte heller bönderna kunde användas, då de på grund av kriget redan hade så många andra »besvär«. Arbetet stannade av. Vad gällde de pengar som Menlös hade fått för arbetet återstod 342 daler och 12 4/5 öre silvermynt. Denna summa hade han till större delen spenderat på sitt och sin familjs uppehälle, då han under flera år inte fått ut sin lön.²⁸ Att återuppta arbetet med Stäkets backe var, menade Rålamb, inte möjligt förrän nya soldater och finansiering hade ordnats.²⁹

Utrustningen för vägröjningen fanns dock kvar. Den förvarade Menlös hos bonden Bengt Erichssons på Stäket gård i väntan på att

arbetet skulle återupptas.³⁰ När förmyndarregeringen 1665 slutligen bestämde sig för att skjuta till manskap och medel till projektet vid Stäket var inte längre Peder Menlös projektledare. Istället blev arkitekten Jean de la Vallé ansvarig för ritning och genomförande.³¹

Förmyndarregeringen och landshövdingen hade alltså möjlighet att leda organisationen av vägprojekt, men lantmätare, i alla fall Peder Menlös, tycks också ha haft den befogenheten. Godkännandet av projektet, liksom förutsättningen för att genomföra arbetet i form av finansiering och arbetskraft, vilade dock på förmyndarregeringen och Kammarkollegiet.

Professionalisering av vägarbeten

Om vi ska summera lantmätarnas betydelse för arbetet med vägar i Upplands län så underlättade de landshövdingens jobb genom att de bidrog till att organisationen kunde bli mer centraliserad. Lantmätarnas arbete gjorde det möjligt att visuellt och inte enbart skriftligt förtydliga förhållandena på plats. Man kan också ana att lantmätarna gav legitimitet till landshövdingens beslut. När klagomål inkom om markförlust skickade landshövdingen ut lantmätaren för att mäta, avrita och överse. Därefter fattade landshövdingen sina beslut. Det var alltså inte godtycke som avgjorde frågan om kompensation. På samma sätt skulle inte de resande eller gästgivarna enligt eget huvud bestämma avstånd och ersättning. Lantmätarnas mätning och märkning av vägarna både professionaliserade och standardiserade betalning och i förlängningen resandet.

Lantmätarna, landshövdingarna och vägarna hängde ihop i länet. Landshövdingarna hade ansvar över vägarna men de behövde lantmätarna för att uppfylla detta ansvar och ge en professionell legitimitet åt projekten.

NOTER

- 1 O. Bagger-Jørgensen nämner dock i förbigående att lantmätnarna även fick order av landshövdingen i »Lantmäteriets organisation« ur *Svenska Lantmäteriet 1628–1928*. För mer om lantmätarnas arbete, organisation och förhållande till Kammarkollegiet se i urval: »Lantmäteriets kartografiska verksamhet« av Einar Petersson-Berger och »Skatteläggningssvandet och lantmätnarna« av E. Williams båda i *Svenska Lantmäteriet 1628–1928* och *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1653 års reduktion* av Mats Höglund och *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor* av Clas Tollin.
- 2 Upplands län (1655–1714) var ett storlän sammanslaget av Stockholms och Uppsala län. Framtill 1689 ingick även Södertörn (Sotholm, Svartlösa och Öknebo härad). Se Asker 2004, s. 154 och Nordin 1998, s. 15.
- 3 Avståndet mellan gästgiverierna fanns med redan i 1636 års förordning, men upprepades igen 1649. Se Riksregistraturen, Kunglig Majestäts kansli, RA, 29/1 1636, s. 55.
- 4 »Krögare- och gästgivarförordningen 1649« i Stiernman red. 1750, s. 586–587 och Nordin 1998, s. 20.
- 5 Kammarkollegiets brev till alla landshövdingar, Skrivelser till orterna BII a 1, Kammarkollegiet Kansliet ca 1618–1879, Kammarkollegiet Kansliet och kontorsarkiv, RA, 10/1 1667, s.125 och Nordin 1998, s. 20.
- 6 Upplandz Wägebook, Nordinska samlingen N293, UBB, nr. 25 blad 250–260.
- 7 Landshövdingens brev, Registratur AI a:11, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 27/3 1663, s. 127.
- 8 Landshövdingens brev, Registratur AI a:12, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 14/2 1667, s. 35.
- 9 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 25/3 1662, s. 235.
- 10 Bergskollegiums brev, Krigskollegiums brev m.fl. DII ha, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 28/11 1661.
- 11 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 25/3 1662, s. 235.
- 12 Kammarkollegiets protokoll, Renskrivna protokoll, huvudserien AI a:27, Kammarkollegiet Kansliet ca 1618–1879, Kammarkollegiet Kansliet och kontorsarkiv, RA, 18/3 1669, s. 849.
- 13 Landshövdingens brev, Registratur AI a:13, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, nov. 1673, s. 576.
- 14 »Krögare- och gästgivarförordningen 1649«, i Stiernman red. 1750, s. 589.
- 15 Landshövdingens brev, Registratur AI a:9, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 4/6 1661, s. 414.
- 16 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 26/4 1662, s.281.

- 17 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 28/6 1666, s. 609.
- 18 Landshövdingens brev, Registratur AI a:12, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 14/2 1667, s. 35.
- 19 Gustav Otto Stenbock var 1661 guvernör över Skåne. Se *Svenskt biografiskt lexikon*: Gustaf Otto Stenbock.
- 20 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 23/4 1662, s. 274.
- 21 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 3/6 1662, s. 4.
- 22 Landshövdingens brev, Registratur AI a:10, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 30/6 1662, s. 74.
- 23 Se Sjögren red. 1902, s. 304 och s. 350 samt Sjögren red. 1903, s. 222. Citatet är hämtat från Sjögren red. 1902, s. 304, 1694 års förslag. Förslagen från 1692 och 1713 har samma ordalydelse men andra stavningar.
- 24 *Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734*, 1736, BB XXV §1, s. 141.
- 25 Kammarkollegiets protokoll, Renskrivna protokoll, huvudserien AI a:14, Kammarkollegiet Kansliet ca 1618–1879, Kammarkollegiet Kansliet och kontorsarkiv, RA, 9/12 1652, s. 484.
- 26 Kammarkollegiets protokoll, Renskrivna protokoll, huvudserien AI a:15, Kammarkollegiet Kansliet ca 1618–1879, Kammarkollegiet Kansliet och kontorsarkiv, RA, 16/2 1653, s. 58.
- 27 Skrivelser från landshövdingar, Uppsala län, Kollegiers m.fl., landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t, Kunglig Majestäts kansli, RA, 12/3 1661 och Landshövdingens brev, Registratur AI a:9, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 7/5 1661, s. 342.
- 28 Landshövdingens brev, Registratur AI a:9, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 7/5 1661, s. 342.
- 29 Skrivelser från landshövdingar, Uppsala län, Kollegiers m.fl., landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t, Kunglig Majestäts kansli, RA, 12/3 1661.
- 30 Landshövdingens brev, Registratur AI a:11, Landskansliet I 1634–1900, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, 26/3 1663, s. 125.
- 31 Riksregistraturen, Kunglig Majestäts kansli, RA, 18/9 1665.

REFERENSER

Otryckta källor

Riksarkivet, Landsarkivet i Uppsala (ULA)
Länsstyrelsen i Uppsala län
Landskansliet I 1634–1900
Registratur, AI a
Skrivelser från Krigskollegium m.fl., DII ha

Riksarkivet, Marieberg (RA)
Kammarkollegiet Kansliet och kontorsarkiv
Kammarkollegiet Kansliet ca 1618–1879
Renskrivna protokoll, huvudserien AI a
Skrivelser till orterna BII a 1

Riksarkivet, Marieberg (RA)
Kunglig Majestäts kansli
Kollegiers m.fl., landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till
Kungl. Maj:t
Skrivelser från landshövdingar
Uppsala län
Riksregistraturen

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
Nordinska samlingen N293
Uplandz Wägebook

Tryckta källor

Sjögren, Wilhelm red. 1902. *Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736 4 Lagkommissionens förslag, 1686–1697* [elektronisk resurs], Uppsala.
<https://gupea.ub.gu.se/2077/70973>. Hämtad 20/8 2023.

Sjögren, Wilhelm red. 1903. *Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736 5 Lagkommissionens förslag, 1698–1718* [elektronisk resurs], Uppsala.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-219>. Hämtad 27/5 2024.

Stiernman, Anders Anton von red. 1750. *Samling utaf Kongl. bref, stadgar och förordningar angående Sveriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523 in til närvarande tid 2 1633–1659* [elektronisk resurs], Stockholm.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-696>. Hämtad 19/4 2023.

Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734 [elektronisk resurs], Stockholm med kongl. may:ts allernådigste privilegio tryckt uti historio-graphi regni tryckerij af Hartwig Gercken. Åhr 1736.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-100975>. Hämtad 15/3 2024.

Litteratur

- Asker, Björn 2004. *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala: Stiftelsen för utgivande av Arkivvetenskapliga studier.
- Bagger-Jørgensen, Lars Olof 1928. »Lantmäteriets organisation«, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, del 1, Stockholm: Sällskapet för utgivandet av lantmäteriets historia.
- Dahlgren, Stellan 2007–2001. »Gustaf Otto Stenbock«, i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 33, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20070>. Hämtad 19/9 2023.
- Ekstrand, Viktor 1896–1903. *Svenska landtmätare. Biografisk förteckning 1628–1900*, del 1. [elektronisk resurs], Stockholm: Sveriges lantmätarefören.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-703>. Hämtad 16/1 2024.
- Höglund, Mats 2017. *Kampen om fredsmilen. Kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*, Institutionen för stad och land, licenciatavhandling, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Nordin, Stefan 1991. »Vägmätningar för milstolpar« [elektronisk resurs], *Fornvännen* 86, s. 11–14.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:raa:diva-1529>. Hämtad 20/9 2023.
- Nordin, Stefan 1998. *Milstolpar. Stockholm, Uppsala, Södermanland. Historik. Underlag och anvisningar för upprustning och vård*, Stockholm: Res i tid och rum.
- Petersson-Berger, Einar 1928. »Lantmäteriets kartografiska verksamhet«, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, del 1, Stockholm: Sällskapet för utgivandet av lantmäteriets historia.
- Thorselius, Torsten 1928. »Lantmäteriets arbeten rörande vägar och vatten«, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, del 2, Stockholm: Sällskapet för utgivandet av lantmäteriets historia.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Williams, Eberhard 1928. »Skatteläggningssväsendet och lantmätarna«, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring*, del 1, Stockholm: Sällskapet för utgivandet av lantmäteriets historia.

KARL XI OCH EN GRÄNSUTREDNING 1695

Allmänningar, kronoegendomar och en medeltida gräns

ANNIKA BJÖRKLUND

1600-TALETS SISTA decennier präglades av omfattande förändringar i svensk statsförvaltning. En kraftigt ökad centralisering av den kungliga makten genomfördes med syfte att bland annat lösa kronans ekonomiska svårigheter. Som Cristina Prytz skriver i sin artikel i föreliggande bok var reduktionen 1680 är ett konkret resultat av dessa förändringar.¹ Utbyggnaden av den svenska förvaltningen, där bland annat lantmäteriet ingick, hade dock startat redan på 1630-talet. 1634 infördes exempelvis en ny länsindelning med elva svenska län och landshövdingar.² Sett ur ett europeiskt perspektiv var den svenska förvaltningen vid 1600-talets slut betydligt mer välutvecklad än i andra europeiska länder.³ Som Björn Asker visar i sin artikel utvecklade den alltmer enväldige Karl XI, förutom en starkare och mer välorganiserad krigsmakt, den civila statsförvaltningen och betonade betydelsen av kunniga ämbetsmän. Kungen införde ett system med beredningar, remisser och kommissioner av olika slag, och det har påtalats att han ibland deltog personligen i vissa ärenden.⁴ Dessutom införde han 1687 en ny landshövdingeinstruktion där landshövdingarna blev mer direkt underordnade kungen jämfört med tidigare.⁵

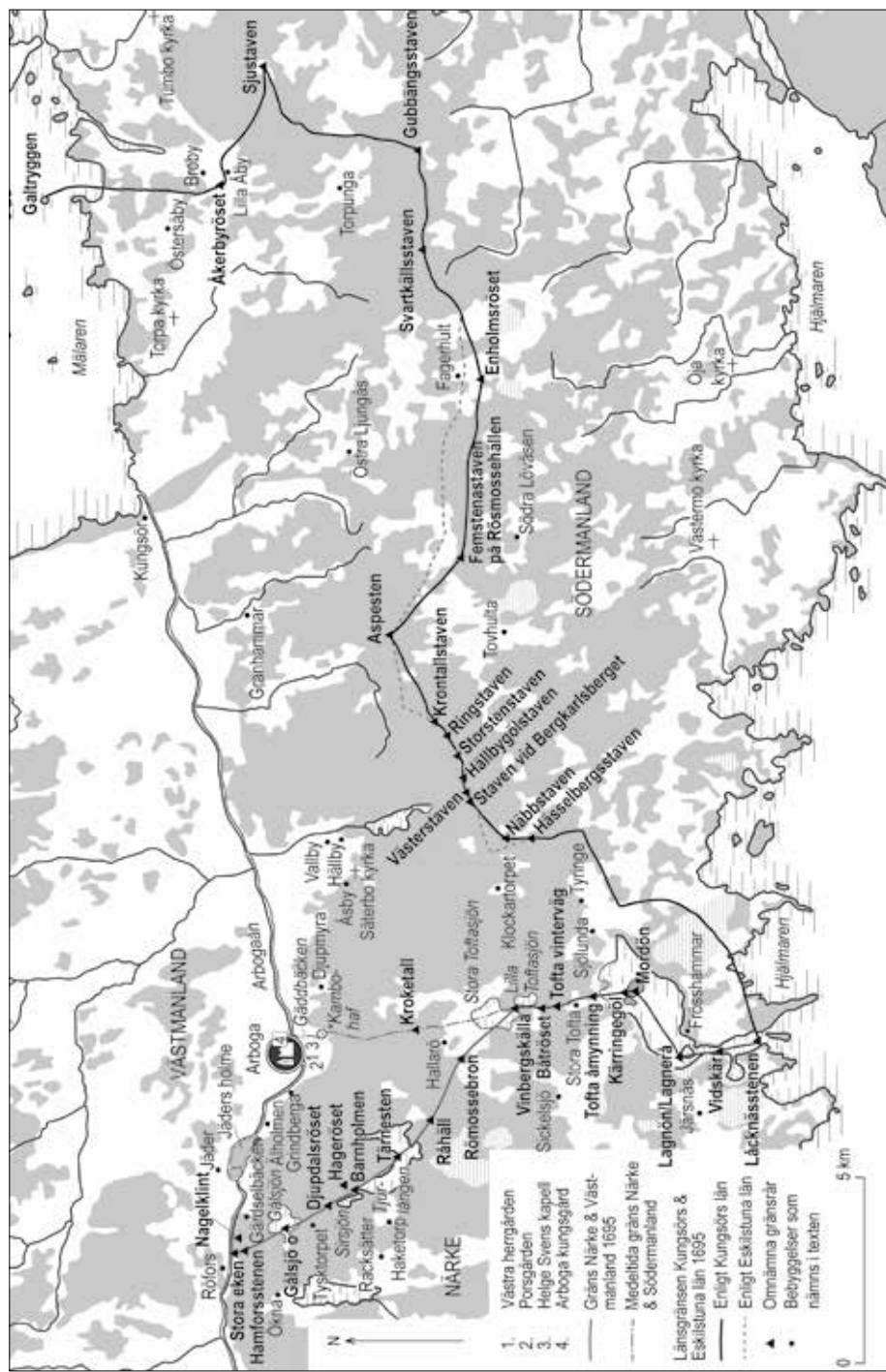
I den här artikeln belyser jag några av dessa förändringar genom att visa hur en gränsutredning i Karl XI:s Sverige kunde gå till. Artikeln exemplifierar även kungens personliga engagemang i arbetet. Undersökningen utgår från en omfattande rannsaking (i tre delar) från 1695 om gränstrakten mellan de tre landskapen Västmanland, Närke och Södermanland.⁶ Landskapsgränsen mellan Västmanland och Södermanland sammanföll 1695 i princip med länsgränsen mellan Kungsörs

och Eskilstuna län. De svenska landskapen är betydligt äldre än länen och nämns i vissa fall redan på runstenar från 1000-talet. Den äldsta länsindelningen däremot skapades först under 1200-talets andra hälft och hade då inget med landskapens gränser att göra.⁷ I den nya länsindelningen 1634 sammanföll läns- och landskapsgränserna i ungefär hälften av länen.⁸ Antalet län varierade dock stort under 1600-talet, vilket innebar att korrelationen mellan län och landskap i de flesta fall försvann.⁹ Dessutom fanns områden utöver de ordinarie länen, exempelvis de ovan nämnda Eskilstuna län, som var änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding,¹⁰ och Kungsörs län omkring kungsgården Kungsör.

Rannsakingen av gränsområdet 1695 visar på kungens ambition att genom särskilda utredningar fastslå och bevaka kronans egendomar, i det här fallet ett allmänningsområde. Men rannsakingen hade också en personlig koppling till den kungliga familjen, då gränserna för Eskilstuna län hade betydelse för kungens mors, änkedrottning Hedvig Eleonoras, försörjning. Att utreda och fastslå gränserna för just detta län var således av särskild betydelse för kungen. Som artikeln visar hade lantmäterikontoret och dess lantmätare en viktig uppgift vid rannsakingen.

Landskapsgränser brukar vara relativt fasta, men i området söder om Arboga visar det medeltida skriftliga källmaterialet att landskapsgränserna mellan Västmanland, Närke och Södermanland hade ändrats.¹¹ Dokument från 1400-talet visar nämligen att området sydväst om Arbogaån, där bland annat gården Älholmen ligger, tillhörde Närke. I kartor från slutet av 1600-talet går istället landskapsgränsen längre västerut, ungefär som idag, och dessutom sträckte sig Västmanland på 1600-talet, liksom idag, söderut till Hjälmaren i en kil mellan Närke och Södermanland. När förändrades egentligen gränsen och hur gick den på medeltiden?

Enligt viss äldre historieskrivning¹² möttes Närke och Södermanland tidigare söder om Arboga, och Västmanland ska då enbart ha legat norr om Arbogaån. Påståendet saknar emellertid källreferenser och det framgår inte heller när landskapsgränserna ska ha ändrats. Men i det jag har fått fram av det medeltida källmaterialet (se s. 139 f.) kan jag se att uppgifterna i den äldre historieskrivningen faktiskt

Galtryggen
Mälaren
Kungsör
Torpa kyrka
Osörsåby
Broby
Akerbyröset
Lila Aby
Sjusstaven
Torpunga
Svartkällisstaven
Gubbangsstaven
Fäberhult
Enholmsröset
Femstenstävån
på Römosseshällen
Södra Lövasen
SÖDERMANLAND
Oje kyrka
Hjälmararen
Västern kyrka
Aspeten
Granhammar
Kronfallstaven
Tovhulta
Ringstaven
Storstenstaven
Hallbygöplastaven
Staven vid Bergkarleberget
Niåbstaven
Hasselbergstaven
Västern kyrka
Sälterbo kyrka
Valby
Halby
Asby
Kambo
Gäddbäcken
Dyupmyra
Kambo
hat
Sälterbo kyrka
Kroketal
Hällarö
Stora Toftasjön
Lilla Klockarörpet
Toftasjön
Vinbergskälla
Bårosät
Sickelsjö
Stora Tofta
Tofta vinterväg
Sömlunda
Lymga
Kärringeö
Mordön
Lagnö/Lagnera
Jarsnäs
Frosshammar
Vidskar
Lacknasstenen
Hjälmaran

VÄSTMANLAND
NÄRKE

Rölor's Nagelklint
Jäder
Jäders hölje
Arbogata
Arbogata
Hamforsstenen
Gäddsbäckens
Öxåla
Gälsjö
Grindberga
Diupdalsröset
Sjögården
Hägeröset
Racksätter
Tjur
Tjärnstenen
Haketorp längan
Råhall
Römosselbron
Vinbergskälla
Sickelsjö
Tofta vinterväg
Kärringeö
Mordön
Lagnö/Lagnera
Vidskar
Lacknasstenen

1. Västra herrgården
2. Porsgården
3. Heilige Svens kapell
4. Arboga kungsgård

— Gräns Närke & Västmanland 1655
- - - Medeltida gräns Närke & Södermanland

Längsgränsen Kungävs & Eskilstuna län 1695
— Enligt Kungävs län
- - - Enligt Eskilstuna län
▲ Omnamna gränslinor
• Betygsgelser som nämnas i texten

0 5 km

Karta över området med namn som nämns i texten. Gränsen som Kungsörs län hävdade mellan Västmanland och Södermanland är i princip identisk med dagens gräns. Detsamma gäller den på kartan utritade landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland.

stämmer med de medeltida uppgifterna. Eftersom jag, så att säga, redan har ett svar på var den medeltida gränsen gick finns ett ganska unikt tillfälle att undersöka i vilken utsträckning en gränsutredning från slutet av 1600-talet kan belysa äldre gränsändringar. Förutom detta visar också artikeln hur man rent praktiskt gick tillväga vid en gränsrannsaking, vilka personer, kommissioner och institutioner som var involverade och hur mycket man visste om äldre tider. På så sätt belyser artikeln även hur Karl XI:s administrativa reformer fick genomslag i det dåtida samhället.

En mindre del av 1695 års utredning rör gränsen mellan Bergslagen och Åkerbo härad, men denna del behandlas inte i min artikel. Detaljrikedomen i rannsakingen är enorm; jag behandlar några särskilt intressanta förhållanden. En del av utredningen handlade om gränserna för kronans allmänningar och i vilken utsträckning torp hade upptagits och därmed minskat allmanningen. Till de skriftliga dokumenten är fyra kartor bilagda.¹³ En karta visar gränserna mellan Bro och Västra Skedvi socknar och uppges vara ett kopierat original. En annan är ett utdrag av en landskapskarta över Närke från 1672 och visar gränsen mellan Glanshammars härad i Närke och Åkerbo härad i Västmanland. Båda är ritade av Gabriel Thoring, utdraget är daterat 1693. Den tredje kartan är upprättad av Jonas Carlsten, troligen 1683, och visar Hällby i Säterbo socken. Den fjärde kartan, som visar hela den gräns som rannsakingen skulle utreda, är upprättad av Carl Mauritz Kiöping i maj 1696 och visar det slutliga resultatet av gränsutredningen. I ett tillägg i kartans textbeskrivning meddelar Carl Mauritz Kiöping att kartan har upprättats i ytterligare två exemplar.

Den medeltida gränsen

Som en bakgrund görs nedan en redovisning av vad som utifrån medeltida källor är känt om landskapsgränserna i området. Denna information ingår alltså inte i 1695 års rannsaking.

I skriftligt källmaterial från 1400-talet omtalas att Älholmen och två numera försvunna bebyggelser *Oppaby och *Mædhalby låg i Götlunda socken i Närke.¹⁴ År 1425 tilldömdes Bengt Stensson (Natt och Dag) på ett lagmansting i Närke rätten till Älholmarna och Älekvarnen och alla andra holmar som tillhört *Mædhalby och *Oppaby.¹⁵ Bengts far, Sten Bosson, hade år 1409 köpt dessa egendomar av Olof Larsson (orm?). Att lagmanstinget hölls i Närke visar att dessa platser låg i Närke. Av ett belägg 1428 framgår att *Oppaby låg söder om Arbogaån. På 1440-talet tvistade Bengt Stensson med allmogen i Närke och bönderna i Jäder om Jäders holme, en stor och viktig ö i Arbogaån, som Bengt Stensson hävdade hörde till hans gods *Oppaby. Han tilldömdes dock endast en mindre holme i ån som av ålder hört till *Oppaby.¹⁶ Ytterligare delar av *Oppaby, nämligen ett markland, köpte Bengt Stensson från Strängnäs domkyrka år 1447.¹⁷ År 1453 framgår att *Oppaby gränsade till Jäder i Arboga socken.¹⁸ Sten Bossons och sonen Bengt Stenssons uppköp av dessa egendomar mellan åren 1409 och 1447 syftade tydligen till att skapa sätesgården Älholmen.¹⁹ Troligen var Älholmen Bengt Stenssons sätesgård fram till hans död 1450 eller 1451.²⁰ År 1463 gav Bengt Stenssons son Magnus Bengtsson (Natt och Dag) sin hustru Märta Magnusdotter (Ros av Horshaga) Älholmen som morgongåva, och Älholmen uppges då ännu ligga i Götlunda socken.²¹ Senast år 1496 var Älholmen sätesgård för Magnus Bengtssons dotter Birgitta Magnusdotter (Natt och Dag) och hennes make Abraham Kristiernsson (Leijonhufvud) (SDHK 33323, SDHK 33378).

I landskapshandlingarna redovisas Älholmen första gången 1556 och då under Arboga stad.²² År 1569 och 1571 upptas gården i Arboga sockens tiondelängder.²³ Gården saknas i den äldsta bevarade landskapshandlingen för Götlunda socken i Närke år 1555.²⁴

Vad gäller Grindberga, som ligger sydost om Älholmen, saknas sockenangivelse i medeltida belägg. Gården redovisas i landskapshandlingarna första gången 1553, då under Arboga stad. Landskapshandlingar för Götlunda socken finns inte bevarade för tiden före 1553.

Karta över Arboga socken och Arboga stad år 1688.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-1:1).

Karta 1733 (beskuren) över Porsgården med Gäddebäcken (blåmarkerad) vidare genom den lilla sjön *Kambohaf. Fyrkanten markerad som »klästergrund« är Helge Svens kapell. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-38:1).

Även Grindberga redovisas åren 1569 och 1571 i tiondelängderna över Arboga socken.²⁵ Både Grindberga och Älholmen tillhörde alltså tidigare Götlunda socken i Närke.

I samtliga kartor från 1600-talet räknas både Älholmen och Grindberga till Arboga socken.²⁶ Sockengränsen mot Närke framgår av kartan (fig 2) från 1688, då Arboga socken och Västmanland, liksom idag, sträckte sig söder om Arbogaån ner till Hjälmarens.

Enligt 1800-talshistorikern Gustaf Bergström gick den sydliga gränsen för landskapet Västmanland i Arbogaån på medeltiden, och Närke

och Södermanland möttes söder om Arbogaån: de östra delarna av Arbogas stadsbebyggelse sunnan ån låg i Södermanland, medan den västra delen av staden sunnan ån låg i Närke. Gränsen följde den numera försvunna Gäddbäcken söderut, vidare genom det nu försvunna *Kambohaf och söderut längs landsvägen från Arboga.²⁷ Bergström uppger att *Kambohaf låg rakt norr om en gränspunkt kallad Kroketal på Porsgårdens²⁸ skog, vid vägen norr om Hallarö.²⁹ På en karta från 1773 över Porsgårdens ägor finns Gäddbäcken utritad, se figur 3. Bäck- en startar i en liten sjö strax sydost om Helge Svens kapell. Denna lilla sjö, numera försvunnen, ligger rakt norrut från där vägen mot Hallarö börjar. Det är sannolikt denna sjö som kallats *Kambohaf.

Landsvägen söderut från Arboga byggdes om år 1692 och enligt Bergström, med hänvisning till 1700-talshistorikern Lohman, fanns på 1700-talet gamla rösen i skogen väster om den nya vägen. Rösena antogs utvisa den äldre landskapsgränsen.³⁰ Om detta stämmer eller inte är idag svårt att veta. Men att vägen söderut från Arboga år 1621, 1690 och ännu 1695 uppgavs vara gräns mellan Västra Herrgårdens och Arboga kungsgårds ägor är intressant. Enligt gränsutredningen 1695 hade man vid färd söderut från Arboga Västra Herrgårdens ägor på sin högra sida och Arboga kungsgårds ägor på sin vänstra.³¹

Gränsutredningen 1695

I februari 1695 beslöt Kungl. Maj:t att utreda gränsen mellan Södermanland, Närke och Västmanland. Beslutet följdes av en förordning i april samma år som meddelades från predikstolarna i området. Beslutet hade föregåtts av flera tidigare utredningar och domslut i början av 1690-talet, som bland annat rörde otillåtet upptagna torp på kronans allmänningar. Flera av dessa undersökningar finns bilagda som kopior i 1695 års protokoll. Här finns även en kopia av ett brev från kung Karl XI, daterat 1690, där han begärde att en rannsaking av allmänningarna i området skulle göras.

Undersökningen 1695 genomfördes av en kunglig kommission. Fältinspektionen av gränsen mellan Södermanland och Västmanland pågick den 20–26 juni, och gränsen mellan Västmanland och Närke inspekterades den 8–9 juli.³² Efter ett uppehåll på en vecka samlades

man den 16 juli för rannsaking av gamla brev. Här handlade det också om att utreda allmänningen i gränstrakten mellan Västmanland och Södermanland.³³ Slutligen inkallades en kunglig kommissorialrätt för att döma i de tvister som framkommit. Kommissorialrättens arbete inleddes den 11 september 1695 och avslutades i mitten av november samma år.

Gränsen mellan Södermanland och Västmanland

Lantmäteridirektör Johan Transchiöld anlände den 20 juni till samlingsplatsen i Broby, längst österut i Torpa socken i Södermanland. Närvarande var även häradshövdingen Jonas Tunberg och en uthäradsnämnd med domare och nämndemän från Österrekarne härad, samt lantmätare Olof Thurman och en motsvarande häradsnämnd från Åkerbo härad i Västmanland. Bägge nämnderna hördes först om vad de visste om gränserna, allmänningarna och byskillnaderna i området. Utredningen komplicerades av att även gränsen för allmänningen i området behövde fastställas. Allmogen på båda sidorna inkallades och tillfrågades om var gränsen mellan landskapen hade gått i äldsta tider. Under diskussionerna om specifika gränsrösen, påtalade kyrkoherden i Tumbo att en stor uthuggen sten som tidigare stått på Broby gårde vid vägen hade varit gränsmärke. Flera andra, däribland Olof Thurman, intygade dock att detta inte varit en gränssten utan en milsten med en krona på. Den hade flyttats för 18 år sedan till Granhammar.

Efter Brobymötet begav sig den kungliga kommissionen ut för att i fält besikta gränsmärkena från Broby i söder och norrut till Galtryggen i Mälaren, och den gräns som Västmanland och Kungsörs län hävdade vara den rätta. Varje röse beskrevs noggrant och kommissionsprotokollet anger om de närvarande personerna och nämnderna bedömde dem som giltiga eller ogiltiga gränsmarkeringar. I vissa fall meddelade enskilda bönder att de i sin barndom sett nu raserade gränsmärken stå uppräta, eller att de hört att personer tidigare hade kullvält något gränsröse.

Natthärberget för den första natten var i Broby, men specificeras inte tydligare än så. Det framgår alltså inte var någonstans denna grupp av män, sammantaget närmare 20 personer, inhystes. Följande morgon,

liksom övriga morgnar, återsamlades man vid soluppgången, alltså mycket tidigt eftersom detta var vid midsommartid. De följande dagarna rörde sig kommissionen i fält längs de två gränslinjer som av Kungörs län respektive Eskilstuna län hävdades vara den rätta.

Vid vissa gränsmarkeringar som av någon anledning var raserade eller oklara tog kommissionen hjälp av gamla män som intygade det ena eller det andra. Ofta berättade dessa gamla män vad de hört andra gamla män, eller sina föräldrar, berätta tidigare.

Den 23 juni var en söndag, men efter gudstjänsten, då kommissionen befann sig i Öja prästgård, fortsatte arbetet med nya gränsbesiktningar i fält. Man var alltså inte ledig trots att det var söndag. Följande dag, den 24 juni och Johannes Döparens dag – midsommarafton – inleddes med en gudstjänst och därefter fortsatte fältarbetet. Det framgår inte i vilken kyrka gudstjänst hölls, men de första gränsrösen kommissionen inspekterade denna morgon var i närheten av Tovhulta i Västermo socken, så möjligen var det i Västermo kyrka. De följande två dagarna ägnades åt fältbesiktning av gränsrösen.

Låcknässtenen i Hjälmarens utpekades som gränsrå mellan Närke, Västmanland och Södermanland. Här ville kommissionen inspektera röset, men då det var en kraftig storm och ingen av allmogen ville ro ut i sjön fick färden uppskjutas till påföljande dag. Inspektorn Olof Unge på Älholmen berättade att assessorn Hultin på Sjölunda hade många dokument som rörde Låcknässtenen och landskapsgränsen. Han påpekade också flera gånger att Västmanland förr aldrig hade sträckt sig till Låcknässtenen. Detta stämmer överens med de ovan nämnda medeltida uppgifterna.

Gränsen mellan Västmanland och Närke

Omkring två veckor senare, den 8 juli, möttes den kungliga kommissionen åter, nu på Sjölunda i Säterbo socken. Närvarande var även häradshövdingen från Närke, Jonas Broctius Lingbom. Besiktningen av gränsen mellan Västmanland och Närke i fält började vid Låcknässtenen och gick först norrut och så småningom åt nordväst mot Arbogaån. Förutom kommissionen och häradshövdingen närvarade också nämnder från Västmanland och Närke.

Vad gällde gränsstenen på Mordön intygade Nils Jönsson från Järnäs i Götlunda socken, 66 år gammal, att han redan i sin barndom inget annat hört än att den gamla landskapsgränsen gått där. Flera andra män intygade detsamma. En annan Nils Jönsson från Järnäs berättade att Sickelsjö i Götlunda socken hade utsträckt sina ägor till Mordön av den anledningen att en gammal gumma eller kärring förr, »om lyset kommen« eller drucken, hade blivit uppdragen ur vattnet av Sickelsjöborna och begravd där. Platsen där hon hittades kallades ännu 1695 för Kärringegöl.

Efter att ha vandrat långt, över kärr och mossar mellan Sickelsjö och sjön Tjurlången, kom kommissionen till ett röse på en bergsklippa vid Tjurlången. Där mötte gränsen mot Västra Herrgården vid Arboga. En gränssten på en udde i Tjurlången visade gränsen mellan Haketorp i Götlunda socken, Västra Herrgården och Sickelsjö. Västra Herrgårdens utmark sträckte sig alltså så långt söderut.

Därefter gick den kungliga kommissionen över åtskilliga kärr och över spänger och mycket vatten och kom sent på kvällen ut ur skogen till natthärberget i Arboga. Här tillsades båda nämnderna att de skulle vara redo tidigt nästa morgon då rannsakingen fortsatte i närvaro av Närke-lantmätaren Gabriel Thoring, befallningsman Magnus Hansson och den övriga kommissionen. Man fortsatte åt nordväst och beskiktade ett gränsrå som sades stå mellan Grindberga, Västra Herrgården och Haketorp. Längre åt nordväst inspekterades ett gränsrå mellan Älholmen, Tyskorp och Haketorp. Vid Hamfors fanns ett gränsrå som vissa ansåg tillhöra en bygräns medan andra menade att det var en gränspunkt i landskapsgränsen. Inspektorn Olof Unge berättade att lantmätaren Petter Brodshagen åtta år tidigare hade mätt ut den gränsen. Vad gällde landskapsgränsen ville ingen yttra sig, inte heller om den skogstrakt och hage vid Arbogaån, väster om Jädersbruk, som låg under Älholmen och dess torp Gärdselbäcken.

Från Gålsjön gick gränsen åt nordväst till en stor ek vid Arbogaån ett stycke ovanför Jäders bruk, något öster om Rölfors bruk där ån delar sig. Här omtalades ett högt berg, kallat Nagelklint, där Öknaborna på Närkesidan berättade att det i forna tider funnits en stor fyrkantig sten samt att det genom ed av gamla män kunde intygas vara tvärt

emot vad Olof Unge på Älholmen menade när han hävdade att någon gränssten aldrig stått där. Nämnderna hade ingen ytterligare kunskap om vad detta hade varit för sten.

Olof Unge uppvisade här en kopia på en häradssynedom från den 19 februari 1623 rörande en hage kallad Hästehagen, eller, av Ökna-borna, Jakobshagen eller Hamforshagen, och som hade dömts tillhöra frälseegendomen Älholmen. Lokaliseringen av Jakobshagen framgår av kartan på s. 154 (1662).

Allmänningen

Utredningen om allmänningens omfattning startade den 16 juli med fyra dagars rannsaking om gamla brev som byarna hade. Mestadels var det 1600-talsbrev och några 1500-talsbrev, men även fem brev från 1400-talet. Flera 1400-talsbrev gällde Mellangården i Östersäby och ett brev gällde Lilla Åby, båda i Torpa socken. Endast brevet om Lilla Åby fanns bilagt i avskrift. Det rörde nämligen också frälsegården Torpunga i Torpa socken. Breven om Torpunga begärdes senare fram i samband med en kunglig skogskommission som tillsattes i september.

Ett av torpen på allmänningen, Södra Lövåsen, hade Nils Perssons far upptagit på allmänningen för 60 år sedan. Torpet saknade fortfarande gränsmarkeringar. Två hushåll fanns på Södra Lövåsen 1695. I ett bodde änkan Anna Svantesdotter. Hon berättade vid rannsakingen att Nils Persson hade 12 kor och lika många ungnöt, 15–16 får, två hästar och ett par oxar, förutom en hop getter. Alla dessa djur kunde Nils enligt Anna underhålla och föda på sin andel av torpet, så väl att han kunde sälja kor och boskap. Själv uppgav hon att hon bara hade en ko, men andra vittnade att hon hade minst sex stycken. Detta kommenteras inte i protokollet, men visar hur vissa personer använde allmänningens resurser som sina egna.

Den 20 juli träffades man i Tyringe i Säterbo socken. Efter inledande frågor om vad ägarna till gårdarna och torpen visste om allmänningens omfattning – vilket inte var mycket – beslutade kommissionen att besikta allmänningen och bygränserna med start från källan vid Toftasjön. Vinbergskällan hade av häradshövdingen Aron Silvius dömts som gränsrå mellan Sjölunda, Tofta, Västra Herrgården

och Arboga kungsgård eller stadsägor samt kronans allmänning. Inspektionen gick åt nordost upp mot Vallby, Åsby och Hällby i Säterbo socken. Av protokollet framkommer att kronan redan för 14 eller 15 år sedan hade beordrat allmogen att leta upp gränsmärken där de bodde. Några gränsmärken som år 1695 var omkullslagna, intygade Erik Matsson i Klockartorpet, hade stått upp för 14 eller 15 år sedan då han hade besiktat rågångarna med anledning av kronans befallning.

Undersökningen om allmänningens sträckning genomfördes i fält genom inspektion av gränsrösen. Fältarbetet avslutades den 24 juli.

Den kungliga kommissorialrättens utredning och domslut

Den 11 september 1695 samlades en kungligt tillsatt kommissorialrätt i Kungsör. Kommissorialrätten leddes av Bengt Gyllenankar, vice presidenten för Svea hovrätt. Bland nämndemännen fanns också en så kallad uthäradsnämnd med elva personer från Trögd och Åsunda härad i Uppland. Inledningsvis fick dessa nämndemän redovisa hur långt de rest från sina häradsgränser för att komma till Kungsör. Varje nämndeman skulle nämligen få båt eller fri skjuts och »tiuderhålld« (bete) så länge de befann sig på förrättningen samt 16 öre silvermynt per person om dagen, de dagar de reste – i traktamente. Innan man kunde börja behövde man invänta nämndemännen från Närke, Västmanland och Södermanland – den långväga nämnden var alltså först på plats. Även allmogen var församlad, men då fullmäktige från Västmanland saknades informerades de församlade om att de skulle återkomma klockan tre, efter middagen. Efter middagen hade fullmäktige från Närke anlant och framåt femtiden kom fullmäktige för Eskilstuna län, hovfiskalen Nils Gavelius och befallningsmannen i Eskilstuna län, Abraham Dalborg. Efter en lång genomgång av lantmäteridirektör Johan Transchiöld för uthäradsnämnden rörande den kungliga kommissionens protokoll och en karta med de hävdade gränslinjerna hade forfarande ingen fullmäktige från Västmanland kommit. Kommissorialrätten kallade då in inspektören på Kungsör, Wolmar Carlheim, och undrade om inte han hade befogenheter att vara fullmäktige på

Utsnitt av Gabriel Thorings karta 1688. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (S8:3).

Västmanlands vägnar, vilket han nekade till – han menade att han var nyligen anställd och saknade tillräcklig kunskap. Transchiöld frågade om Carlheim hade låtit publicera information om kommissorialrättens arbete från predikstolarna i socknarna i Västmanland såsom han hade bett Carlheim om i början av augusti. Carlheim intygade att detta hade upplästs i Torpa, Säterbo och Arboga socknar, men brevet till landshövding Cronhielm, som Carlheim fått i uppdrag att skicka till landskansliet, hade troligen inte nått landshövdingen då denne var i Västergötland. Transchiöld letade då fram konceptet till brevet där det framgick att man ville att landshövdingen skulle beordra någon att som laga fullmäktig på Kungsörs läns vägnar infinna sig denna dag. Det gjorde Transchiöld bekymrad att brevet kanske inte hade kommit fram till kansliet och att därmed ingen fullmäktige vore utsedd. Kommissorialrätten beslutade att man inte kunde gå vidare med processen eftersom en av parterna var frånvarande. Allmogen som var församlad påstod att något väl ändå måste kunna förrättas, så att de sedan kunde slippa därifrån och till sina egna angelägenheter återvända, vilket visar att allmogen var särskilt inkallad att närvara vid denna typ av förrättningar. Kommissorialrätten beslutade så att skriva ett nytt brev till landskansliet och påminna om mötet. Brevet skickades om natten och svar förväntades till dagen efter. Eftersom det nu började mörkna avslutades mötet för denna dag.

Följande morgon hade ingen ännu hört av Västeråsbudet. De närvarande parterna hävdade att de borde uträtta något på sina läns vägnar nu när de ändå hade församlats, och kommissorialrätten höll med om att det var illa om Kungl. Maj:ts medel till dem inte användes väl. Befallningsmannen från Närke bad att gränsen mellan Närke och Västmanland, om det var möjligt, skulle avhandlas ändå eftersom denna tvist emellan länen inte var så stor. Efter överläggning höll kommissorialrätten med om att det var en god idé för att vinna tid. Den tidigare kommissionens protokoll över rannsakingen om gränsen upplästes och de gränsmärken som länen var ense om noterades. Övriga skulle avhandlas när fullmäktige från Västmanland kommit på plats. Transchiöld begärde att var och en som hade någon uppgift om saken skulle inställa sig och tydligt berätta vad de visste.

Kommissorialrättens uppgift var att lösa tvisterna vad gällde gränserna mellan länen och landskapen. Låcknässtenens funktion som gränsrå var en sådan tvist. En annan tvist rörde grännsstenen vid Tofta vinterväg där Stora Tofta gränsade till Närke. Området hävdades dock av ålder ha hört till Arboga kungsgård och Västmanland.

Diskussionerna avbröts för middag, och efter middagen hade landshövdingen Cronhielm från Västmanland anlant. Han hade dock kommit i ett annat ärende och visste inte att det saknades en fullmäktig, och han hade inte heller nåtts av det brev som skickats under natten. Här framkom att det hade funnits två förslag på fullmäktige i det nattliga brevet, nämligen borgmästaren i Västerås eller länsmannen Per Jonsson. Landshövdingen beordrade därför Per Jonsson att så snart som möjligt infinna sig som fullmäktige. Man hade också ett tredje förslag, borgmästare Wreman i Arboga, ifall Per Jonsson inte hade tid. Borgmästare Wreman avböjde dock och då Per Jonsson dök upp beordrades han av landshövdingen att tala och svara på länets vägnar. Ungefär samtidigt anlände svar från kansliet i Västerås på det brev man skickat föregående natt. Svaret visade att inspektören Carlheim, som just nekat till att vara fullmäktige, redan i början av augusti fått order att inställa sig vid kommissorialrätten och representera länets intressen.

De följande dagarna vittnade ett stort antal personer under ed om vad de menade vara den rätta och gamla gränsen. Rågången mellan Åkerbo härad i Västmanland och Glanshammars härad i Närke diskuterades. Tyskatorp, beläget mellan Sirsjön och Gålsjön, sades ligga på gränsen till Åkerbo härad, men torpet uppgavs alltid ha betalat skatt till Glanshammars härad. Ett dokument i Åkerbo härads dombok från 1623 visade att man under hösten 1622 hade rannsakat gränsen mellan Tyskatorpet, Trådragaretorpet (som låg under Älholmen, exakt lokalisering okänd) och skattetorpet Haketorp i Götlunda socken.

Den största tvisten i detta område verkar ha gällt ett gränsrå på Nagelklint, som vissa under ed hade svurit utvisa den rätta landskapsgränsen. Andra hävdade annat, exempelvis 70-årige Nils Eriksson i Racksätter, som under ed meddelat att hans föräldrar, döda sedan 20 år tillbaka, alltid sagt att Nagelklint utvisat socken- och land-

skapsskillnad, men själv aldrig hade sett något röse där, bara en hög med sten. Olof Eriksson i Racksätter, 80 år gammal, vittnade att han bara visste om tre gränsmärken som utvisade landskapsgränsen mellan Västmanland och Närke: Gålsjö ö, Djupdalsröset och Tärnesten. Om Nagelklint visste han inget. Lars Svensson i Ökna däremot, 66 år gammal, edsvor att han av gamla män alltid hört att den rätta rågången gick via Nagelklint, Gålsjö ö och Tärnesten. Efter dessa vittnesmål uppvisades Gabriel Thorings utdrag (gjort 1693) från hans egen karta daterad 1672 (se kartan på s. 149). Här gick landskapsgränsen som en linje från Tärnesten över Gålsjön och till Arbogaån. Ett särskilt vittne kallades för att bekräfta denna gräns, nämligen Olof Andersson, nära 70 år. Han hade av gamla män och sin far hört att denna linje var den rätta rågången mellan landskapen. Han bekräftade att han kände till Nagelklint, men att han aldrig efter att han fyllt 12 år sett någon stor sten eller gränsvärd där. Här är det intressant att se hur Gabriel Thorings karta användes i det praktiska arbetet. Förutom att med hjälp av kartan visa hur gränslinjen gick, hade man sett till att ett utdrag av det aktuella området hade gjorts. Det framgår inte varför man gjort ett utdrag, men möjligheten finns naturligtvis att man ville skydda originalet från eventuellt dåligt väder eller annat slitage. Att man använde kartan på det här sättet i fält talar också för att även allmogen var van vid att läsa och förstå kartor.

Ryttmästaren Lars Persson berättade att eftersom han bott på Rölfors så visste han mycket väl att skogsskillnaden mellan Rölfors och Älholmens skog alltid hade varit i Hamforsröset, men han var osäker på om det också var landskapsgränsen.

Lars Larsson vittnade om att han bott 16 år i Gärdselbäcken³⁴ och då alltid huggit fram till Hamforsröset. Av många människor hade han för 40 år sedan hört att detta varit den rätta rågången mellan Närke och Västmanland, och att även Öknaborna då hävdade sin mark fram till Hamforsröset men inte längre. Nagelklint hade han hört talas om men menade att han aldrig hade sett något gränsvärd där, bara en stenhop som ännu låg där. Flera ytterligare vittnesmål intygade att de alltid hört att Hamforsröset varit landskapsgräns.

På en karta daterad 1662, troligen inte använd i utredningen, fram-

går en annan gränslinje än den som vittnesmålen omtalar (se kartan på s. 154). På 1662 års karta går gränsen mellan byarna Ökna och Älholmen från Hamforsberget rakt söderut till en råsten vid Ökna redväg som heter *Äskelzwagga* och vidare rakt söderut till ett hälleröse vid Gålsjösund. Detta är alltså en annan sträckning än den man ovan hävdade vara den gamla landskapsgränsen. Troligen visar denna karta snarare bygränserna mellan Älholmen och Ökna än landskapsgränsen. Skillnader mellan bygränser och andra typer av gränser är också något som påtalades då och då i utredningen; vissa rösen bedömdes markera bygränser snarare än läns- eller landskapsgränser. I rannsakingen framkom dock inte några skillnader mellan gränsmarkeringarnas utseende som kunde ha gjort det lättare att avgöra vilken typ av gräns råstenarna skulle visa. Möjligen var dock så kallade femstenarör det man tyckte borde användas för att markera landskapsgränsen.

Ett särskilt intressant vittnesmål kom från Olof Andersson, 60 år gammal, i Hallarö i Götlunda socken. Han sade sig känna till snart sagt alla stenar som skiljer Närke och Rekarne i Södermanland åt. Hans far som blev 103 år gammal visste att rågången mellan landskapen gick från Läcknässtenen i söder till Vidskär, till Lagnerå, Mordön, Tofta gata, Båtröset, Vreten mellan de två Toftasjöarna, Luderthal eller Krokettall, vilken föll omkull kanske 50 år tidigare, och därefter till *Kamhaf* och Gäddbäcken. Detta menade han var den gamla häradsgränsen mellan i Södermanland och Närke. Nagelklint och Hamfors hörde han om första gången för 10 år sedan; han menade att det var tänkt att de råstenarna skulle utvisa byskillnad.

Detta vittnesmål var bland de sista innan mötet avslutades med ett betänkande från Johan Transchiöld om att den rätta landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland, där båda landskapen var eniga, gick från Läcknässtenen till Videskär, Lagnerå, Karingegöl, Tofta åmynning, Tofta gata, Båtröset, röset på holmen i Tofta sjö, Römossenbron, Råhäll och Tärnsten. Därefter menade Västmanlandssidan att gränsen från Tärnstenen borde gå till Hageröset, Djupdalsröset, Gålsjö ö, Hamfors och till Arbogaån. Närkes linje till Nagelklint hade inte kunnat styrkas genom vittnesmål och bedömdes därför inte vara den rätta landskapsgränsen. Egendomligt nog kommenterades inte Olof

Karta från 1662 av lantmätare Lars Johansson. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T2-7:4).

Anderssons uppgifter att landskapsgränsen tidigare gått betydligt längre österut genom *Kamhaf* och *Gäddbacken* till *Arbogaån*.

Efter middagen övergick kommissorialrätten till utredningen om den gamla gränsen mellan Södermanland (Eskilstuna län) och Västmanland (Kungsörs län). Här menade man att *Torpa*, *Säterbo* och

hela Tumbo socknar för 140 år sedan hade legat i Eskilstuna län (och Södermanland) men 1695 tillhörde de Kungsörs län. Hovfiskalen Gavelius uppvisade ett utdrag från Kungliga Kammararkivet daterat 1554. Protokollet från den kungliga kommissionens rannsaking under sommaren 1695 upplästes och gränsrösen diskuterades. I flera fall verkade råstenar för bygränser ha sammanblandats med gränsmarkeringar för landskapsgränsen. Flera vittnen inkallades och förhöordes enskilt om vad de visste om landskapsgränsen. De som vittnade vid kommissorialrättens utredning var troligen samma personer som hade vittnat i samband med den kungliga kommissionens rannsaking under sommaren. Johan Eriksson i Fagerhult, 77 år gammal, hade under sommaren vittnat men vid tiden för kommissorialrättens utredning hade han inte infunnit sig och fiskalen menade att han troligen var för gammal för att vittna. Följande morgon hade dock den gamle mannen blivit hämtad och infann sig för att vittna.

På måndag morgon den 16 september upplästes ett brev från Karl XI, skrivet i Kungsör dagen före, om att kungen ville bistå nämnden med 16 öre kopparmynt till de 6 mark nämndemännen hade per person och dag i underhåll, eftersom det var så dyrt med matvaror i Kungsör och eftersom nämndemännen på grund av kommissorialrättens arbete hade blivit hindrade i sitt jordbruksarbete. Det är oklart om allmogen också fick betalt, men inget tyder direkt på det.

Gränsen mellan Västmanland och Södermanland komplicerades av kronoallmanningen och de båda sidorna hävdade olika sträckningar för vad de ansåg vara den rätta gränsen för allmanningen. Flera vittnen från Södermanland menade att den södra sträckningen hade blivit känd för bara några år sedan, då den uppröjts och att den norra sträckningen var den rätta. Dessutom hävdade byar och torp ägor som egentligen var allmänningsmark. En särskild skogskommission hade därför tillsatts för att ytterligare försöka reda ut dessa gränser. Alla jordägare i Torpa socken hade i samband med dettas inkallats. Vid denna rannsaking inlämnade frälsegården Torpunge fem medeltida brev och tre brev från 1500-talet. Det ena var det som nämndes på sidan 147, rörande Lilla Åby. Alla dessa brev finns bilagda bland skogskommissionens dokument.

Kommissorialrättens domslut

Domen från kommissorialrättens utredning presenterades den 18 september 1695 och enligt denna gick den giltiga och rätta landskapsgränsen mellan Närke och Västmanland från Låknässtenen till Vidskär och Langöröset på Lagnön, därifrån nordost till ringstaven på Mordön, till Tofta åmynning, norrut till Båtröset vid Tofta vinterväg och mellan de båda Toftasjöarna, därefter nordväst på Råhällsröset på en klippa i Rösemossen strax vid Tjurlången, åt nordväst till Tärnstenen, till Barnholmen, nordväst till Djupdalsröset och nordväst till det gamla röset på Gålsjö ö. Vad gällde den återstående gränsen fram till Arbogaån var de två landskapen oense om huruvida gränsen gick via Nagelklint eller Hamforsstenen och Stora eken vid Arbogaån. Kommissorialrätten framhöll att ovissheten om den rätta gränsen mellan Åkerbo härad och Glanshammars härad hade orsakats av att det tidigare hade varit stor oreda i jurisdiktionen, och att sådant som hade rannsakats och dömts av Åkerbo härad år 1623 hade en annan gränssyn i Glanshammars härad år 1625 återkallat. Kommissorialrätten menade också att vissa av de tvistigheter som hade framkommit handlade om bygränser, inte själva landskapsgränsen. Eftersom inget vittne tillstyrkt att de själva hade sett gränsröset vid Nagelklint, endast hört sina föräldrar berätta om detta, dömde kommissorialrätten att den rätta gränsen från Gålsjö ö borde gå till Hamforsstenen och vidare till eken vid Arbogaån. Kommissorialrätten dömde också att alla råstenar längs denna gräns borde förbättras så att de i framtiden lätt kunde skiljas från råstenar i bygränser.

Arbetet för de tillresta nämnderna avslutades i slutet av september. Därefter fortsatte kommissorialrättens, framför allt Johan Transchiölds arbete med att färdigställa domsluten i protokoll. Transchiöld reste i början av oktober till Enköping för att få protokollet godkänt och justerat av utvärdsnämnden. Kommissorialrättens arbete med att fastslå allmänningarnas omfattning i det komplicerade gränsområdet mellan Västmanland och Södermanland återstod dock. Ett mycket långt dokumentet skickades direkt till Karl XI; här redovisades hur domar tidigare under 1600-talet hade byggt på felaktiga upplysningar och innehållit både inkorrekta bynamn och väderstreck. Kommissorialrätten menade

de att den därför inte kunde döma i tvisten mellan Västmanland och Södermanland eftersom de då skulle tvingas riva upp domar som redan vunnit laga kraft. Kommissorialrätten överlät därför till kungen att besluta hur man skulle gå vidare, vilket är ett tydligt exempel på kungens direkta inflytande över arbetet. Efter klartecken från Karl XI genomförde kommissorialrätten, under ledning av vice president Gyllenankar, i början av november 1695 ytterligare rannsakingar om denna gräns och om utbredningen av kronans allmänning i området. Här påpekade hovfiskalen Gavelius vikten av att Eskilstuna län – som ju tillhörde Livgedingen – bibehöll sin forna omfattning.

En intressant upplysning gav lantmätare Thurman på frågan om var Åkerbo häradsallmänning egentligen låg, nämligen att Åkerbo härad inte hade någon allmänning utan att det var Torpa och Säterbo sockenallmänningar som hade kommit att kallas Åkerbo häradsallmänning. Detta överensstämmer väl med det faktum att Åkerbo härad tidigare inte alls omfattade området söder om Arbogaån.

Kommissorialrättens dom offentliggjordes den 9 november 1695. Häri konstaterades bland annat att eftersom socknarna Torpa och Säterbo tidigare tillhört Eskilstuna län och Södermanland, men nu lagts under Kungsörs län och Västmanland, skulle även hela allmänningen vid dessa socknar höra till Kungsörs län. Tidigare under 1600-talet hade utredningarna inte rört läns- eller landskapsgränsen utan handlat om bygränser i området och dessa kunde därmed inte användas för att belysa läns- eller landskapsgränsen. Domen påpekade att tvisten orsakats av denna omflyttning då inte några nya gränsmärken uppsattes i samband med överföringen till Kungsörs län och Västmanland. Flera torp hade upptagits på allmänningen, vissa torp innan överföringen gjordes, och dessa hade behållit sin ursprungliga länstillhörighet till Eskilstuna. Vissa torp dömdes att avstå områden som tillhörde allmänningen.

Gränsen (se s. 138) borde enligt Kommissorialrätten gå enligt följande: från Svartkällstaven till Enholmsröset eller staven i Fagerhultsängen, och sedan följande Kungsörs läns linje till Femstenastaven på Römossenhällen och därefter till Aspesten som i 1643 års dom sades vara gräns mellan Åkerbo och Västerrekarne häradsallmänningar.

Från Aspesten till Krontallsstaven, där ett kronomärke ska ha varit inhugget 1643, och till Ringstaven, Storstensstaven, Hällbygölstaven, Västerstaven och staven vid Bergkarsberget, till Näbbstaven, Hässelbergsstaven och vidare längs den linje där båda länen är överens. Längs denna gräns skulle nya råstenar uppsättas för länsgränsens sträckning med gränsmärken – ordentliga femstenarör – som skilde sig från byarnas råstenar. Dagen efter offentliggörandet inbjöds till frågestund för länens fullmäktige och för privata jordägare. Vice president Gyllenankar meddelade att den som hade något ytterligare att invända mot domen måste infinna sig på Kungsör nästkommande onsdag (två dagar senare) tidigt på morgonen.

Involverade personer och institutioner

Det är intressant att se hur grundlig och omfattande gränsutredningen var. I text omfattar rannsakingen närmare 800 handskrivna sidor. Det var ett ambitiöst arbete som först undersöktes och protokollfördes av den kungliga kommissionen, vilken sedan överlämnade arbetet med att fatta domsluten till en kommissorialrätt. Gränsutredningen involverade ett stort antal personer från flera dåvarande samhällsinstitutioner, såsom lantmätare, häradshövdingar, häradsnämnder, länsmän och andra kronans och frälsets tjänstemän. I kommissionen och kommissorialrätten fanns minst ett tjugotal personer, inklusive Svea hovrätts vice president, samt nämnderna från de olika häraderna, även en uthäradsnämnd från Uppland. Dessutom engagerades allmogen som genom meddelanden från predikstolarna hade inkallats att närvara och i många fall vittna. Uppenbarligen hade utredningen förberetts under lång tid, eftersom allmogen redan omkring 15 år tidigare hade uppmanats att besikta gränsmärken i sin omgivning.

Utöver det involverade sig kung Karl XI personligen i kommissorialrättens arbete. Detta var naturligtvis ett resultat av hans enväldiga styresskick. Men hans brev med extra lön till nämndens ledamöter, skickat från hans favorit bland kungsgårdar – den närliggande Kungsör (se vidare Clas Tollins artikel i denna bok) – kan också tolkas som ett utslag av hans känsla för rättvisa, där han ville kompensera nämndemännen för att de hindrats i sitt ordinarie arbete. Brevet visar på

kungens personliga engagemang för att säkerställa att inte kronans egendom (allmanningarna) minskade. Men hans intresse för utredningen hade naturligtvis också en inte oviktig koppling till att Eskilstuna län ingick i hans mors livgeding. Ytterligare en intressant sak som kanske säger något om kungens personlighet är då några personer ur allmogen bad att få använda samma vittnen igen. Av protokollet framgår då att kommissioralrätten godkände detta med hänvisning till Hans Kungliga Majestäts stora nåd och rättvisa. Det formulerades som att kungen alltid ville att hans trogna undersåtar med sina skäl skulle lyssnas till.

Vittnena

Det är svårt att avgöra hur många personer som vittnade i den omfattade utredningen, men en uppskattning är att det rör sig om minst ett femtiotal personer, kanske fler. Samtliga vittnen utom två var gamla män. De kvalificerade sig med sin ålder och tiden de bott i området. Ofta hänvisade de till vad de hade hört sina föräldrar eller andra äldre personer säga. Det ena kvinnliga vittnet var änkan i ett av torpen på allmanningen som anklagade sin granne att hålla för många djur. Det andra var en mans faster, en 90 år gammal kvinna som hade berättat om ägoförhållandena rörande en äng och ett fiskevatten.

Vittnena berättade vid utfrågningarna efter avlagd ed, med handen på boken:

jag NN svär vid Gud och hans heliga evangelium at iag i detta mål vill och skall bekänna sanningen och vad mig vetterligt är, der av intet förtiga eller fördölja, varken för räddhoga, våld, frändskap skull eller varjehanda andra odsaker, och avseende så sant mig gud hjäle till tyss och siäl.

Gränsrösena

Arbetet i fält var omfattande. En stor grupp män rörde sig genom skogarna från gränsrå till gränsrå för att bedöma gränsens sträckning. Fler än 150 gränsmarkeringar hade blivit besiktade och den gränssträck-

ning man inspekterade var drygt 50 km lång. Gränsrösen beskrevs var för sig och bedömdes som gilla eller ogilla. Ett giltigt gränsrå skulle vara välbyggt och väl omskolat, alltså ha en stadig stensättning som höll gränsmarkeringen på plats. Mellan rösen fanns visare eller så kallade vettar som visade riktningen på gränslinjen.

Vid en gränsmarkering som uppenbart blivit flyttad så att den inte längre befann sig i gränslinjen försökte man hitta personer som kunde förklara varför och när den flyttats. Vid ett tillfälle vittnade en gammal korpral som hette Kristoffer Matsson och sade sig vara 103 år. Han berättade att han för länge sedan hade hört av Johan Nilsson i Östra Ljungås att röset blivit kullvält eller nedrasat från berghäl- len när denne var barn och vallade getter. Senare hade Johan Nilsson rest upp gränsmarkeringen, men den hade hamnat nedanför hällen. Nämnden prövade då att i fält från berghällen skicka en person till nästa gränsröse och genom ropande i skogen kunde nämnden avgöra att gränsen där sträckte sig från öster till väster och inte åt norr som den felaktiga gränsmarkeringen visade. Detta är ett intressant exempel på hur man använde sig av ljud för att avgöra riktningen i fält.

Det påtalades att råstenar som tillhörde privata byågor här liksom på många ställen i riket ofta togs för landskapsgränser och att bäckar, broar och annat togs för landsskillnader. Den här kommentaren kan tolkas som att tanken fanns att det skulle finnas synliga skillnader mellan markeringar för bygränser och markeringar för landskapsgränser, men att dessa skillnader inte användes.

Kartor och gamla dokument

Det refereras till åtminstone sex kartor i rannsaktionsdokumenten. Endast hälften av dessa kan identifieras idag. Kartorna hade man, som vi sett ovan, med sig i fält och inomhus vid diskussioner, exempelvis kartan från 1683.³⁵ Det man framför allt verkar ha använt dem till i fält var att jämföra gränsmarkeringarna på kartorna med de gränsstenar man såg i skogen. Inomhus användes de i samband med utfrågningarna då allmogen vittnade om vad de visste om gränserna. I en del fall kunde vittnen inkallas för att bekräfta en specifik gränslinje som var utritad på en karta, men som andra hävdade inte stämde. Lantmäteridirektör

Johan Transchiöld använde en karta för att visa för utväradsnämnden vad kommissionen hade kommit fram till. De sätt man använde kartorna på visar att det fanns en stor allmän kunskap om att läsa kartor.

En intressant anklagelse framkom i samband med att gränstvisterna mellan Kungsörs och Eskilstuna län på nytt skulle utredas, då hovfiskalen Gavelius, som alltså arbetade för änkedrottningens livgeding, hävdade att lantmätare Thurman skulle ha varit partisk och favoriserat Kungsörs län och därför på sin karta tydligt »med färger utmärkt och illuminerat« den linje som Kungsörs län hävdade, medan Eskilstuna läns hävdade gräns endast var svagt utprickad. Thurman var förutom lantmätare också anlita som expert på landskapsgränserna och i allmänningssaken. Han hade dessutom godkänts av såväl kungen som av landshövdingen så protesten godkändes inte.

Vad gäller gamla dokument var man noga med att påpeka att bönderna skulle ta med sig gamla brev till rannsakingarna. De flesta breven var från 1500- och 1600-talen, ett litet fåtal var äldre. Flera av 1500- och 1600-talsbrevens kopierades och bilades utredningen. Av medeltida brev kopierades endast de brev som rörde Torpunga i Torpa socken. Platsen var särskilt central för utredningen om allmänningen mellan Södermanland och Västmanland.³⁶

Arbetstiden

Den kungliga kommissionens arbete inleddes vid midsommartid. Här framgick vid upprepade tillfällen att man skulle mötas följande dag vid soluppgången, alltså vid cirka 03.30 på morgonen. Arbetet både i fält och vid mötena verkar ha pågått så länge ljuset tillät. I slutet av kommissorialrättens protokoll framgår att man arbetat varje afton till klockan 22 eller 23. De enda avbrott under dagarna som noterades i protokollen var en måltid vid middagstid, kl 12 på dagen. Man arbetade även på söndagar och helgdagar efter gudstjänsten.

Övernattade gjorde man i Broby, i Arboga och möjligen i Öja prästgård, men inte i något fall finns några konkreta uppgifter om var man sov eller hur man inkvarterades. Förmodligen övernattade man även på Kungsör, där stora delar av kommissorialrättens diskussioner verkar ha hållits.

Var gick den medeltida gränsen?

Utifrån rannsakingen 1695 fick man fram gränsförändringar som skett tidigare under 1600-talet, men såväl mannaminne som bevarade dokument verkade sällan nå längre bak än så. Min granskning utifrån medeltida källor visar att gamla mäns vittnesmål inte alls behövde spegla sekelgamla förhållanden. Var den äldsta (medeltida) gränsen gick kom man aldrig fram till.

Uppgifterna i de medeltida dokumenten och i landskapshandlingarna, tillsammans med vittnesmål från utredningen 1695, visar tydligt att Arboga socken och Arboga stad, vid mitten av 1500-talet hade fått ett relativt stort område söder om Arbogaån, västerut från Arboga.³⁷ Detta visas av att både Älholmen och Grindberga redovisas i landskapshandlingarna under Arboga stad med start 1556 respektive 1553. Det är oklart varför de inte redovisades under Arboga socken, men av någon anledning räknades de då till stadens jurisdiktion, inte till socknen. Det är rimligt att också den medeltida landskapsgränsen i detta skede ändrades och gränsutredningen 1695 visar otvetydigt att gränsen mot Närke vid 1600-talets slut mer eller mindre sammanföll med bygränsen mellan Älholmen och Ökna.³⁸

På den östra sidan om den medeltida landskapsgränsen innehade Arbogas borgare sedan åtminstone 1460-talet jordbruksmark i Djupmyra. Djupmyra upptas i landskapshandlingarna över Arboga stad redan 1538. Arboga kungsgård som började byggas 1552 övertog, eller snarare konfiskerade, Djupmyra. Senast 1556 uppgavs fisken vid Mordön höra till Arboga kungsgård.³⁹ Det är möjligt att den förändrade landskapsgränsen åtminstone delvis kan knytas till expansionen av Arboga kungsgård. Uppgifterna från 1621 att vägen söderut från Arboga – då hela området tillhörde Arboga socken – var gräns mellan Västra Herrgården och Arboga kungsgård är mycket intressant. Rimligen gick denna gräns tillbaka på den medeltida landskapsgränsen.

Kommissorialrätten 1695 fastslog den landskapsgräns som skulle vara gällande mellan Närke och Västmanland. Orsaken till de olika uppfattningarna om de äldre gränserna mellan Närke och Västmanland menade man vara tidigare gränsdomar, utfärdade i de olika häraderna på 1620-talet. Dessa domar motsade delvis varandra och gjorde

gränsdragningarna oklara. Det är intressant att notera att det enda vittnet från allmogen, Olof Andersson i Hallarö, som berättade att Närke och Södermanland tidigare gränsat till varandra rakt söder om Arboga inte på något sätt kommenterades av kommissorialrätten. Vittnesmålet är veterligt det äldsta belägget på att gränsen mellan de två landskapen tidigare gick söderut från Arboga vid Gäddbäcken.⁴⁰ Detta vittnesmål styrks alltså av de medeltida beläggen, och vice versa, men också av Olof Unges vittnesmål att Västmanland i forna tider aldrig hade sträckt sig till Låcknässtenen i Hjälmaren. Även om det naturligtvis inte var aktuellt att återgå till den medeltida gränsdragningen hade det varit oerhört intressant om den hade kommenterats.

Det ytterligare utredningsarbete som efter kungens godkännande genomfördes i november 1695 resulterade i ett fastslagande av läns- och landskapsgränsen och allmänningsområdet mellan Västmanland och Södermanland. Här påtalades komplexiteten i att Torpa och Säterbo socknar hade överförts till Kungsörs län, men att vissa torp som upptagits då området hörde till Eskilstuna län ännu räknades dit och att gränsmarkeringar för torpen ofta saknades. Här framkom också en medvetenhet om att Åkerbo härad tidigare inte hade haft någon häradsmänning i det här området. Även om det inte är uttalat att det berodde på att Åkerbo härad och Västmanland tidigare inte sträckt sig så långt söderut, var man förmodligen medveten om detta.

Flera lager av gränser och gränsförändringar fanns i området. De oklara gränserna under 1600-talet hade utan tvekan att göra med den förändrade landskapsgränsen på 1500-talet. Tidigare bygränser hade omvandlats till socken- och landskapsgränser och av gränsutredningen framgår att det var svårt att skilja gränsrösen på bynivå från gränsmarkeringar för landskap eller socknar.

Gränsutredningen som en del av Karl XI:s Sverige

Även om den stora gränsutredningen inte kom fram till hur den medeltida landskapsgränsen hade gått är gränsutredningens form med en rannsakningskommission och en särskild beslutande kommissorialrätt tydliga exempel på den nya centraliserade förvaltning som hade införts under Karl XI. I gränsutredningen har vi sett hur personer

med lokal kännedom, gärna gamla män ur allmogen, engagerades som vittnen, och hur nämnder och experter som lantmätare ingick i de tillsatta kungliga kommissionerna. Den lokala kunskapen hos allmogen var således viktig, men också att man verkligen var på plats i fält.

Idag slås man av den ambition och det omfattande arbete som lades ner på arbetet. Den oerhört detaljerade redovisningen av utredningsarbetet inkluderar också mängder av kulturhistoriskt intressanta detaljer om livet vid 1600-talets slut. Gränsutredningens koppling till reduktionen är tydlig i och med rannsakingen av i vilken utsträckning torp och gårdar olovligen hade upptagits på kronans allmänning och därigenom minskat kronans egendom. Tydlig är också komplexiteten i utredningen och hur kommissioralrätten genom ett noggrant arbete kunde visa att många äldre domar byggd på felaktigheter. Det sista är intressant också med tanke på hur källvärdet i sådana lokala gränsutredningar bör bedömas.

Artikeln visar tydligt att kartproduktionen under 1600-talet inte bara handlade om att visa var ägo gränser gick och hur marker användes vid tiden för kartans upprättande. Dessa kartor var också viktiga som verktyg vid senare utredningar, både i fält och vid diskussioner, och tydliggör lantmätarnas auktoritet vid slutet av 1600-talet. Bilden som framkommer är också att många personer, även bland allmogen, var vana kartläsare.

NOTER

1 Se Cristina Prytz artikel i denna bok.

2 Sörndal 1937, s. 35.

3 Asker 2004, s. 27.

4 Se Björn Askers artikel i denna bok.

5 Sörndal 1937, s. 49 ff.

6 ÄK 157, ÄK 158 och ÄK 160.

7 Fritz 1972: äldre länsindelningar utgick från geografiska förvaltningsområden, i allmänhet omkring ett kungligt slott, som antingen förvaltades av kronan

eller var förlänade till någon som en kunglig belöning eller förman; dessa förvaltningsområden kallades under medeltiden och 1500-talet för län (Fritz 1972, del 1 s. 70 f, Retsö 2009).

8 Asker 2004; Sörndal 1937, s. 35: gränserna sammanföll i Upplands, Södermanlands, Östergötlands, Västmanlands och Dalarnas län, medan landskapen Närke och Värmland bildade ett gemensamt län, och alla landskap i Norrland

utgjorde ett län. Västergötland och Småland delades båda i två län.

9 Asker 2004, s. 72 ff., 138 ff.; Sörndal 1937, s. 35–37.

10 Asker 2004, s. 140.

11 Jag har i mitt arbete med *Det medeltida Sverige* (DMS) (Björklund 2025) gått igenom det medeltida skriftliga källmaterialet för hela området.

12 Som ofta saknas dessvärre både referenser och källkritik; exempelvis Lohman 1737. Uppgifterna från Bergström (1892–1895) baseras delvis på skriftliga källor, men även på obekräftade uppgifter från Lohman.

13 ÄK 160.

14 SD 1031.

15 SDHK 20446, SDHK 20447.

16 SDHK 23562.

17 SDHK 25061.

18 SDHK 26282.

19 I det äldsta belägget för Älholm (1425) avsågs alltså enbart en kvarn och en holme.

20 SDHK 26432; Gillingstam 1987–1989, s. 426.

21 SDHK 28209.

22 VmH 1556:4. Landskapshandlingarna för Närke saknas helt före denna tid.

23 VmH 1569:5, VmH 1571:7B.

24 Näh 1555:3.

25 VmH 1569:5, VmH 1571:7B.

26 Se exempelvis sockenkartan över Arboga socken från 1688 (LSA T2-1:1).

27 Bergström 2, s. 69. En modern namnform av *Kambohaf skulle vara Kamphav eller Kamphavet, vilket finns belagt som namn på mindre vattensamlingar och småsjöar på flera platser i Sverige (ISOF).

28 Porsgården är identisk med Västra Herrgården.

29 Bergström 2, s. 69 not 2. Platsen för denna tall har inte återfunnits i kartmaterialet.

30 Bergström 2, s. 69.

31 ÄK 160 och en däri kopia av en tidigare gränsutredning, daterad 1690.

32 ÄK 157.

33 ÄK 158.

34 Markerat uppe i högra delen på kartan från 1662, se figur 5.

35 ÄK 158, 1683 års karta: LSA T59-7:1.

36 ÄK 160, SDHK 12550, SDHK 45445, SDHK 45446, SDHK 45447, SDHK 45444, SDHK 45448.

37 Utvidgningen av Västmanland söder om Arbogaån omfattade också en överflyttning av Säterbo och Torpa socknar till Åkerbo härad i Västmanland. Enligt Lagerstedt gjordes detta i början av 1600-talet; Lagerstedt (1973), s. 24.

38 Se kartan 1662, s. 154.

39 VmH 1552:7, VmH 1556:4.

40 Den äldsta uppgiften om detta fanns tidigare hos Lohman (1737) utan källhänvisning.

REFERENSER

Asker, Björn 2004. *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala: Stiftelsen för utgivande av arkivvetenskapliga studier.

Bergström, Gustaf 1892–1895. *Arboga krönika 1–2*, Örebro.

- Björklund, Annika 2025. *Det medeltida Sverige, Åkerbo härad, Arboga och Köping, Västmanland 9:1*, Stockholm: Riksarkivet.
- Fritz, Birgitta 1972. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Gillingstam, Hans 1987–1989. »Bengt Stensson (Natt och Dag)«, i Göran Nilzén red., *Svenskt biografiskt lexikon*, band 26 Munck af Rosenschöld–Nilsson, Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8771>.
- ISOF, Ortnamnsregistret, Namnarkivet, Uppsala.
<https://ortnamnsregistret.isof.se/place-names>.
- Lagerstedt, Torsten 1973. *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952. Kameral redovisning, areell beteckning och gränsförändring*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA).
- Lohman, Jacob Benj. [1737] 2001. *Arboga känning efter Jacob Benj. Lohmans original från 1737*, Götlunda hembygdsförening.
- Närkes handlingar (NäH), landskapshandlingar, Riksarkivet.
- Retsö, Dag 2009. *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Svenskt diplomatarium från och med år 1401 (SD), Stockholm 1903–1904.
- Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK), Riksarkivet.
<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>.
- Sörndal, Olof 1937. *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmänna maktställning*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Västmanlands handlingar (VmH), landskapshandlingar, Riksarkivet.
- Äldre kommittéer (ÄK), Riksarkivet:
- ÄK 157 *Kommission ang. landskillnaden mellan Kungsörs län i Västmanland å ena sidan samt Södermanland och Närke å den andra*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.
- ÄK 158 *Kommission för undersökning av allmänningar och skogar i Västmanland (särskilt Kungsörs län)*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.
- ÄK 160 *Kommissorialrätt ang. landskillnaden mellan Kungsörs län (i Västmanland) å ena sidan samt Södermanland och Närke å den andra*. 1695. Äldre kommittéer, Riksarkivet.

KUNGSÖRS SÖDRA KUNGSLADUGÅRD

En central plats för Karl XI

CLAS TOLLIN

DET FINNS FLERA orsaker till att Karl XI hellre vistades på kungsgården Kungsör än på Stockholms slott. Kungen var en flitig jägare. Han var även intresserad av lantmåteriverksamheten kring Kungsör. Troligen spelade båda dessa faktorer in för att lantmätaren Olof Thurman fick i uppdrag av kungen själv att upprätta en detaljerad och innehållsrik karta över Kungsörs Södra ladugård. Kartan som blev klar 1696 är det viktigaste underlaget till följande text.

De kungliga allmännings-kommissionerna innebär dessutom att Västmanlands bergslag idag tillhör de bäst karterade områdena, med såväl geometriska som geografiska kartor från omkring 1700.

Bakgrunden till kungsgården

Under 1500-talet förekom både Kungsör och Ulvsund som beteckningar på ett särskilt kronogods på ömse sidor om Arbogaån. Namnet Kungsör har sitt ursprung i den nord-sydliga sand- och grusås (ör) som löper mellan Arbogaåns mynning i söder till Hedströmmens i norr. Ulvsund är troligen ett äldre namn på Arbogaåns utlopp i Mälarviken Galten.

Norr om Arbogaån ligger Kungs-Barkarö kyrkby som redan under medeltiden var en kunglig domän. Vid någon tidpunkt, oklart när, har grusåsen och det låglänta området väster därom avsöndrats från Barkarö bys ägor och bildat en egen fastighet som fick namnet Norra Kungsladugården.¹

På 1580-talet lade Johan III grunden till ett slottsbygge på åsen ovanför Kungsladugården. Förebilden var Andrea Palladios Villa Rotonda

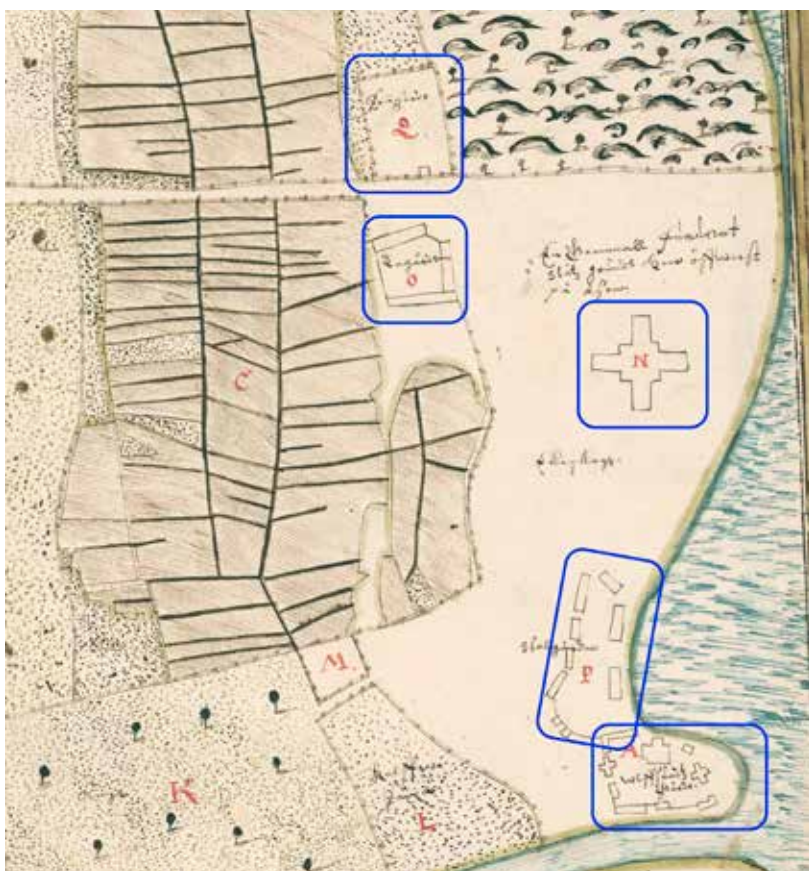
Runna (Ruhna). Runna bestod vid slutet av medeltiden av fyra Julita klosterhemman och en gård kallad Gädderunna som tillhörde frälse-släkten Gädde. Därutöver fanns byn Skarprunna cirka 5 kilometer uppströms. Runna-namnen antyder således ett äldre områdes- eller traktnamn. Efter Gustav Vasas förvärv av Runna by 1555–1556 avhys-tes bönderna och en avelsgård anlades. På så sätt bildades en samlad kronodomän med marker på båda sidor om Arbogaån.

Kungsörs betydelse för kronan

Kungsörs och dess omlands betydelse för kronan visas av att gården, tillsammans med socknarna runt slotten i Uppsala och Vadstena samt kungsgårdarna Alvastra och Julita, var de första som avmättes i den landsomfattande äldre geometriska karteringen. Från omkring 1635 finns geometriska kartor både över området norr om Arbogaån med Kungs-Barkarö by (T3:195 bild 131) och över Ulvsunds Södra Kungsladugårds ägor (T3:201 bild 137, T3:268, 269 bild 203, 204). Av stilen att döma är de utförda av lantmätaren Johan Larsson Groth. Enligt kartans textbeskrivning gav Ulvsundsängen (Sandskogsängen) 500 plus 700 lass hö (T3:271).⁴

Omkring 1690 upprättade lantmätaren Johan Andersson Frijman (Ekstrand nr 1755) en översiktlig karta över Kungsgårdens ägor norr om Arbogaån (T28-13:1).⁵ Angående den södra delen hade Västman-lands ordinarie lantmätare Jonas Carlsten redan 1688 beklagat sig över det myckna lantmäteriarbetet i länet och ansökt om hjälp för att upprätta en karta över detta område. Han föreslog själv sin elev Olof Thurman (Ekstrand nr 1072) till tjänsten. Landshövding Balthasar Gyldenhoff beviljade i ett kungligt brev från oktober 1688 Thurman anställning, men med förbehållet att han först skulle examineras av lantmäteridirektör Carl Gripenhielm. Thurman tog sin examen 1689 och blev 1691 extra ordinarie i Kungsörs län (Samlingar nr 83).⁶ Den 3 februari 1695 befallde kungen att Carl Gripenhielms efter-trädare Johan Transchiöld skulle skynda på arbetet med att avmäta Kungsörs ägor och uppdraget gick till Thurman (Samlingar nr 138).

Vintern 1695 var kungen på besök i Kungsör. Thurman skriver den 22 februari:

På norra udden vid Arbogaåns utlopp låg 1635 Ulvsunds gård (A) med sina byggnader. Norr därom är stallgården (P). På åsen ovanför syns grunderna till Johan III:s avbrutna slottsprojekt (N). Ladugården (O) ligger i anslutning till åkergårderna som delas av fågatan västerut. Nedanför den skogklädda åsen, (frukt)trädgården (Q). Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T3:201 bild 137). Bearbetning: Clas Tollin.

sistlidne lördag lät H. M:t uppkalla mig i sin egen kammare i Kungsör med allmänningsskarta, hvilken H. M:t igenom såg och hade Gudilof därav ett nådigt nöje, samt sig allernådigst tillät att allt, både hvad allmänningarna och städerna här i provinsen blifvit förrättadt, var till Hans välbehag och nådigaste vilja skett och fullbordadt. Befallte ock om Kungsörs ägor, men som H. M:t

själf såg ogörligheten att för den myckna snön, som för några dagar sedan fallit, nu något därvid uträtta, skulle det [avmätningarna] uppskjutas till dess snön något afgår.⁷

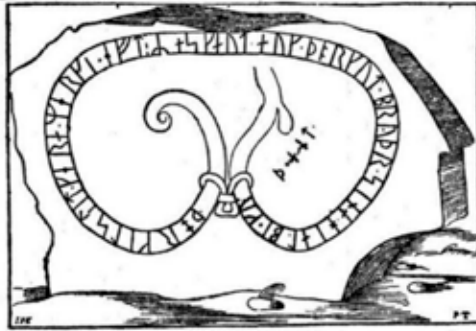
Möjligen påbörjade Thurman sitt arbete redan under våren 1695. År 1696 var hursomhelst avmätningarna slutförda och renovationen av den storskaliga kartan över Kungsörs Södra ladugård stod klar. I den omfattande textbeskrivning som ingår i akten finns 250 noteringar om kungsgårdens åker- och ängsmarker, specialodlingar och beteshagar samt ägonamn och vegetationsuppgifter. Dessutom innehåller *Notarum Explicatio* förteckningar över samtliga boställen, torp, stugor, tegelbruk och andra byggnader inklusive ett stort antal namn och yrkestitlar på innehavarna, alltifrån stalldrängar till fodermarsk och livknekt (T27-36:1).

Rumslig organisation och markanvändning

Runt 1690 låg Södra ladugårdens byggnadstomt (A) centralt i anslutning till två större åkergården. Troligen var detta också platsen för den avhysta byn Runnas hustomter. På den så kallade Rybacken, ett impediment 300 meter sydväst om ladugården, finns ett gravfält bestående av tio runda stensättningar som bör vara resterna efter Runnas vikingatida ättebacke (RAÄ Kung Karl 118:1, L2003:1394). Bebyggelsens förhistoriska ursprung markeras även av ett runstensblock i Runstensbacken vid södra utfartsvägen.

Åkermark

Den centrala åkermarkens genomtväradades av en bäck som hade sitt utlopp i Arbogaån. Åkern brukades i tvåsåde med jorden i omväxlande träda och säde. Trädesgårdet användes som beteshage, vilket innebar ett betydande tillskott till djurens sommarbete. Västra gårdet (B) bestod till största delen av god ler- och sandblandad jord om 64 tunnland. Dessutom ingick Såggärdet (C), som bestod av 5 $\frac{2}{3}$ tunnland sandjord. Såggärdet hade sitt namn efter en tidigare vattensåg vid ett strömfall i bäcken. Slutligen fanns en så kallad havrejord av sandblandad lättmylla på drygt 11 tunnland (D), vilket sammantaget gav 81

Runstensblocket Sö 336 fanns vid vägen till Hjälmarsund en kilometer söder om Arbogaåns utlopp. Ristningen lyder: »Torgils lät göra minnesmärket efter Asgöt och Torgöt, sina bröder. Hjälpe Gud (deras) ande!«
Källa: SÖ 336.

tunnland åker. Dessutom bärgades 30 lass gärdeshö på lindor, renar och diken de år när gärdet besåddes.

Öster om bäcken låg Östra gärdet (E) med god ler- och sandblandad jord till 45 ½ tunnland. Lättmylla och sandjord uppgick till 15 tunnland (F). Slutligen havreland till 9 tunnland (G). Detta gjorde sammanlagt nära 70 tunnland åker. Vartannat år bärgades dessutom 36 lass gärdeshö på lindor, renar och diken. I södra delen av gärdet, strax öster om bäcken låg den särhågnade humlegården (H).⁸

Thurmans kommentarer om humleodlingen (H, se kartan på motsatt sida), visar på svårigheterna med att odla tysk humle i Sverige. Han noterar att humlegården »för någre åhr sedan warit med swänkska humblerötter anlagd« men att »då den som bäst i flor stått blifwet efter konglig majitz allernådigste befallning förstörd och stället med brunsswishe [Braunschweig] humblerötter, af een tysk der till förskriffwen humblegårdzläggare af nyo planterat«. Detta var olyckligt eftersom den tyska sorten »här i orthen för winterens hastige infall och kalla luftens skull *ej* har kunnat komma till sin fulla mognad«. Därför hade humlegården nu åter blivit planterad med en svensk sort.

Vid sidan om det centrala åkergärdet fanns ett stort antal inhägnade små vretar som tillhörde olika torp och lägenheter. Vretarna var i sin tur uppdelade i två årvägar och mindre tegar, vilket måste ha krävt oproportionerligt mycket gärdsel med tillhörande underhåll i förhål-

Kungsörs Södra ladugårds åkergårde 1696. Rektangeln i norr är Ladugården (A) som troligen ligger där Runnas hustomter en gång låg. Humlegården (H) ligger öster om bäcken och norr om den tidigare sågen. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

Den vidsträckt Sandskogsängen, som var den största slåttermarken, låg söder om Arbogaån (K, L). På Slottsholmen (A) finns rester av en medeltida borganläggning. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

lande till den brukade arealen. Slåttermarken låg framför allt i väster. Störst var Sandskogsängen, vars hårdvallsdel på 214 tunnland (I) avkastade 117 sommarlass hö.⁹ Den fuktigare starrvallsdelen (K) gav 379 lass och den sankna ängsbiten med fräkenbotten (L) gav 68 lass, eller sammanlagt 664 lass.

Fem hölador är uttritade i östra delen av ängen. Troligen fanns det betydligt fler lador som dock inte redovisas på kartan. De mindre ängarna var Slottsholmen (M) som gav 15 lass och Hjälpsholmen (N) med 36 lass.¹⁰ Dessutom i fanns slåttermarken Uddhagen (Q, R) i nordöst som avkastade 81 lass.

Detta gör totalt 786 lass ängshö, därtill ska läggas 34 lass gärdeshö, vilket innebär en höskörd på 820 lass vid medelmåttiga år. I Mälardalen krävde en ko cirka 4 lass för vinterstallningen. Det fanns således hö för 213 kor eller motsvarande på Södra Kungsladugården. Proportionen mellan ytan besädd åker och höskörd visar att tyngdpunkten i Södra Kungsladugårdens ekonomi vilade på slåttermarken. Förutom vinterstallningen av kor och dragdjur avsattes, med tanke på antalet stalldrängar och hovslagare, förmodligen en stor del av höskörden till hästfoder.

Beteshagar

Karins hage (S) väster om Västra gårdet var beväxt med en del gran, ale och buskar. Då kungsgårdsåkern brukades vår och höst fanns bete för 12 par oxar. I övrigt användes Karins hage till bete för böndernas hästar när de utförde sina dagsverken.

Sågareängen (T) låg söder om Västra gårdet och kunde föda 3 à 4 kreatur. Hagen disponerades av humlegårdsmästaren.

Skog och utmark

Utmarken (U) låg i sydväst och var liten i förhållande till åkern och särskilt ängen. Dessutom var ett tiotal torp och lägenheter anlagda på de bästa delarna. Torparna hade sina betesdjur på utmarken och tog även virke till gårdsel och vedbrand. Utmarken saknade timmerskog, näverskog och ollonskog. I öster fanns ett annat utmarksstycke i form av en större nord-sydlig hög sandås (W), där det endast växte några tallbuskar. Det är oklart om det var här Kungsladugårdens hästar och boskap hade sitt sommarbete, möjligen var det på gräsmarkerna på norra sidan.

Fiske

I textbeskrivningen till Thurmans karta står att det fasta fisket bestod av katsor, ryssjor och mjårdar i Arbogaån, som med kungligt tillstånd fick nyttjas av folket på Kungsörs backe. Flera fisksorter omtalas; gös, gädda, braxen, lake, abborre, sik, »tjockfjällingar«, id, ål, nors och annan småfisk. Kungl. Maj:t hade för egen del behållit 2 katsor i ån liksom ensamrätten till laxfisket efter vårens islossning.

Boställen, torp och lägenheter

Förutom huvudgården fanns flera bebyggelser av varierande storlek och funktion på ägorna.

Per Andersson Frestares hus

Per Andersson Frestare (1642 till 1716) stod Karl XI nära. Han blev kungens livknekt (närmast livvakt) 1671. Frestare var även kungens förtroendemän på Strömsholms slott. Han ligger begravd och balsamerad

Utmarken (U) låg i sydvästra delen av ägoområdet och användes främst av angränsande torp och lägenheter »nu mehrendehls uthuggen ähr, beståendes elliest, allenast af små skog till wed och gierdzell tienlig«. Södra Kungsladugårdens behov av sommarbete, timmer, gårdselvirke och vedbrand måste sökas på annat håll.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

i Kungsörs kyrka. På Karl XII:s inrådan sattes en marmorskiva upp med texten: »Thetta epithaphium är upprättadt öfver sahl. kongl. Lijffknechten ehrborne och högaktadt Herr Pehr Frestare, som i Heranom afsomnade i Kungsöhr then 18 Jan. 1716.«

Per Frestare fick enligt ett kungligt brev utan avgift disponera ett hus med ägor mellan Torpavägen och mälarfjärden Galten, strax väster om tegelladorna. I ägorerna ingick en (frukt)trädgård, en kålgård och en humlegård samt fyra små vretar med sammanlagt 2 ½ tunnland åker.

År 1671 gifte Frestare sig med Carin Persdotter. Paret fick sju barn men Carin dog i barnsäng vid siste sonens födelse. Han gifte om sig 1688 med den 23 år yngre Elisabet Falck och tillsammans fick de tio barn.

Per Andersson Frestares nära relation till kungen visas av att han trots sitt enkla ursprung porträtterades av hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahl.
Foto: Wikimedia Commons.

Kaplansbostället/prästgården

Under Karl XI:s tid ökade Kungsörs befolkning och som tidigare nämnts bröts det växande samhället kring Södra Kungsladugården ut ur Torpa socken 1700 och socknen Kung Karl bildades. En ny stor centralkyrka uppfördes där på 1690-talet efter ritningar av Nikodemus Tessin d.y.

Redan på Johan III:s tid hade där funnits ett kapell som betjänades av en kaplan (hjälppräst), vilken hade sin bostad på Kaplanstorpet in-till Östra gårdet. Till torpet hörde två mindre åkervretar. För att skapa en bärkraftig prästgård av kaplansbostället tillfördes på 1690-talet åtskilliga vretar och markstycken som tidigare hade disponerats av andra. Påfallande många änkor bidrog. Till kaplansägorna lades en del av Krögare-änkans vret, Markus Jägars änkas vret, Olof Snickares änkas vret, stalldrängen Jöran [?]undz änkas tomt, en grästappa som hade tillhört Hend[?] änka, en vret som förut hade tillhört kyrkoherde herr Olai änka, Slåtorpets vret, en vret som hade tillhört Kungsörs

Per Andersson Frestares hustomt (106) låg mellan Galten och vägen till Torpa, Dessutom disponerade han en trädgård (107), en humlegård (112) och några åkertäppor (108–111). Tegelslagarens lilla stuga och tomt (118) gränsade till Frestares trädgård och på andra sidan vägen låg tegelugnen (114). De långa byggnaderna är tegellador (115–116). Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

krog, stalldrängen Lars Bloms och spögubbens hustomter, stalldrängen Johans vret, stalldrängen Mats Jonssons torp med två vretar, dessutom en del av Sägarehagen som hade bete för två à tre kreatur.

På Kungl. Maj:ts order bildades på så sätt ett prästboställe med ett sammanhängande ägoområde mellan Östra gårdet och landsvägen söderut. Någon äng ingick inte och åkern på 18 tunnland var i minsta laget, så bostället kompletterades med tre torp, nämligen Lars Hansons torp i sydväst och Per Fiskares torp vid vägen till Öja kyrka i öster, samt i söder det tidigare Gråtorpet (gården Gersillas utmark) som i sin helhet inhägnades till äng. Den nytillkomna prästgården disponerade därmed 24 tunnland åker och äng till 40 lass hö.

Kungsörs krog

Kungsörs krog innehades mot rusttjänstränta av änkan [...] zdotter. Krogen, eller gästgivargården, låg nära överfarten över Arbogaån och den punkt där vägarna från öster, väster och söder möttes. I anslutning till hustomten fanns brygghuset och en liten humlegård samt en ruddamm. Intill fanns även några små täppor och en liten kålgård. Större delen av ägorna bildade ett sammanhängande stycke söder om Klockargården, cirka 500 meter från själva krogen. Även denna fastighet

hade tillskapats av ett antal mindre jordstycken. Således ingick en del av Kaplansvreten, en vret från Slängtorpet och en åker som var upptagen av Sågarhagen. Dessutom tilldelades krogen slättermarken Lisleängen (Lillängen), på 8 tunnland med god hårdvall som avkastade 2 ½ lass per tunnland, och en del av Storängen, med dels en medelmåttig hårdvall på 8 ½ tunnland, som gav två lass per tunnland, dels den övriga delen om 5 ½ tunnland som bestod av mager hårdvall beväxt med ung skog på flera ställen. Krogen disponerade därmed drygt 8 tunnland åker och äng till 41 lass hö. Dessutom ingick Sågarhagen med ett tämligen gott bete som årligen kunde föda 18 à 20 kreatur. Här fanns också en gammal karpdamm. Antagligen användes det mesta höet och betet till skjutshästarna.

Skattlagda nybyggen

Gården Gersilla låg söder om det centrala åkergärdet och var från början ett avgärdahemman till Runna. Thurman noterar att Gersilla var ¼ kronohemman om 2 öresland, och att det var köpt och utbrutet Kungsörs Södra Kungsladugårds ägor enligt ett kungligt brev daterat den 1 mars 1632. Gården beboddes på 1690-talet av humlegårdsläggaren, som också ägde besittningsrätten. Åkern uppgick till 16 ½ tunnland och ängen avkastade 14 ½ lass hö. Utmarken gränsade till Råsta skattehemman och var »öfwer allt bergig, stenig och oländig hwar uthi allenast knapt giersell [kunde hämtas]«.

Gården Slokärr skattade som ⅛ kronohemman och var troligen upptagen på utmarken i sydväst. Åkern uppgick till 6 ⅓ tunnland och ängen gav 10 lass hö.

Gården Täkten låg på Granhammars sida om rågången i sydväst men var redovisad både på kartan och i textbeskrivningen. Täkten räknades kameralt för ⅛ kronohemman rustningsstam, men verkade trots det låga hemmanstalet relativt välbeställd. Gården hade nära 11 tunnland åker och hö till 32 lass. En avröjd hage, delvis beväxt med ung alskog kunde föda 12 kreatur. Därutöver fanns en humlegård med 100 stänger och en liten ruddamm. Samtliga nybyggen brukade i likhet med övrig bebyggelse åkern i tvåsåde, varför den årligt besådda åkern endast var hälften så stor. Trädesgärdet användes som beteshage.

De på Karl XI:s tid nybildade fastigheterna Kaplansgården och Gästgivargården bröts ut ur Södra Kungsladugården. Ägorna låg mellan Östra åkergårdet och den stora sandbacken. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-26:6, 1809).

Kungsörs backe

Området i öster utgjordes av Kungsörs backe, som i öster gränsade till byarna Stora och Lilla Skillinge samt Malmberga. Här låg de flesta stugorna och boställena för arbetsfolket samt Kungsörs kapell, klockstapeln och den under 1690-talet uppförda kyrkan. Fodermarsken Jonas [?] ens hustomt var granne med Kungsörs krog. Jonas hade fått kungligt brev på att, tillsammans med sin hustru, under sin livstid utan kostnad få disponera lägenheten.

Bollijtorp och hovstallmästaren

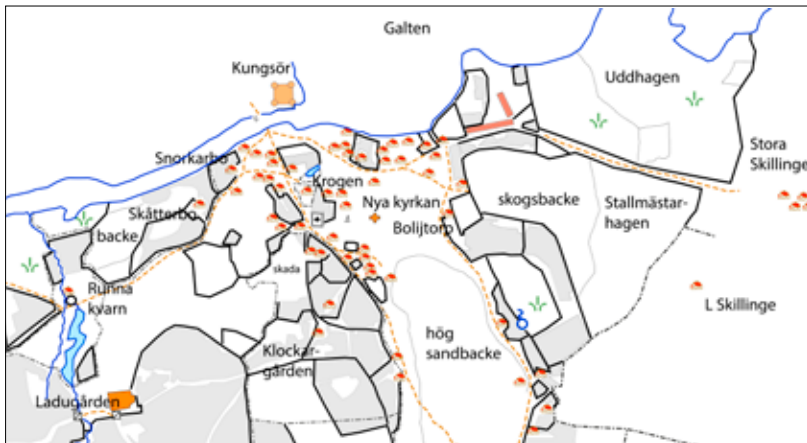
Bollijtorps hus och trädgård var reserverade för stallmästare Reuter-crantz vid hovets besök på Kungsör. Släkten var knuten till Strömsholm och Kungsör och levererade flera hovstallmästare. Mårten Reuter-crantz (död 1680) »lärde Karl XI att rida«. Esbjörn Reuter-crantz blev hovstallmästare vid Strömsholms och Ulvsunds stallstat 1669 och fick avsked först 1714. Bollijtorpets övriga ägor hade efter »kongl majjtz befallning« blivit utlagde under Stallmästarhagen till mulbete.

Bebyggelse med dagsverksskyldighet

Fjorton av de underliggande bebyggelserna gav arrende i form av dagsverken, vars antal stod i proportion till de disponibla ägornas storlek. Dagsverkstorpen ålades att utföra från två dagsverken per vecka, det vill säga 104 dagsverken per år och torp, till blygsamma 8 ½ dagsverke per år och torp.

Skätterbo innehades tidigare av fataburshustru Christina Selle, som 1674 hade fått livstidsfrihet för torpet. Det beboddes »nu« av hingstridaren Johan Ljunggren mot två dagsverken per vecka. De underliggande ägorna bestod av 4 ⅓ tunnland åker och äng till 4 lass hö. Dessutom ingick en hage med årligt bete för 4 kreatur.

Runna kvarn disponerades av den före detta hovsmeden Gerdt von

Renritning av Kungsörs backe efter Thurmans karta. Grått visar åker, svarta linjer hägnader. Sammanlagt redovisas ett femtiotal torp och lägenheter på södra sidan om Arbogaån. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1). Bearbetning: Clas Tollin.

Brehmen mot 2 dagsverken per vecka. De underliggande ägorna bestod av $4 \frac{3}{4}$ tunnland åker och äng till 6 lass hö.

Även byggmästare Olof Perssons torp disponerades mot 2 dagsverken per vecka. Till torpet hörde $3 \frac{3}{4}$ tunnland åker och äng till 4 lass hö, samt en beteshage som räckte till 6 à 8 kreatur.

Nils Gladas torps arrende var 1 dagsverke per vecka. De underliggande ägorna var $1 \frac{3}{4}$ tunnland åker och äng till 6 lass hö.

Såg Måns torp disponerades även det mot 1 dagsverke per vecka.

Snörkarbotorp hade disponerats av jägaren Esbjörn Kort men brukades av kockgesällen Anders Holm mot $\frac{1}{2}$ dagsverke per vecka. Detsamma betalade Anders Andersson för sitt torp.

Lans Hinderssons arrende var 17 dagsverken per år för sitt torp.

Per Markus änka och Hans Ingevaldsson erlade 13 dagsverken per år för sina stugor.

Anders Svart och Kungsörs drängfogde Per Persson Hult skulle utföra $8 \frac{1}{2}$ dagsverken per år. Per Person disponerade även en liten vret.

Sammanlagt levererade dagsverkstorpen 562 årliga dagsverken. Innehavarna var inte främst jordtorpare utan hade yrkestitlar som drängfogde, hingstridare, hovsmed, jägare och kockgesäll.

Från färjestället vid Arbogaåns utlopp gick landsvägen österut till Torpa socken, söderut till Hjälmarsund och västerut till Arboga. Till krogen eller gästgivargården (58) hörde ett brygghus, en ruddamm och en humlegård. Fodermarsken disponerade tomten norr om krogen (55). Länsmannens boställe (50) låg närmare ån. Kapellet (87) var omgivet av en bogårdsmur och på höjden i öster låg den korsformiga Nya kyrkan.
 Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

Hus med endast tomt och någon liten vret

Förutom dagsverkstorpen kunde Kungsgårdens arbetsfolk och änkor disponera en stuga med tomt och ibland även en minimal vret.

Detta gällde tomterna till kläd[?]drängen Lars Gillberg, länsman Per Jonsson, älg- och björnvaktaren Per Elgfält, konduktören Tobias Wennerberg, smeden Staffan Lang, bygnings-skrivaren An[ders] Karlssons änka, Jan Larssons änka, skomakaren Lars [?], stalldrängen Joen [?], Markus Jägares änka, Johan Orre, stalldrängen Erik Hansson, stalldrängen Anders Ibrahim Skomakare, stalldrängen Jo[han]

och stalldrängen J. Till Tallback Nillses torp. På östra delen av Stora Sandbacken hörde en minimal vret vid östra Öja-vägen. Dessutom är två stugtomter utritade utan innehavarnas namn.

Stugor utan tomt

Till det riktigt fattiga arbetsfolket hörde förmodligen de personer vars stugor varken hade tomt eller andra ägor. Exempel på dessa är skogvaktaren Lars Vass, profossen Anders (bödel) och Jakob Andersson som hade sina stugor på den bergiga backen mellan Arbogaån och Kaplansgården. På backen väster om Per Frestares hustomt låg stalldrängarna Olof Skaks och Johan Borgs stugor. Där fanns även stugorna som beboddes av Mats Skaffares änka, Torsten stalldrängs änka och Per Persson smeds änka. Stalldrängen Anders Staffansson Bark[?] s stuga låg vid norra änden av den stora sandbacken. Detsamma gäller gamla tegelslagarens stuga och Slängtorpet »som inte har några ägor«. Även Färjkarlsstugan och Olof Jägares torp saknade ägor. Längst i söder vid rågången mot Lockmora hade tidigare funnits två av »kungl. Majt raserade« stugor.

Arbetsfolk med olika kompetenser

Yrkestitlarna avspeglar den mångsidiga verksamheten på Södra Kungsladugården under 1690-talet. De många stalldrängarna, liksom titlar som hingstridare, hovsmed, fodermarsk och stallmästare, utvisar betydelsen av hästavel och rytteri. Jakten företräddes av titlar som jägare samt älg- och björnfogde. Därutöver fanns hantverkare och liknande som tegelslagare, smed, skomakare, fiskare, färjkarl och kock. Änkorna identifierades oftast av sina döda mäns yrken, men gästgiverirörelsen Kungsörs krog drevs av en kvinna. Dessutom fanns ett socioekonomiskt mellanskikt representerat i titlar som kaplan, länsman, arbetsledare, konduktör (uppsyningsman för till exempel kronobyggen) samt byggningskrivare.

Söder om kyrkan och Kungsörs backe delades kungsgårdsägorna av en hög sandås (V). I anslutning till vägarna till Öja kyrka på ömse sidor om åsen fanns en rad stugor, lägenheter och torp. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (T27-36:1).

Början till en urbanisering

Kungsgården Kungsör/Ulvesund var en central plats för kungamakten vid 1600-talets slut. Själva slottet med dess bostäder och representationsvåningar låg på Norra Kungsladugårdens ägor som dock hade mindre ekonomisk betydelse än Södra Kungsladugården. Norra Kungsladugårdens åker var i början av 1700-talet fördelad på 165 lotter som disponerades av byar i Valla, Odensvi, Köpings och Kungsbarkarö socknar (T28-13:3, 1722). Särskilt värdefulla var de vidsträckta slätter- och betesmarkerna väster om Jägaråsen.

Även om slottet låg på norra sidan om Arbogaån och en del tjänstefolk och arbetskraft bodde där var det området på södra sidan om ån

Kungsörs kyrka uppfördes 1690 till 1694 efter ritningar av Nikodemus Tessin d.y. Vid denna tid bildades även Kung Karls socken genom en utbrytning från Torpa socken. Foto: Clas Tollin.

som expanderade. Förutom den agrara produktionen skedde en begynnande urbanisering av Kungsörs backe. Utbrytningen från Torpa socken och bygget av den nya storslagna kyrkan talar för ett blivande stadssamhälle och en betydande befolkning, särskilt vid hovets besök.

Endast utifrån kartmaterialet och dess textbeskrivningar är det svårt att uppskatta antalet boende vid 1600-talets slut. I vissa stugor bodde bara en ensam änka, medan andra familjer var stora, Per Frestare och Elisabet Falck hade exempelvis tio barn. När Karl XI och hovet besökte Kungsör fördubblades förmodligen befolkningen.

Karl XI:s död 1697 och stormaktstidens definitiva slut 1721 innebar ett tvärt slut för Kungsörs utveckling. Någon stad blev inte byggd, och det var först med järnvägen och industrialiseringen som urbaniseringen återupptogs, vilket ledde till att Kungsörs köping bildades 1907.

NOTER

- 1 DMS 2:8, s. 105 f.; DMS 9:1, s. 237–255.
- 2 Björklund in press, s. 8.
- 3 I början av 1600-talet överfördes Säterbo och Torpa socknar från Västerrekarne till Åkerbo härad. Kung Karls socken är i sin tur en utbrytning från Torpa socken o. 1700 och 1777, se Lagerstedt 1973, s. 24, s. 104; Almquist 1917, s. 257, 284–296.
- 4 Tollin 2021, s. 274 f.; karta s. 375. En senare anteckning anger: »afmått af Johan Larsson Groth wid år 1651«, vilket årtal är felaktigt eftersom Johan Larsson avgick som lantmätare i Södermanland 1648 (T3:201 bild 196).
- 5 År 1695 blev Frijman överfallen i tjänsten av bönder i Skinnskatteberg. Han arbetade sedan på Gotland men avskedades 1704 som oduglig.
- 6 Den ogifte Olof Thurman på-

mindes i slutet av 1690-talet av direktör Transköld om att redovisa sina förrättningar av Arboga och Köpings stadsägor. Möjligen hade han förlorat kartorna eller liknande, vilket kunde ha fått ödesdigra konsekvenser. Thurman lämnade sitt kvarter i Arboga i februari 1698 och syntes aldrig mer till.

7 Ekstrand 1896–1903, s. 89.

8 Detta kan jämföras med Johan Larssons karta o. 1635 som anger åker första året till 59 tunnland och andra året till 60 tunnland plus några mindre vretar (T3:269).

9 Ett sommarlass motsvarar ca 212 kilo. Ett vinterlass = två sommarlass.

10 På Slottsholmen finns rester av ett medeltida fäste, troligen en kastal (RAÄ Kung Karl 5:1, L2003:1156). Borgen har behandlats av Lovén 1996, s. 303 ff.

REFERENSER

Lantmäteristyrelsens arkiv

Aktsignum T28-13:1, T27-36:1

Geometrisk jordebok T3

Aktsignum T3:195 bild 131, T3:201 bild 137, T3:268, 269 bild 203, 204, T3:271.

Riksantikvarieämbetets databas Fornsök, RAÄ, Kung Karls socken 118:1, L2003:1394.

FÖRKORTNINGAR

DMS = Det medeltida Sverige

RAÄ = Riksantikvarieämbetet

SÖ = Södermanland

- Almquist, Johan Axel 1917. *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, Stockholm: Norstedts.
- DMS 9:1 *Åkerbo härad*, red. Annika Björklund, Stockholm: Riksarkivet.
- DMS 2:8 *Rekarne härad, Torshälla stad*, red. Christian Lovén & Kaj Janson, Stockholm: Riksarkivet.
- Ekstrand, Viktor 1896–1903. *Svenska landtmätare. Biografisk förteckning. Saml. 1, 1628–1900*, Stockholm: Sveriges lantmätareförening.
- Lagerstedt, Torsten 1973. *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 24.
- Lovén, Christian 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Södermanlands runinskrifter 1924–1936*, Sö 336: inskrift publicerad i Erik Brate & Elias Wesén red., *Sveriges runinskrifter*, band 3, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.

SÄTERIBILDNINGEN EFTER REDUKTIONEN

Att flytta säterifrihet 1682–1810

GÖRAN ULVÄNG

I SAMBAND MED reduktionen upphörde rätten att bilda säterier, vilket sedan medeltiden varit ett av adelns främsta privilegier. Ett säteri var en utvald gård som befriades från grundskatterna mot att det bebyggdes ståndsmässigt och drevs av ägaren under »eget bruk«.¹ Under 1600-talets adelsvälde gjordes emellertid många avsteg från dessa krav och säterifrihet bortlovades till både adelspersoner och ofrälse, ibland på mycket svag grund.²

I riksdagen hade de ofrälse under lång tid försökt göra inskränkningar i donationspolitiken, men först sedan kung Karl XI förstärkt sin makt kunde man fatta beslut om en reduktion i större skala, med syfte att minska adelns ägande. Enligt arkivarien Johan Axel Almqvist var Böksholm i Småland troligtvis den sista gård som beviljades säterifrihet i riket, och detta skedde år 1686.³

Som historikern Sören Klingnéus visat infördes emellertid förbudet mot säteribildning redan 1682, inte 1686 som många hävdat tidigare. Det hängde samman med indelningsverkets behov av att kunna använda skatterna optimalt där hemmanens skattenatur behövde vara »låsta« för att skapa en stabilitet och förutsägbarhet för alla rottar, rusthåll, augment och lönebeställningen som nu bildades.⁴

Det finns emellertid fyra typer av fall då säterifrihet beviljats för gårdar efter 1682. Enligt den landshövdingeinstruktion som utkom år 1687 kunde nya säterier bildas, men endast med Kungl. Maj:ts tillstånd.⁵ För det första gällde det sådana gårdar som vid något tillfälle beviljats säterifrihet före 1682 men inte nyttjat den rättigheten. Dit hör till exempel Skörtinge i Skärkinds socken i Östergötland som blev

säteri 1693 – en ersättning för ett förlorat hemman som försetts med felaktig jordnatur. I fallet Skörtinge rådde länge oenighet om hemmanets säterifrihet, och mellan 1812 och 1821 var kronan och ägarna ånyo i process.⁶ Ett annat exempel är Ramshyttan i Kils socken i Närke som beviljades säterifrihet 1679. Då det var beläget på »förbjuden ort« (områden där jord eller jordränder inte fick förlänas), i Bergslagen, fick ägarna inte tillstånd att använda det förrän 1773.⁷ Körtingsberg i Viby socken i Närke blev säteri 1721, efter att ett försök gjorts år 1684 som dock fått avslag.⁸

För det andra kunde ägare få säterifrihet som kompensation för fordringar av olika slag, antingen sådana som sträckte sig långt tillbaka i tiden och hade sina rötter i tvister med kronan, eller i de fall en ägare förlorat hemman i samband med statliga åtgärder, till exempel vid kanalbyggen.⁹

För det tredje kunde en tidsbegränsad säterifrihet beviljas i belöningsssyfte. Detta verkar ha utnyttjats mycket sparsamt och de få kända fall som finns härrör från Gustaf III:s regeringsperiod. Kungen var redan under sin tid känd för sitt egensinniga sätt att belöna trogna undersåtar.¹⁰ Två belönings-säterier är kända, båda från Östergötland: Viggby i Skönberga socken, som innehade säterifrihet på 50 år från 1789 för major Svante Reinhold Gyllenspetz¹¹, och Brunneby i Brunneby socken, som beviljades frihet 1787 för general Gustaf Adolf von Siegroths och hans makas livstid »i anseende till de långlige och trogne tjänster, hvarigenom generalen ådagalagt en berömlig nit för konglig majestät och riket«.¹²

Och så har vi det fjärde fallet, och som denna artikel behandlar: de fall då säterifriheten flyttades från ett hemman till ett annat.

Att flytta säterifrihet

Inte mycket verkar vara känt om att överföra säterifrihet. Johan Axel Almquist nämner det bara i förbigående i sitt verk *Frälsejorden i Sverige under Storhetstiden*, och jag har funnit få belägg för företeelsen i andra verk.¹³ I *Ridderskapets och Adelns privilegier af den 16 Oktober 1723* § 8 stipuleras det i Hans Wachtmeisters sammanfattning av år 1878 att säterifrihet får:

flyttas från en sätesgård eller ladugård till annat frälsehemman af lika mantal och godhet, med vilkor att säteriet är beläget inom det kompanis stånd, hvarest frälsehemmanet förut varit indelt och att ingen derigenom prejudiceras. För uppfyllandet af det senare vilkoret erfordras, att de båda hemmanen äro belägna inom samma socken, emedan eljest den socken, hvarest det hemman är beläget, till hvilket säterifriheten vore afsedd att flyttas, skulle lida med deraf att hemmanet, sedan det iklädt sig säterifriheten, komme att befrias från åtskilliga detsamma förut åliggande onera.¹⁴

Kronans inkomster baserades på de civila och militära indelningsverkens uppdelning av hemman och räntor på socken- och kompaninivå, och i praktiken handlade det å ena sidan om att säkra adelns rätt till skattefrihet och kronans rätt till skatteintäkter, å den andra. I de instruktioner som Kungl. Maj:t sände ut till landshövdingarna 1723 (kompletterade 1734) betonas också vikten av noggranna utredningar i de fall en flyttning sker. Under paragraf 30, punkt 2, anges att »wid Ladugårdars, Rå och rörs hemman, flytte Sätterijers och afhyste hemmans undersökning, tager Landshöfdingen granneligen i acht, hwad de af Kongl. Maj:t Ridderskapet och Adelen bekräffade Privilegier förmå och innehålla, så lagandes at ey något missbruk må skie, utan Kongl. Maj:t och frälse äganden niuta all tilhörig rätt å både sidor.«¹⁵

Juridiskt sett var det Kammarkollegiet och Krigskollegium som tillsammans hanterade ärendena om flyttning av säterifrihet.¹⁶

Adelsprivilegierna av år 1723 omtalar endast flytt inom en socken, men som jag ska visa längre fram skedde flyttningar över såväl socken- som häradsgränser, vilket förändrade skattebasens komposition på socken- och regementsnivå. Det var sannolikt dessa mer långväga flyttningar som föranledde ökade krav på både hemmanens ägare och tjänstemännens utredningar. I en skrivelse av den 11 februari 1761 från presidenten i Kammarkollegiet, Carl Fredrik von Höpken, till Ständernas Cammar Oeconomie och Commerce Deputations Cammar Oeconomie Utskott betonas att man ska tillse att de involverade hemmanen är av »lika mantal och godhet« och dessutom har samma ägare, så att kronan »i alla mål måste hafva sin Säkerhet för alla utskylder«.¹⁷

Att det inte var oproblematiskt att flytta säterifriheter uppmärksammas så sent som 1898, i en proposition om kyrkotionen i riksdagen, benämnd *Kyrkotionde från en egendom, som tillhör en kyrka, till en annan sockens kyrka*.¹⁸

Då säterifrihet flyttats från ett säteri i en socken till hemman i en annan, har, på samma gång det nya säteriet helt eller delvis fritagits från skyldigheten att erlægga kyrkotionde, nämnda skyldighet istället öfver-flyttats på det förutvarande säteriet, som merendels kommit att utgöra just det kyrkotiondebelopp, som ålegat det hemman, hvilket öfvertag dess säterifrihet, och har dervid efter gifna föreskrifter, särskildt nådiga brefvet den 22 oktober 1784, den kyrka, som förut uppburit kyrkotionen af sist-omförmälda hemman, på det densamma icke skulle komma att lida någon förlust, fatt tillstånd att antingen direkt af det förutvarande säteriet upp bära den detsamma numera påförda kyrkotionde eller ock, derest denna erlægges till dess egen kyrka, af den senare erhålla ett nämnda kyrkotionde motsvarande belopp i penningar. Af de fall, då kyrkotionen från en egendom, som tillhör en kyrka, erlægges till en annan sockens kyrka, berode flesta på dylika förflyttningar af säterifrihet.

Att spåra »flytte Sätterijer«

Det var Kammarkollegiet som hanterade alla ärenden om flyttning av säterifrihet. Dessa bokfördes inte i en separat volym, utan katalogiserades löpande tillsammans med alla övriga beslut som kollegiet fattade i jord- och räntefrågor. En genomgång skulle förmodligen ta månader i anspråk.¹⁹ Jag har istället valt att utnyttja *Databasen Sveriges Herrgårdar* (www.svenskaherrgardar.se), där jag kontinuerligt lägger in data om herrgårdars ägare och storlek utifrån systematiska genomgångar av geografiska och genealogiska verk.²⁰

Sannolikt är östra Mellansverige inklusive Småland tämligen väl täckt genom att dessa läns säteribildningar är kartlagda av Johan Axel Almquist, och genom uppgifter från till exempel Ridderstads lexikon

över Östergötland. Jag har även gått igenom flera volymer av kronans jordebok i Uppsala och Södermanlands län.²¹ Från övriga delar av Sverige finns i nuläget endast sporadiska uppgifter.

Det fanns två typer av skattebefriad frälsejord i Sverige, *ypperligt frälse* och *allmänt frälse*.

Säterier räknades till det *ypperliga frälset*, tillsammans med rå- och rörshemman (ofta mindre hemman som vanligen låg i anslutning till säterier) och säteriladugårdar (hemman som drevs ihop med säterier), alla i princip helt skattebefriade.

Enligt 1723 år Ridderskaps- och adelsprivilegier var säterierna befriade från rusttjänst, utskrivningar, kronokörslor, skjutsningar, durchtågs-gärder, inkvarteringar, kontributioner samt skyldigheten att bygga prästgårdar, tingshus och gästgiverier. Däremot skulle säterierna delta i byggandet och underhållet av vägar, broar och kyrkor. Efter 1768 ålades de att erlägga tertialtiondet, och efter 1809 infördes skyldighet att bidra vid extra rotering (skyldighet att i krigstid ställa upp med extra soldater) och erlägga kontributioner. I slutet av 1800-talet tillkom skyldighet att delta i byggandet av tingshus och prästgårdar.²² Det ypperliga frälset var fram till 1810 förbehållet adeln, men undantag gjordes då och då för ofrälse ståndspersoner.

Säterierna skulle vara ståndsmässigt bebyggda och brukade med »egen avel«, det vill säga brukas av ägaren själv, och utgjorde vanligen huvudgården, »herrgården«, i ett godscomplex. Kravet på ståndsmässig bebyggelse var en realitet. När tillstånd gavs för flyttning av säterifriheten från Hasslösa skräddaregård till Lommagården, båda i Kinnefjärding i Västergötland, förväntades att »Sätesbyggnaden på Lommagården inom 2ne åhrs förlopp är fullbordad«, om inte, skedde »förlust af både flyttningsrättigheten och Säterifriheten.«²³ I praktiken fanns emellertid en diskrepans mellan Kammarkollegiets krav och förväntningar och länsstyrelsernas möjligheter att granska och sanktionera. Länsstyrelsernas kontroller visade att det fanns säterier som saknade både huvudbyggnader och flyglar och var utarrenderade, eller var försedda med huvudbyggnader som visserligen kunde ha en viss ståtlighet, men som användes som arbetarbostäder eller var bostad åt en bondearrendator.²⁴

Rå- och rörshemmanen och säteriladugårdarna hade inga krav på ståndsmässig bebyggelse och var antingen avhysta och brukade ihop med säteriet eller bebyggda till bondgårdar.²⁵ Man kunde även få tillstånd av Kammarkollegiet att avhysa säterihemman som låg i sambruk med ett säteri.²⁶

Vid sidan av det ypperliga frälset fanns det *allmänna frälset* vars friheter inte kunde komma ifråga för flyttningar eftersom hemmanen var en del av indelningsverket. Efter 1723 utgjordes skatterna av kronoskjutsar, inkvarteringar och kontributioner, samt de skatter som var knutna till socknen och kyrkan.²⁷ Det allmänna frälset bestod av vanliga frälsehemman (utarrenderade eller avhysta bondgårdar) och kunde från 1723 ägas av ofrälse ståndspersoner och från och med 1789 även förvärfvas av bönder. Så kallade berustade säterier utgjorde ett mellanting. De hade fått behålla sin säterifrihet mot att vara en del av indelningsverket och skulle därmed fullgöra rusttjänst för kavalleriet. Formellt sett var de kronojord, så kallade berustade kronosäterier, vars rusthållare emellertid hade full besittningsrätt och kunde låta jorden ärvas eller säljas. Om de skattköptes från Kronan blev de berustade skattesäterier, med full äganderätt för rusthållaren.

Flyttningen av säterifriheter måste förstås mot bakgrund av de stora samhällsförändringarna som präglade 1700- och 1800-talen. Global marknadsintegration, agrar revolution, tilltagande urbanisering och nedmontering av feodala strukturer förändrade förutsättningarna för den godsägande adeln. Allt fler herrgårdar såldes till ofrälse ståndspersoner, eller till och med bönder. I områden med dåliga förutsättningar för att bedriva rationellt jordbruk, som hade för små gods för att kunna expandera driften eller som låg för långt bort från marknaden för att kunna nyttja skogstillgångarna (till exempel i Småland och Västergötland) blev många säterier uppköpta av bönder och styckades. Slättbygdens herrgårdar däremot övergick till kapitalistisk domändrift. Driften koncentrerades till säteriernas närhet genom uppköp av hemman, inklusive skattejord, som avhystes och lades i sambruk med herrgården, medan avlägset belägna ströhemman såldes. I dessa bygder bildades även en rad nya herrgårdar genom uppköp av flera hemman som slogs samman till en stor gård, och som man gärna ville förse med säterifrihet.²⁸

Geografiska skillnader

Vi ska nu se närmare på de 130 gårdar som varit involverade i en flyttning av säterifrihet. Av dessa är 31 gårdar sådana som endast omtalas som antingen ha förlorat säterifriheten eller vunnit den, och där det rimligen måste ha funnits 31 eller fler andra gårdar som ingått i bytet. Övriga 99 gårdar har kända relationer, där de antingen fick eller lämnade ifrån sig säterifrihet. Totalt sett är det 74 gårdar som erhållit säterifrihet.

Det är viktigt att förstå att bytena av jordnaturer inte nödvändigtvis var symmetriska, där två jämnstora gårdar växlade natur. Av de 99 gårdarna var det 17 som ingick i asymmetriska byten. Myckelsäters säteri i Östra Husby socken, Östergötland, fick vid flytten 1735 fördelas på tre mindre hemman. Frö, ett mantal säteri i Skärkinds socken,

TABELL 1. Antalet kända gårdar som säterifrihet flyttats ifrån eller till, per landskap. Här anges även om flyttningen ägt rum inom socken, härad eller landskap.

Landskap	Antal gårdar	Flyttning från eller till en gård, okänt ursprung	Flyttning från och till en gård, känt ursprung				
			Totalt	Inom socken	Över socken- gräns	Över härads- gräns	Okänt
Skåne	2	2					
Blekinge	2		2				2
Bohuslän	2	2					
Halland	3	3					
Småland	13	1	12	4	4	2	2
Västergötland	10		10	2	6	2	
Östergötland	25	8	17	5	3	5	4
Värmland	5		5	4	1		
Västmanland	1	1					
Södermanland	36	6	30	15	6	6	3
Uppland	31	8	23	19	4		
SUMMA	130	31	99	49	24	15	11

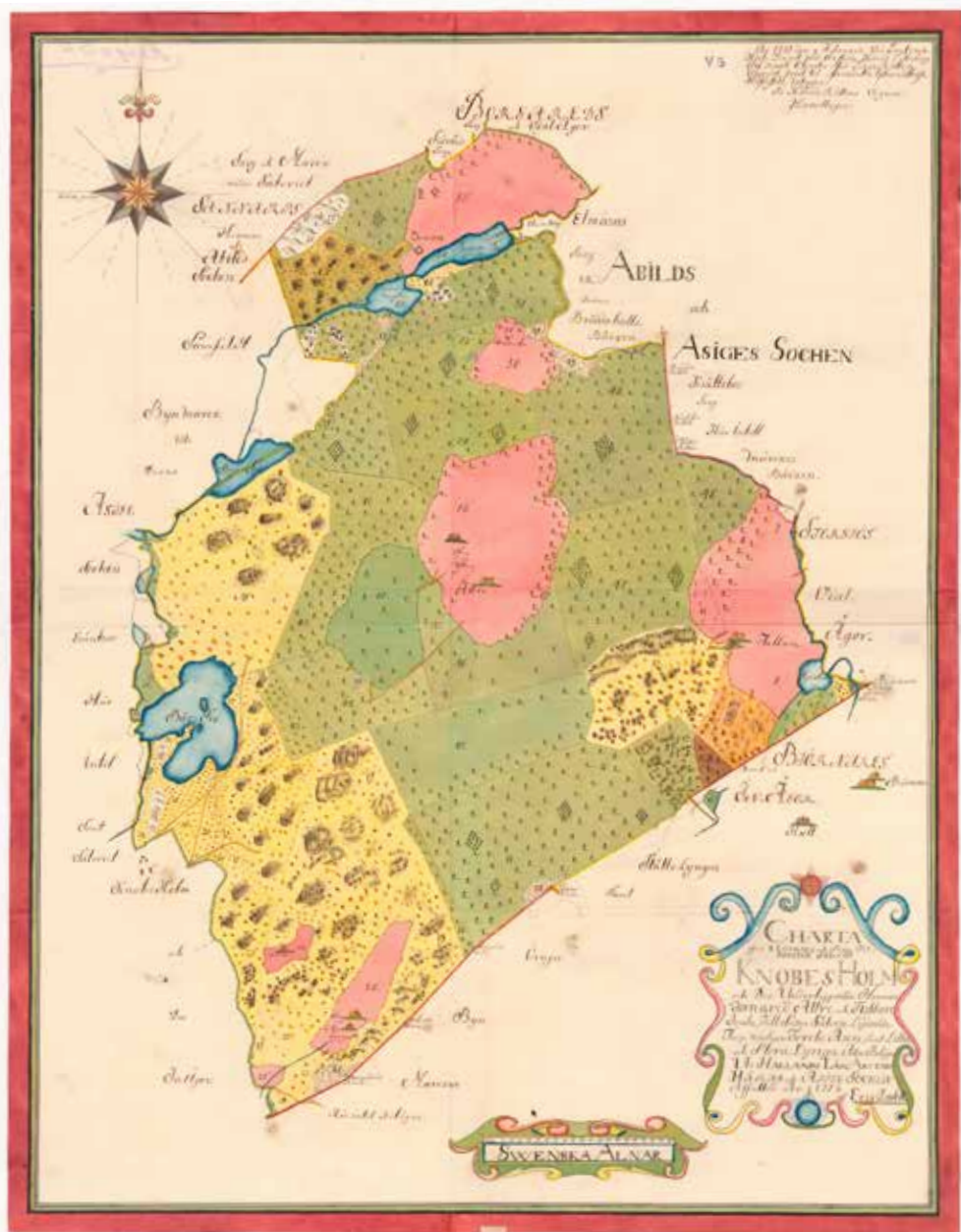
Östergötland, fick 1756 delas på de båda halvhemmanen Eke och Vret i Kimstads socken.²⁹ I ett fall ansågs gårdarna som ingick i transaktionen, båda i Vallentuna socken i Uppland, var likvärdiga, trots att den ena var på 2 mantal och den andra på 3 mantal. Kammarkollegiet beslutade att Lingsberg efter överförandet av säterifriheten skulle bestå av 3 mantal och Lindö 2 mantal.³⁰ I fallet med Stagelstorp säteri i Vallersta, Östergötland, som var på 1 mantal, kunde ägaren uppenbarligen inte fördela säterifriheten på fler hemman, varför 5/8 delar överfördes på Kölja och 1/4 till Österskog, medan 1/8 fick vara kvar på Stagelstorp.³¹

I relation till hur många säterier det fanns totalt var de flyttade säterierna få. I det län vi har mest kunskap om, Uppsala län, var det uppskattningsvis mellan 5 och 10 mantal säteri som flyttades, vilket ska jämföras med det totala mantalet ypperligt frälse i länet: 318 mantal.³²

Ser vi till flyttningarnas geografi för de 99 gårdarna skedde hälften, eller 49 gårdar, inom en och samma socken, 24 över en sockengräns och 15 över en häradsgräns. Ett exempel på det sistnämnda är den redan omtalade flyttningen av Frö säteris frihet 1756. Frö låg i Skärkinds socken och dess frihet överfördes till Eke och Vret i Kimstads socken. Frö blev därmed ett vanligt frälsehemman, men förblev ståndsmässigt byggt. De nya säterierna Eke och Vret däremot lades samman med Landsjö säteri och avhystes.

Det finns i nuläget ingen kunskap om det exakta tillvägagångssättet när säterifrihet skulle flyttas, annat än att Kammarkollegiet utredde och beslutade i ärendena. Det finns dock indicier på att det kunde ta åtskilliga år. När säterifriheten skulle flyttas från Lerberga till Örsta, båda i Västra Ryds socken, Uppland, skickades ansökan in 1783, varvid det gjordes en skattläggning av lantmätare samma år och en utredning året därpå, som utmynnade i ett beslut 1786.³³

Att en lantmätare var involverad i fallet Lerberga väcker frågan om lantmäteristyrelsens roll vid flyttningen av säterifrihet. En jämförelse mellan de kända 74 nya säterierna och akterna i lantmäteristyrelsens arkiv ger dock vid handen att endast fyra har akter som kan kopplas till själva utredningen: två i Halland (Hammargård och Knobesholm) och två i Uppland (de nyss nämnda Lerberga och Örsta).

Karta över Knobesholms säteri, Asige, Halland, 1778 av lantmätare Eric Lysell.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Asige socken, Knobesholm nr 1.

I fallet Örsta var sannolikt en skattläggning nödvändig för att fastslå hemmanets skattekraft. Hemmanet hade sedan lång tid tillbaka haft samma ägare som granngårdarna Sundby och Nibble, och det rådde oklarheter om hur mycket skog och betesmark som egentligen hörde till, eftersom ingen av hemmanen hade karterats tidigare. Av akten framgår att kartan är tillkommen i maj 1783 som en följd av en remiss, vilket indikerar att avmätningen skedde på uppmaning av Kammarkollegiet. Att det var ett myndighetsbeslut som låg bakom kartans tillkomst stärks av att kartan uppvisades och godkändes på Bro härads häradsting den 27 januari 1784.³⁴

Knobesholm karterades 1778. Liksom var fallet med Örsta hade hemmanet aldrig karterats förut och det var hemmanets utmarker som avmäts. Kartan uppvisades på Årstads härads hösteting den 9 februari 1779. Märkligt nog kallas Knobesholm för säteri redan vid karteringen, vilket möjligen skulle kunna tolkas som om att karteringen var föranledd av en utredning om flyttning av säterifrihet.³⁵

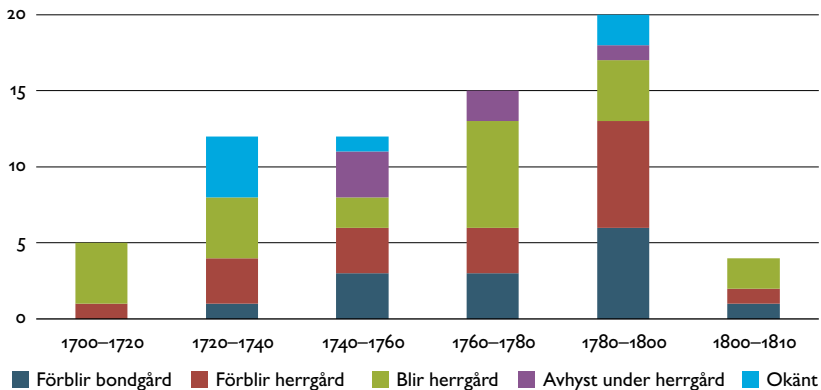
Kartan över Hammargård i Halland upprättades 1764 i samband med att ägaren Carl Niklas Cronacker som vederlag för sitt säteri Sannegården på Hisingen erhöll kronohemmanet Hammargård, som därmed fick överta säterifriheten.³⁶

Det är med andra ord uppenbart att lantmäteriverket sällan var direkt involverat i ärenden som rörde flyttning av säterifrihet, utan endast i de fall då det rådde oklarheter kring hemmanets skattekraft.

Gårdar som erhöll säterifrihet efter 1682

Att den säterifrihet som flyttas inte låg till grund för skapandet av herrgård utan istället användes för att skapa en större huvudgård väcker frågan om vad syftet egentligen var med att flytta säterifriheten. Som redan nämnts karakteriserades 1700- och 1800-talen av kapitalistisk domändrift med målet att skapa större, bärkraftiga enheter där sammanslagningar och avhysningar var legio. Vi ska nu se närmare på vad som hände med dessa nybildade säterier.

Av de 74 gårdar som erhållit säterifrihet saknas årtal för flyttningen för sex, varför 68 gårdar ingår i undersökningen. De årtal som använts är de som förekommer i Kammarkollegiets handlingar.

De nya säteriernas funktion fördelat över tid, 1700-1810.

Före år 1700 verkar det inte finnas några kända fall av flyttning av säterifrihet, vilket troligen var en följd av alla de förhandlingar som pågick efter reduktionen mellan familjer och kronan. Efter år 1700 började dock ansökningar om förflyttningar inkomma och under loppet av 1700-talet ökade sedan antalet godkända flyttningar, särskilt under seklets andra hälft. Det sammanfaller i tid med en verklig högkonjunktur för nybildandet och byggandet av herrgårdar i Sverige, och även den begynnande övergången till domändrift och sammanslagningar. Efter 1810 verkar flyttandet av säterifriheter ha upphört, sannolikt för att det ypperliga frälset då blev fritt att äga för envar, oavsett ståndstillhörighet. Det ålades flera skatter.

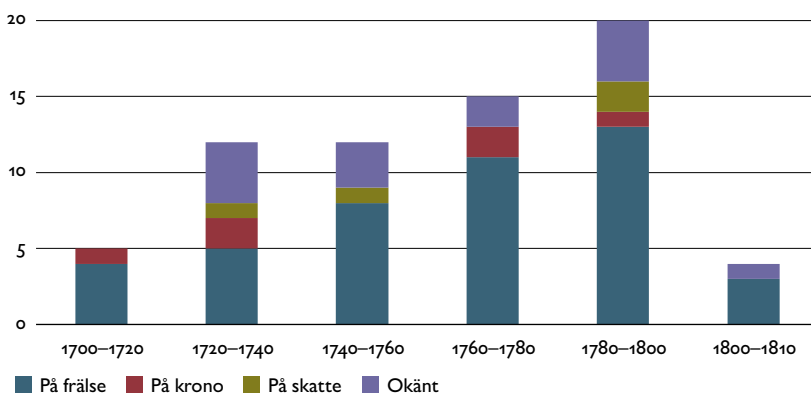
Jag har valt att dela in hemmanen i fem kategorier: »förblir bondgård«, »förblir herrgård«, »blir herrgård«, »avhyst under herrgård« och »okänt«. Med *herrgård* menas i detta sammanhang en gård som uppfyller vissa juridiska, ekonomiska, sociala och materiella förutsättningarna, som att de bör har varit säterier, haft ett gods med underlydande gårdar, haft en ståndsmissig bebyggelse och park och haft ägare som tillhört samhällseliten. De gårdar som uppfyller kraven motsvarar de gårdar som i geografiska verk från 1700- och 1800-talen benämns herrgårdar.³⁷ Vid sidan av herrgårdarna fanns även så kallade *ståndsgårdar*, mindre gårdar utan gods eller stort antal anställda, men som ändå var ståndsmissigt bebyggda och ägdes eller brukades

av eliten. Till dem räknas prästgårdar, civila- och militära boställen och de stadsnära gårdar som byggdes av borgerskapet.³⁸ Här har jag valt att slå samman herrgårdar och ståndsgårdar till en gemensam kategori: herrgårdar.

Som synes finns här flera intressanta resultat. En mindre del av gårdarna förblev bondgårdar under en herrgård eller avhystes och slogs samman med en herrgård. Men huvuddelen av dem var redan herrgårdar, som nu fick säterifrihet som jordnatur, eller blev herrgårdar efter att tidigare ha varit bondgårdar. Så det är uppenbart att säterifriheterna i första hand användes för att förstärka redan befintliga herrgårdar eller för att bilda nya.

Mest intressant är kanske de nya säterier som förblev bondgårdar. Här rör det sig uppenbarligen om någon form av tidig skatteplaneering, för några av dessa hemman både förlorade och vann säterifrihet ett par gånger. Dit hör Lerberga (se s. 196), som 1731 fick säterifriheten flyttad till Tibble i samma socken, men sedan återfick den från Tibble 1780. Åby säteri i Össeby-Garns socken i Uppland fick 1777 sin frihet flyttad till Ösby (Ösbyhov), som blev säteriladugård under Hakunge, och därifrån flyttades friheten ånyo 1791 till en annan gård under Hakunge, Rönninge.³⁹

I förordningarna som reglerade flyttningen av säterifriheten betonades att hemmanen som bytte natur skulle vara lika i storlek och beskaffenhet, detta för att inte påverka skattebasen i respektive

Jordnaturen på de hemman som senare erhöll säterinatur.

socken och regementsområde. Av det skälet förordade kronan att byten skulle ske på frälsejord, som hade minst påverkan på skattebasens sammansättning. Så verkar också vara fallet generellt, med vissa undantag. I några fall rörde det sig om byten mellan kronan och en adelsman, där kronohemman omvandlades till frälse, medan adelsmannens frälsehemman övergick till att bli krono. I samband med detta genomförde man även en flyttning av säterifrihet. Jean-Jaques De Geer, ägare av Finspångs bruk, kunde på så sätt år 1781 transportera säterifriheten från Stagelstorp i Vallersta socken i Östergötland till sina frälsehemman Kölja i Älvestads socken och Österskog i Ekebyborna socken, där det sistnämnda varit krono fram till 1766. Det finns även ett par exempel på skattehemman, till exempel Örsta i Västra Ryds socken, som fick säterinatur 1786 från Lerberga frälsehemman, båda under Granhammar i Bro socken, tillhörigt Albrekt von Lantingshausen.

Ägarna utgjordes genomgående av adelsfamiljer, många av dem högadliga och ägare av herrgårdar med mycket stora gods. Det fanns sålunda möjlighet och intresse av att både skapa nya herrgårdar och mer rationella enheter. Vanligt förekommande namn är von Fersen (Ljung, Mälsåker), von Berchner (Danbyholm), Hildebrand (Eriksberg), von Lantingshausen (Granhammar), Fleetwood, Hamilton af Hageby, Skjöldebrand och Stierncrona, för att nämna några.

De geografiska skillnaderna är svårare att yttra sig om eftersom det rör sig om ett såpass litet urval gårdar. En möjlig slutsats är att det i Mälardalen och Östergötland fanns herrgårdar som saknade säterifrihet, men som nu kunde förses med en sådan i efterhand, medan det i Småland var vanligare med nybildade herrgårdar.

Ser vi närmare på var i Uppland säteriflyttningarna ägde rum är det helt uppenbart att de till största del skedde i häraderna kring Stockholm, i socknar som Vallentuna, Fresta, Värmdö, Låssa, Bro, Västra Ryd och Össeby-Garn. Dessa härader utmärkte sig genom att ha hög andel frälsejord, ett stort antal säterier och många nybildade herrgårdar. I Södermanland däremot var flyttningen av säterifriheten snarare knuten till storgodsbygderna i socknarna Björkvik, Stora Malm, Vadsbro, Jäder och Ytterselö.

TABELL 2. De nya säteriernas funktion, per landskap.

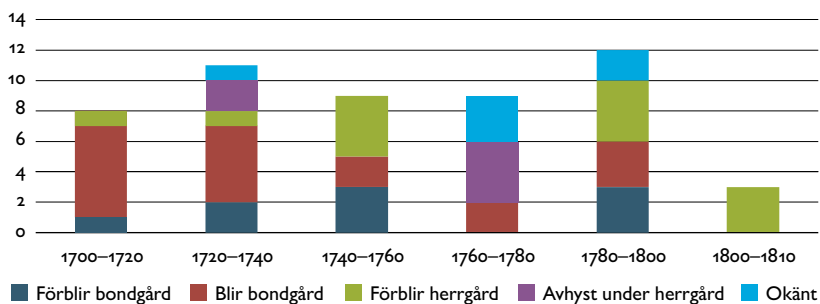
Landskap	Förblir bondgård	Förblir herrgård	Blir herrgård	Avhyst under herrgård	Okänt	SUMMA
Skåne	1		1			2
Blekinge					1	1
Bohuslän			1			1
Halland	2		1			3
Småland	1		5			6
Västergötland	1	2		1	2	6
Östergötland	1	6	4	3	3	17
Värmland	2	1				3
Västmanland		1				1
Södermanland	6	4	6	1	1	18
Uppland	4	7	4	1	2	18
SUMMA	18	21	22	6	9	76

Gårdar som förlorade säterifriheten efter 1682

Då återstår att reda ut vad som hände med de gårdar som förlorade säterifriheten, varav de flesta fick frälse natur och några enstaka krono- eller skattenatur. Här är mörkertalet större eftersom de hemman som en gång förlorat säterifrihet inte omtalas i litteraturen i samma omfattning som de som fick säterifrihet – de förra blev ju i stor utsträckning vanliga bondgårdar.

En hel del av de säterier som fick sin säterifrihet flyttad var redan bondgårdar och förblev det även efter flyttningen (se tabellen på s. 203). Även de flesta av de säterier som varit herrgårdar blev efter flyttningen bondgårdar eller avhysta och sammanslagna med en herrgård (se s. 196). Men som synes förblev vissa även fortsättningsvis herrgårdar.

Några tydliga geografiska skillnader är svåra att uttyda, givet det faktum att det rör sig om ett så litet urval. Noterbart är att få av de forna säterierna i Södermanland förblev herrgårdar, utan de omvandlades till bondgårdar eller avhystes.

Funktionen på de hemman som förlorade säterifriheten fördelat över tid, 1700-1810.

TABELL 3. Funktionen på de hemman som förlorade säterifriheten, per landskap.

Landskap	Förblir herrgård	Förblir bondgård	Blev bondgård	Avhyst under herrgård	Okänt	SUMMA
Skåne						
Blekinge	1					1
Bohuslän					1	1
Halland						
Småland	2		5			7
Västergötland	2			1	2	5
Östergötland	3		2		3	8
Värmland	1				1	2
Västmanland						
Södermanland	1	5	9	4		19
Uppland	6	4	4	1		15
SUMMA	16	9	20	6	7	58

Rätten att bilda säterier upphör

Efter 1682 kunde säterifrihet endast ges som en följd av tidigare löften av kronan, som kompensation för hemman som förlorats till kronan eller – i sällsynta fall – som belöning. En fjärde väg var att flytta säteri-

friheten från ett hemman till ett annat, något som blev allt vanligare under 1700-talet när välståndet steg genom den vidgade handeln och jordbrukets förbättrande, och med ett därmed ökat behov av att boståndsmässigt på landsbygden. Flyttning av säterifrihet var en relativt ovanlig företeelse som endast omfattade några få procent av det ypperliga frälset. Initiativtagarna var vanligen högadliga storgodsägare som hade de ekonomiska möjligheterna att bilda nya herrgårdar och rationalisera sina herrgårdar genom en övergång till domändrift med stora huvudgårdar. Att det var det yppersta frälset som kom ifråga för flyttning berodde på att det genom sin nästan totala skattebefrielse gjorde minst skada på skattebasen och därmed på socknarnas och regementenas ekonomi och organisation. Att det var det yppersta frälset som kom ifråga för flyttning berodde på att det genom sin nästan totala skattebefrielse gjorde minst skada på skattebasen och därmed på socknarnas och regementenas ekonomi och organisation.

Adelsprivilegierna av år 1723 stipulerade att flyttning endast fick ske inom en socken, men senare utvidgades detta privilegium till att omfatta flytt även över socken- och häradsgårder. Av de hemman som fick säterifrihet var en majoritet antingen gårdar som redan var herrgårdar, men som genom säterifriheten förstärkte sin legala position, herrgårdar som nybildades eller hemman som avhystes och lades i sambruk med en herrgård. De gårdar som förlorade sin säterifrihet blev i allmänhet bondgårdar, men i vissa områden, särskilt kring Stockholm, förblev flera av dem herrgårdar även framgent. Initiativtagare till flyttningarna var i de flesta fall högadliga storgodsägare med de ekonomiska möjligheterna att bilda nya herrgårdar och rationalisera sina herrgårdar genom en övergång till domändrift med stora huvudgårdar.

Avslutningsvis kan vi konstatera att flyttning av säterifrihet var en relativt ovanlig företeelse som endast omfattade några få procent av det ypperliga frälset. En systematisk genomgång av Kammarkollegiets utgående diariéer skulle kunna ge svar på hur omfattande flyttningen av säterifriheter var, var någonstans de ägde rum och när i tid. En sådan studie skulle även kunna ge mer detaljerad information om vilka som var initiativtagarna och ge bättre kunskap om syftet med flyttningarna.

NOTER

- 1 För en fullständig genomgång av säteriprivilegierna, se Wachtmeister 1886, s. 66–80.
- 2 Ett exempel är Slyte i Närke, där en ofrälse fogde fick röntan i donation och sedan övertalade den jordägande bonden att upplåta mark till en byggnad på ofri grund, med syfte att försvara sin skattefrihet och kanske med en förhoppning om att så småningom kunna köpa skatterätten till bondens jord, se Klingnéus 2011, s. 160–161.
- 3 Almquist 1976, s. 1141.
- 4 Klingnéus 2011, s. 71.
- 5 Klingnéus 2011, s. 71.
- 6 Almquist 1947, s. 1002–1004.
- 7 Klingnéus 2011, s. 146–147.
- 8 Klingnéus 2011, s. 123.
- 9 För exempel se Kammarkollegiets arkiv, Sandbergssamlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, Hemman som blivit säterier för dylika fordringar, folio 1381 1/2 och framåt.
- 10 Adels svenne-, riddar- och herreklasser kompletterades t.ex. 1778 med så kallade kommandörsätter. Han utfärdade 1783 särskilda fideikommiss-privilegier med utvidgade befogenheter åt friherre Johan Adelsvärd på Adelsnäs i Östergötland, som fick rätt att kalla sig baron och vars fideikommiss skulle benämnas baroni. Gustaf IV Adolf gav 1799 liknande privilegier åt greve Tage Thott, vars Skabersjö kallades för grevskap.
- 11 Almquist 1947, s. 1094.
- 12 Ridderstad 1875–1877, band I, s. 64.
- 13 Almquist 1931, 1935, 1947 och 1976. Såvitt jag kan se omtalas de t.ex. inte i Winberg 1985.
- 14 Wachtmeister 1886, s. 85.
- 15 Styffe 1852, s. 369.
- 16 Detta framgår av handlingarna i Kammarkollegiet, se t.ex. Sandbergssamlingen F:2, folio 1236 1/2 – 1923, folio 1353.
- 17 Kammarkollegiet, Sandbergssamlingen F:2, folio 1236 1/2 – 1923, folio 1353.
- 18 Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1898, Samling 1, Afd. 1, band 2, Kongl. [Maj:ts] propositioner n:is 2–52.
- 19 Ett stort tack till Mats Hemström, Riksarkivet, som vägledde mig i Kammarkollegiets omfattande och något snåriga arkiv.
- 20 Bland annat har jag utnyttjat den Sandbergssamlingen i Kammarkollegiet med annotationer om beslut i olika ärenden, däribland 38 handlingar som rör säterifriheters flyttande. I *Databasen Sveriges Herrgårdar* finns i nuläget uppgifter om 130 gårdar som antingen lämnat ifrån sig säterifrihet eller erhållit den. De kan alla sökas fram genom att man i sökfältet *Jordnatur* skriver in sifforna 16, 17 eller 18 – samtliga säterier som bildats eller upphört efter 1682 har erhållit årtalsangivelser inom parentes.
- 21 Almquist 1931, 1935, 1947 och 1976; Ridderstad 1875–1877.
- 22 Wachtmeister 1886, s. 66–76.
- 23 Kammarkollegiet, Sandbergssamlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, folio 1363.
- 24 Länsstyrelsernas kontroller finns dokumenterade i Kronoräkenskaperna tillsammans med de andra förteckningar som länsstyrel-

serna var ålagda att göra, t.ex. över ståndspersonerna. Som exempel på hur låga krav länsstyrelsen ställde på säterifrihetens upprätthållande under 1700- och 1800-talen, se Nysätra säteri, Nysätra, Uppland, som hade en huvudbyggnad som närmast var en kuliss, se Ulväng 2008, s. 459–461.

25 Wachtmeister 1886, s. 77–85.

26 Kammarkollegiet C II b:117, Diarium (utg.), upptar allmänt flera sådana ärenden.

27 Wachtmeister 1886, s. 85–94.

28 Ulväng 2019.

29 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1361 resp. 1368.

30 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1380.

31 Sandbergska samlingen F:2, fol 1236 1/2 – 1923, folio 1352.

32 Uppgiften om mantalet ypperligt frälse i Uppsala län från Carlsson 1949, s. 124.

33 Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret, G IV, Jordebok Uppsala län 1795, samt karta 1784 Örsta, LSA 01-väy-24.

34 Karta 1784 Örsta, LSA 01-väy-24.

35 Knobesholm, Asige, Halland, Asige Socken Knobesholm nr 1.

36 Karta 1764 Hammargård, LSA 13-han-30

37 Ulväng 2013 s. 292–294.

38 Ulväng 2013 s. 295.

39 <http://www.vobam.se/osseby/hakunge.php> och Sandbergska samlingen F:2, folio 1236 1/2–1923, folio 1359.

REFERENSER

Riksarkivet

Kammarkollegiet

C II b, Diarium (utg.), allmänt.

F:2, Sandbergska samlingen, folio 1236 1/2 – 1923.

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA)

Örsta, Bro, Uppland, 1784, LMV 01-väy-24.

Hammargård, Hanhals, Halland, 1764, LMV 13-han-30,

Knobesholm, Asige, Halland, 1778, Asige Socken Knobesholm nr 1.

Länsstyrelsen i Uppsala län

Landskontoret, G IV, Jordebok.

Digitala källor

Databasen Sveriges Herrgårdar: www.svenskaherrgardar.se.

Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år ... 1898, Samling 1, Afd. 1, band 2, Kongl. [Maj:ts] propositioner n:is 2-52. <https://weburn.kb.se/riks/metadata/29/19566629.html>.

Hakunge säteris historia: <http://www.vobam.se/osseby/hakunge.php>.

Litteratur

- Almquist, Johan Axel 1931. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 1, Stockholms och Uppsala län, band 2 Säterier.
- Almquist, Johan Axel 1935. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 2, Nyköpings län och livgedingets Södermanlandsdel, band 2 Säterier.
- Almquist, Johan Axel 1947. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 3, Östergötland, band 2 Säterier.
- Almquist, Johan Axel 1976. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 4, Småland, band 3 Säterier.
- Carlsson, Sten 1949. *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund: Gleerup.
- Klingnéus, Sören 2011. *Gods- och säteribildningen i Närke under stormaktstiden*, Örebro: Örebro läns museum.
- Ridderstad, Anton 1875–1880. *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland*, band 1, Norrköping/Linköping.
- Styffe, Carl Gustaf 1852. *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland. Föranstaltad af K. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia*, Stockholm: Hörbergska boktryckeriet.
- Ulväng, Göran 2008. *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*, Uppsala: Hallgren & Björklund.
- Ulväng, Göran 2013. »Betydelsen av att äga en herrgård: herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen«, *Historisk Tidskrift för Finland*.
- Ulväng, Göran 2019. »The Swedish Manor 1750 to 1950. Decline or Continuity? Estate landscapes in northern Europe«, i Jonathan Finch, Kristine Dyrmann & Mikael Frausing red., *Estate landscapes in northern Europe*, Aarhus: Aarhus University Press.
- Wachtmeister, Hans H:son 1886. *Utredning rörande de ridderskapet och adelns privilegier, förmåner, rättigheter och friheter hvilka böra anses ännu ega gällande kraft*, Enligt Ridderskapet och adelns beslut på uppdrag av Riddarhusdirektionen.
- Winberg, Christer 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.

ÄLDRE SÄRÄGOSYSTEM ELLER TIDIGT JORDSKIFTE?

Kartan över Ullavi by 1604

KRISTOFER JUPITER

DEN 25 OKTOBER 1683 utsåg Kungl. Maj:t Carl Gripenhielm till direktör över lantmäteriet. Under dennes ledning professionaliserades lantmäteriets förvaltning, utbildningskravet för lantmätare höjdes och antalet verksamma lantmätare ökade kraftigt.¹

Gripenhielms flit och gärning var betydelsefull för lantmäteriverksamheten, men den verkliga katalysatorn till den karteringsvåg som inleddes under 1680-talet var Karl XI:s reduktion tillsammans med införandet av indelningsverket. Efter den geometriska karteringen under seklets första hälft, och under förmyndaråren fram till Karl XI trontillträde, hade karteringsverksamheten minskat betydligt om än inte avstannat. Med reduktionen tog karteringen återigen fart och storskaliga kartor upprättades i samband med skattläggningar, rannsakingar och de kommissioner som tillsattes vid indragandet av adelns gods och hemman. En av de lantmätare som var verksam under denna period var Gabriel Thoring, ordinarie lantmätare i Närke.

Reduktionskarteringen i Närke

Mellan åren 1687 och 1694 genomförde Gabriel Thoring reduktionskarteringen av Närkes län. Denna täckte hela länet och resulterade i drygt 300 storskaliga kartor, samlade i sex geometriska jordeböcker. Av särskilt intresse för denna text är kartan över Ullavi by i Kil socken, upprättad 1694 och belägen en och en halv mil nordväst om Örebro. Kartan är intressant och ovanlig då den visar att jorden i Ullavi inte var tegskiftad enligt solskiftets principer, vilket var det dominerade teg-

skiftessystemet i Närke såväl som i Mälardalskapen, Östergötland, nordöstra Småland samt på Öland.²

Generellt präglades de svenska bondbyarna av olika typer av tegskiften, regelbundna och oregelbundna. I Ullavi var jorden istället indelad i ett särågosystem där varje hemman har sin åker separat, i detta fall delad i två större skiften, ett skifte i varje gärde då jorden brukas i tvåsäde. I tvåsädet såddes det ena gärdet medan det andra låg i träda för att brukas nästföljande år. En del skiften är separerade med hägnad medan andra bildar större gärderna där ågogränsen är ohägnad. Även om särågosystem förekommer i 1600-talets svenska jordbruk är det inte vanligt, särskilt inte inom solskiftesområdets slättbygd (Mälardalsområdet, Östergötland, nordöstra Småland samt Öland).

I den här texten ska vi undersöka Ullavi by med utgångspunkt i kartan och hur man kan förstå de kamerala omständigheterna. Det finns ytterligare ett bebyggelsenamn, Kulby, en hemmanssymbol belägen utanför bytomten men som har en obebyggd tomt på bytomten. Var Ullavis jord i ett tidigare skede solskiftad men hade genomgått ett jordskifte någon gång innan Thorings kartering? Eller har byn aldrig varit solskiftad, och särågosystemet går därmed längre tillbaka i tiden? Dessa frågor är svåra att besvara med säkerhet, men Thorings karta innehåller värdefull information och ledtrådar. Kartor ger inte bara information om situationen vid tiden för karteringen utan kan även berätta om äldre förhållanden.³ Tillsammans med samtida och äldre skriftliga källor gör kartan det möjligt att bättre förstå Ullavis genes.

År 1666 tog Gabriel Thoring över som ordinarie lantmätare i Närke efter sin far Johan Persson Thoring, som under sina sista år varit lantmätare i Södermanland och Närke samt inspektör i Uppland. Thorings första tid som lantmätare ägnades åt den geografiska karteringen och han upprättade bland annat häradskartor under 1670- och 1680-talen för hela dåvarande Örebro län med underlydande bergslag.⁴ Detaljerna kring uppmätningarnas kronologi känner vi inte till, och häradskartorna, som samtliga dateras till 1688, var sannolikt resultatet av uppmätningar som skett över en längre tid. Den geografiska karteringen var en del av lantmätarnas ordinarie uppgifter jämte den geometriska karteringen. Thorings häradskartor är detaljerade och ger

bland annat information om hemmanens jordnatur, förekomsten av säterier, kvarnar, järnbruk, kyrkor med mera. De symboler som Thoring använder följer Gripenhielms specialförteckning 1687⁵ med instruktioner för hur kartorna skulle utformas och vilka symboler som skulle användas, vilket talar för att Thoring upprättar renovatio- nerna efter 1687.

Med Carl Gripenhielms tillträde som direktör för lantmäteriet kom nya krav på den geometriska karteringen, bland annat vad gällde uppmätningarnas kvalitet och vad lantmätarna förväntades inkludera i sina avmätningar. I likhet med instruktionen för den äldre karteringen skulle lantmätarna nu göra en »fullständig rannsaking« av byar och gårdar och åkerns duglighet, jordmån och bruk skulle specificeras liksom ängarnas, skogens och utmarkens kvalitet.⁶ Till skillnad från den äldre instruktionen skulle utmarken karteras. Lantmätarnas inventering skulle även inkludera bedömning av husens och gärdesgårdarnas beskaffenhet och notera eventuella behov av reparationer.

Thorings tidigaste geometriska karta är en avmätning av Örebro slott och stadsjordarna 1683. Det följande året upprättar han 36 kartor över rå- och rörshemman i Närke samlade i kartsamlingen S9. Kartorna är gjorda i den översiktliga skalan 1:10 000 och redovisar bebyggelse- lägen, hägnadssystem och markslag men saknar uppmätningar av åker och äng och är inte geometriska avmätningar i ordets rätta bemärkelse. Det var först 1687 som Thoring kom igång med den geometriska karteringen.

De geometriska kartorna

Under perioden 1687–1695 upprättade Gabriel Thoring över 300 kartor som finns samlade i sex geometriska jordeböcker (volym S2, S3, S4, S5, S6, S7). Sammantaget karterades 409 bebyggelser⁷ (byar, gårdar och säterier) över hela Närke, från Hammar socken vid Vättern i söder till Lindesbergs socken i norr. Volymerna är tematiskt och inte kronologiskt organiserade, och innehåller kartor från hela tidsspännet geografiskt utspridda i hela länet. De består av kartor över förbytta gods (S2); adelns förmedlade hemman (S3); förmedlade kavallerihemman, ruststammar och augment (S4); förmedlade indelningshemman

Ökna by 1695 får stå som exempel för Thorings manér. Den grå åkermarken, grönfärgade ängsmarken och träden är genomgående i kartorna. I Ökna redovisas bytomten i laga läge med enskilda tomter proportionerliga mot byamålet. De rödmarkerade tomterna är brukade medan de gröna är redovisade som ödetomter. Skala 1:5000.
Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (S6:68–69).

(S5); reducerade hemman som avståtts till kronan (S6); samt de av kronan förbytta hemman (S7).

Thorings kartor, upprättade i skala 1:5 000, är välgjorda och symbolspråket i dem liknar det för många andra lantmätare med stiliserade hankärdesgårdar, helfärgad åkermark i grått och prickad ängsmark. Till skillnad från den äldre geometriska karteringen, karterades även utmarken i reduktionens kartor. Vad som gör Thorings kartor karaktäristiska är det frikostiga användandet av grön färg; såväl ängsmark och lindor är prickad och skrafferad i grönt likaså gräsrenar och trädssymboler bilden ovan. I regel saknas hussymboler för hemmanen men de enskilda tomterna redovisas: de brukade hemmanens tomter är rödmarkerade medan ödetomter är grönfärgade.

Thoring är noggrann i sin redovisning och följer i stort sett Carl Gripenhielms instruktion från 1687⁸ som bland annat specificerar vad lantmätarna förväntas kartera. I Thorings kartor markeras typ av jordmån i

åkerens olika delar samt med siffror avkastningsförmågan för olika delar av åkern. Avkastningsförmågan specificeras i korntal (avser hur många korn ett sått korn ger tillbaka vid skörd) i kartans protokoll. Ångarnas kvalitet och avkastningsförmåga redovisas och utmarken är karterad. Kartorna innehåller mycket text och markeringar, vilket bidrar till att de gör ett något rörigt, nästan slarvigt, intryck. Däremot bedöms inte byggnadernas eller hägnadernas duglighet och eventuella behov av renovering, något som specificeras i Gripenhielms instruktion.

Närkes län utgjorde som ovan nämnts en del av solskiftesområdet, och åkerjorden var tegskiftad enligt solskiftets två principer som styrde tegarnas ordningsföljd i varje teglag och tegarnas bredd.⁹ Varje hemmans andel i varje teglag var proportionerlig till dess andel av bytomten. Denna systematik gör det möjligt att beräkna enskilda hemmans storlek utan att mäta varje enskild teg. Genom att mäta upp den totala åkerarealen i en by kan varje hemmans storlek beräknas utifrån tomtbredd och byamål¹⁰. Till följd av detta redovisas i regel inte själva tegindelningen i Thorings kartor, även om den förekommer. Det gemensamma för de byar där tegindelningen är markerad i kartan är att uppgifter om jordetal (byamål) saknas helt eller delvis. Thoring har därför mätt in de enskilda gårdarnas åker- och ängstegar för att kunna beräkna de eftersökta hemmanens storlek.

Ett exempel på att det var solskiftets principer för tegindelningen som var rådande är Skråmsta by i Ånsta socken (se bilden på s. 213). Thoring konstaterar att i Skråmsta »icke något wist öhretahl uppå alla gårdarne, fördenskull man uthi ett åker giärde desse hemmans anpart ifrån dens andras hemman uthsökt och der efter deras proportion i alla ägorne uthräknadt«¹¹. Tre stycken fjärdedels kronohemman saknar jordetal och Thoring var tvungen att mäta upp tegarna i ett av gårderna för att beräkna hemmanens andel och därmed kunna beräkna hemmanens totala jordinnehav.

Majoriteten av de bebyggelser som Gabriel Thoring karterade är byar med två eller fler hemman och där byamålet är uttryckt i örtugar och jorden indelad i ett regelbundet tegskifte. Enstaka hemman förekommer huvudsakligen i skogsbygderna i landskapets norra och södra delar. En by avviker däremot från de andra: Ullavi by. Trots att

Detalj från kartan över Skråmsta by 1689. Lantmätare Gabriel Thoring var tvungen att mäta in tegindelningen i ett av gårderna då några hemman saknade jordet. Solskiftets regelbundenhet framgår av att det ena hemmanets tegar lämnats ofärgade. Skala 1:5000. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (S3:83).

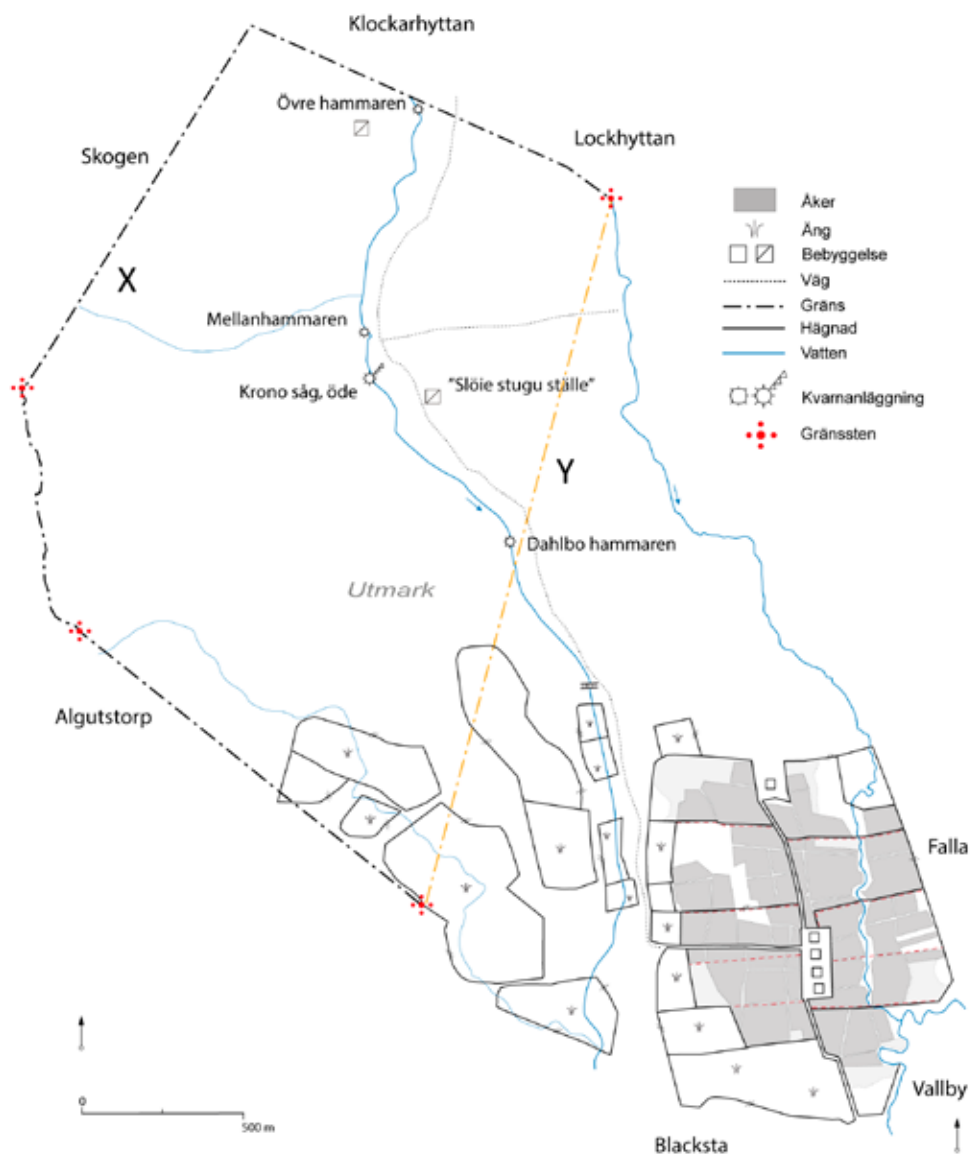
bytomten är reglerad och att hemmanen har byamål så är jorden inte tegskiftad utan organiserad i ett särägosystem.

Kartan över Ullavi

Ullavi by är belägen i Kil socken på Närke-slättens nordligaste del, på gränsen till Lekebergslagen. Området ligger strax 1,4 mil nordväst om Örebro under högsta kustlinjen och är en utpräglad jordbruksbygd som domineras av postglacial finsand med inslag av lerjordar och silt. Bebyggelsen på slättbygden är ofta lokaliserade till höjder i landskapet, åsryggar och mindre drumliner, vilket även är fallet i Ullavi.

År 1694 bestod Ullavi av tre och ett halvt mantal skatte och ett halvt mantal krono samt en utjord och var fördelad på fem kamerala hemman. Jordetalen i Närke uttrycktes i regel i örtugland och byn omfattade sammantaget 117 örtugland. Bebyggelsen var uppdelad på två bebyggelselägen, varav det ena utgjordes av den reglerade bytomten, centralt placerad mellan första och andra årgången och det andra läget för hemman nr 5, kallat Kulby.

Kulby är beläget norr om bytomten och centralt placerat mellan första och andra årgången inom hemmanets ägoskifte (se kartan på s. 214) men har också en tomt på bytomten.

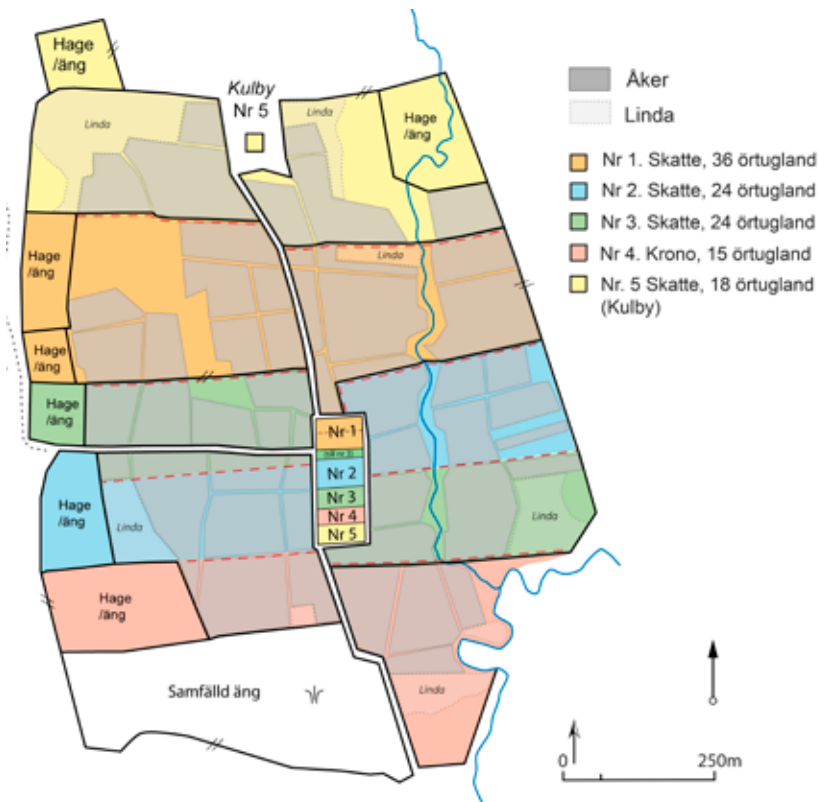

Kartöverlägg Ullavi 1694. Gränsen markerad X i kartan är den överenskomna skillnaden mellan Ullavi och Algutstorp, medan Klockarhyttan menar att gränsen markerad Y var den korrekta. Storskifteskartan från 1788 visar att Klockarhyttans anspråk avslögs. Thorings avmätning av utmarks innehåller mätfel och har korrigerats med hjälp av storskifteskartan (S6:48-49, S37-43:1). Källa: Kristofer Jupiter.

Thorings karta från 1694 är första avmätningen av byn och omfattar både inägomark och utmark. Syftet med karteringen förefaller ha varit tvåfaldigt: för det första att kartera de bytshemman som fru Anna Cristina Pärsdotter (Dag och Natt) avstått till kronan. Hon var änka efter riksrådet och riksskattmästaren Gustaf Bonde i andra äktenskapet¹² och hon avstår skatteuppbörden för tre mantal skatte och ett halvt mantal krono till kronan. För det andra var syftet att klarlägga den med järnbruket Klockarhyttan disputerade gränsen för Ullavis utmark som dessutom var häradsgräns mellan Nora och Hjulsjö bergslag respektive Örebro härad.

Jorden var organiserad i ett tvåsädssystem, vilket var det dominerande trädessystemet i Närke. Ett mindre särhägnat ängsgärde på inägomarken brukades samfällt av byn och mindre intagor (små inhägnade områden) på utmarken brukades till hagar och äng. Med en bytomt i laga läge samt ett byamål uttryckt i örtugland hade ett solskifte med en ägoindelning som följer hemmanens placering på bytomten varit det förväntade.¹³ I Ullavi är jorden istället indelad i ett särågosystem och varje hemmans åker är fördelad på två större skiften, ett i varje gårde (se kartan på s. 216). I kartan markeras ägoindelningen med rödstreckad gränslinje. Sammantaget består inägomarken av åtta åkergården och hemmanens ägoskiften är i regel särhägnade med undantag för hemman nr 2 och 3, vilkas skiften inte avgränsas med en hägnad. I den västra årgången saknas även hägnad mellan hemman nr 2 och 4.

Av protokollet *Notarum Explicatio* och bytomten framgår att hemman nr 1, den nordligast belägna gården, är sammanslagen av två halva skattehemman. Likaså brukar hemman nr 3 utjorden (*miåge tomt*) som har en tomt, men dess jordetal specificeras inte. Ägoskiftena följer i stort hemmanens placering från norr till söder på bytomten med undantag för Kulby nr 5 som har den sydligast belägna tomten men sina ägor i norr, i anslutning till dess hustomt. Även hemman nr 2 och 3 bryter regelbundenheten och ordningsföljden då skiftena är omkastade i respektive årgång. Detta kan möjligtvis förklaras av utjordens placering norr om hemman 2 på bytomten medan nr 3 ligger söder om och att skiftena både ligger söder och norr om hemman nr 2.

Kartan över Ullavi 1694 har avritats då det i originalkartan är svårt att se ägo- och tomtindelningen. Hemmanen, ägoskiften och tomter har färgkodats för att visa hur ägoindelningen såg ut. De mörkgrå partierna är åkermark medan de ljusgrå är åkerlindor. Hemman nr 3 brukar även en utjord (miåge tomt) med egen tomt belägen mellan nr 1 och 2 (S6: 48–49). Källa: Kristofer Jupiter.

Hur ska vi förstå situationen i Ullavi? Är det särägosystem vi ser i Thorings karta ett resultat av att ett jordskifte har genomförts och att ett äldre solskifte vid något tillfälle brutits upp? Det skulle i så fall vara ett exempel på ett mycket tidigt jordskifte, 55 år innan den första storskiftesförordningen. Eller har kanske Ullavis jord aldrig varit solskiftad, trots reglerad bytomt och byamål som annars är tätt förknippade med solskiftet och som karakteriserar merparten av byarna i

Närke? Bilden kompliceras ytterligare av att det finns två bebyggelse-lägen och två ortnamn. Har vi en ursprunglig enhet, Ullavi, där Kulby är resultatet av en utflyttning, eller har två separata enheterna förts samman och Kulbys byamål markerats som en obebyggd tomt? För att närma oss svaren behöver vi gå längre tillbaka i tiden.

Ullavis och Kulbys genes

Ortnamnen ger indikationer om Ullavis genes. Det första belägget återfinns i Närkes handlingar 1549, i ordet *Vlleui*. Ortnamn med efterledet *-vi* är av betydande ålder och går tillbaka till förkristen tid. Förledet syftar på guden Ull medan efterledet *-vi* betyder »helig plats« eller »kultplats«. ¹⁴ Även ortnamnet Kulby eller Kullby indikerar en äldre bebyggelse. Det första belägget i ortnamnsregistret är från 1447: *Culby*¹⁵. Efterled *-by* i betydelsen »bo«, »gård« kan även ha betytt »beredning, anordning«, att bereda plats för hus, röjning och odling. *By* har därmed också tolkats som en indikation på bebyggelser, gårdar som etablerats genom utflyttning eller genom delning av en äldre bebyggelse.¹⁶

En tolkning är att Kulby ursprungligen är en separat enhet, en bebyggelse som senare har inkorporerats i Ullavi. En annan tolkning är att Kulbys etablering är sekundär och att det är frågan om ett avgärdahemman eller en torpbebyggelse. Ett avgärdahemman eller *-by* kunde upplåtas på bolbyns utmark och bestod av fredad inägo-mark och kunde ha rätt att nyttja bolbyns utmark.¹⁷ Kulby liknar inte ett typiskt avgärdahemman och ligger i ett förhållandevis centralt läge till åkermarken. Kulby har även en tomt, nr 5, på bytomten, vilket indikerar kopplingen mellan Kulby och Ullavi och inte en avknoppning.

Då Thoring inte ritade ut hussymboler utan endast markerade ödetomter med grön färg, och då samtliga tomter är rödfärgade, talar det för att tomten kan ha varit bebyggd.¹⁸ I storskifteskartan 1788 redovisas tomten som obebyggd. Det är inte ovanligt i solskiftesbyar att det förekommer hemman med bebyggelse förlagd utanför den reglerade bytomten och där gårdstomten förblivit obebyggd. Ett liknande exempel finns från Hillistad i Röks socken, där hemmanet Hagen är placerat centralt i åkermarken men har en obebyggd tomt på bytomten.

Tolkningen är att det inte är ett avgärdahemman och en utflyttning, utan att Hagen ligger kvar vid sitt ursprungliga läge innan byn solskiftades.¹⁹ Till skillnad från Ullavi, var jorden i Hillingstad av allt att döma solskiftad. Däremot går det inte att förutsätta att en by med en geometrisk reglerad bytomt också hade solskiftad jord.

I Thorings karta redovisas Kulby som ett av fem hemman i bebyggelseenheten Ullavi men det kamerala materialet berättar om de äldre förhållandena.²⁰ År 1549 bestod Ullavi av två hela skattehemman samt två skatteutjordar på ett halvt respektive en fjärdedels mantal. Åborna brukade även var sin av utjordarna. Troligtvis fanns det även kronojord i byn då ett kronohemman är upptaget i jordeboken 1554, men på grund av skador i jordeboken 1549 går det inte att identifiera alla upptagna landbor i socknen. Däremot redovisas en Nils i Kulby, för ett fjärdedels skattehemman, som en egen jordregisterenhet. I jordeboken 1554 finner vi tre skattehemman, ett kronohemman och en utjord, därtill Kulby skattehemman redovisat för sig. Troligtvis har en av de två skatteutjordarna upptagna 1549 bebyggt och redovisas nu som ett skattehemman.

Av jordeböckerna framgår att Kulby tas upp som en egen jordregisterenhet i Kil socken och inte ett hemman i Ullavi. Kulby redovisas genomgående som en egen bebyggelse med eget namn i jordeböckerna fram till 1649, då det står upptaget med tillägget *i Ullavi*. Hustomternas förhållandevis centrala läge i inägomarken talar för att Kulby inte är ett medeltida avgärdahemman, utan snarare en äldre bebyggelse som i ett tidigare skede flyttat ut från den äldre bebyggelsen Ullavi.

Jordetal och solskifte

I jordeböckerna från 1500-talet redovisas inga jordetal för vare sig Ullavi eller Kulby. I jordeboken 1554 står noterat i rubriken till varje hemman att de *hauffer olagd jordh* eller *hauffer ingen lagd jordh*. Innebörden av att jorden inte är »lagd« kan tolkas som att jorden helt enkelt inte har värderats, och utan jordetal saknas grund för ett byamål. I enlighet med hertig Karls skattläggningsstadga 1585 inleds 1610 en skattläggning av Närke med syfte att genom jordrevning jämka hemmanens skatt baserad på jordinnehav.²¹ I jordeboken 1620 står det inte

längre att jorden är olagd, utan hemmanen räntar nu *i tunnland*²², vilket talar för att jorden i Ullavi och Kulby i samband med denna skattläggning har värderats.

Skattehemmanen uppges ränta mellan fem och tre tunnland medan kronogårdens storlek däremot redovisas i örtugland. Huruvida tunnlandet är ett uttryck för en värdering eller en arealuppgift är oklart. Arealuppgiften 1620 understiger det årliga utsäde angivet i kartan. Exempelvis hade hemman nr 1 en årligt besädd åker om 16 tunnland, medan den uppgivna räntan i jordeboken är fem tunnland. I de följande jordeböckerna anges samtliga hemmanens jordetal i antingen örtugland eller öresland.

Sammantaget talar detta för att det är osannolikt att ett solskiftes-system skulle varit etablerat vid denna tid. Däremot – är det möjligt att man inte hade några uppgifter om en äldre jordvärdering och att jorden varit solskiftad eller tegskiftad enligt någon annan princip? Likväl är det svårt att avgöra huruvida tomten var reglerad enligt laga läge före hertig Karls skattläggning eller att den är ett resultat av densamma. I Thorings karta finns det däremot indikationer i åkermarken som kan tolkas som spår efter en tidigare tegindelning.

I bilden på s. 216 finns tegliknande former, avlånga rektangulära stycken av åker och obrukad jord i åkermarkens östra delar som kan vara rester av en äldre tegindelning. En sådan tegindelning måste nödvändigtvis inte varit regelbunden utan kan ha varit oregelbundet organiserad, vilket karaktäriserar merparten av Sveriges byar.²³ Norr om dessa former finns även en åkerlinda som har samma avlånga form och som skulle kunna vara en tidigare ägoteg. Lindan är en del av ett större åkerstycke som lagts i träda och brukats till äng. Att endast lägga en del av åkerstycket i träda skulle kunna vara en indikation på att det gjorts innan jorden delades in i ett särägosystem och att dessa obrukade delar ännu inte tagits upp till åker. Förekomsten av så kallade teglag, det vill säga åkerytor avdelade med diken och/eller gräsren, är ytterligare en indikation på ett möjligt solskifte. En indelning av åkern i teglag är typisk i de avmätningar där solskiftet ritats ut. Däremot är det svårt att dra några slutsatser om när ett eventuellt solskifte skulle ha försvunnit eller om det ens existerat i Ullavi.

Vänster: Ullavis geometriskt reglerade bytomt. Att hemman nr 1 består av två halva hemman framgår av Thorings markering som delar tomten i två delar.

Mitten: Rester av en eventuell tegindelning; fyra långsmala rektangulära former typiska för solskiftet. Två är markerade som obrukade.

Höger: En så kallad åkerlinda med rektangulär form – en del av en större åkeryta avgränsad med diken i väst och söder.

Kartorna är från 1694, skala 1:5000. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (S6:48–49).

Om Ullavi och Kulbys jord varit solskiftad vid något tillfälle innan Thorings kartering kan vi inte med säkerhet konstatera. Källorna talar både för och emot. Det som talar för ett solskifte i Ullavi är förekomsten av de teglag och långsmala ägotegar vi ser i åkermarken. Därtill är det möjligt att det i ett äldre skede funnits ett byamål och att den geometriska reglerade bytomten har ett medeltida ursprung. Utjorden med en tomt på gårdsplanen kan vara en indikator på en äldre reglering, och den andra utjorden som finns upptagen i jordeboken 1549 är troligtvis det halva mantalet skatte som brukas under hemman nr 1. Att utjordarna, som sannolikt har sin bakgrund i ödeläggelsen under den medeltida agrarkrisen, finns definierade på bytomten talar för att jorden har varit värderad och att det troligtvis funnits ett byamål i ett tidigare skede. Då solskiftet var det dominerande systemet i Närkes byar är det sannolikt att även Ullavi har varit solskiftad. Exemplet från Skrämsta visar att hemman utan jordetal kunde ingå i en solskiftsindelning.

Vad som talar emot är att det saknas uppgift om en medeltida jordvärdering. Av jordeboksmaterialet framgår att hemmanen i Ullavi samt Kulby av allt att döma saknade jordetal före 1620. Dessförinnan

framgår att hemmanen är registrerade med kommentaren »ingen lagd jord«. Detta indikerar att jorden inte var värderad och att byamål saknades, vilket är en förutsättning för ett solskifte. En geometriskt reglerad bytomt i laga läge behöver inte vara belägg för att även jorden var solskiftad och det finns exempel på solskiftade byar utan tomt i laga läge. Avsaknaden av medeltida jordetal kan indikera att regleringen av bytomten har skett först efter 1620.

Av samtliga kartor som upprättades under reduktionskarteringen är det endast i Ullavi som ägoindelningen kommenteras. Särägosystemet i Ullavi förefaller även för Thoring ha framstått som en anomali. Källorna ger motstridiga uppgifter som gör det svårt att fastslå om tegindelningen varit regelbunden enligt solskiftets princip eller någon form av oregelbundet tegskifte. Däremot talar spåren vi finner i Thorings karta för att det särägosystem vi ser 1694 kan ha ersatt en tidigare rumslig organisation och att denna förändring möjligtvis kan ha genomförts i samband med hertig Karls skattläggning mellan 1610 och 1620.

NOTER

1 Ekstrand 1903, s. XXIX–XXXII.

2 Hannerberg 1971, s. 36. Hannerberg menar att solskiftet var helt dominerande i Närke vid denna tid.

3 Karsvall 2013.

4 I Lantmäteristyrelsens arkiv finns 14 häradskartor i skala 1:50000 (Akter S8:2 till 15).

Kartorna saknar signatur och årtal men tillskrivs Thoring.

5 Samlingar i lantmäteri. Nr 72. *Direktör Gripenhielms Bref 20 april 1687 till alla landtmätare med Metod för uppritande af geografiska kartor*, s. 68.

6 Tollin 2021, s. 68–69.

7 Inom ramen för projekt *Yngre geometriska kartor* (2011–2014) koordinatsattes reduktionskartorna som finns bundna i geometriska

jordeböcker, däribland Thorings kartor från Närke. Kvantifiering av antalet bebyggelseenheter är gjord via betatjänsten *toratest.riksarkivet.se*. Bebyggelsekoordinaterna, bilder och transkriberad text finns idag tillgängliga via Riksarkivet och TORA – *Topografiskt register på Riksarkivet*.

8 Samlingar i Lantmäteri, Brev nummer 71, 14 februari. 1687, s. 66–67. I brevet tredje punkt specificerar Gripenhielm vad lantmätare skulle avmäta och specificera: åkerns kvalitet (korntal), jordmån och bruk samt ängars, skogars, sjöars och skogsbetets beskaffenhet. Även byggnaders och hägnaders status och eventuella behov av restaurering skulle bedömas.

9 Ericsson 2012, s. 241–242.
10 Dovring 1947, s. 18. Marklandet var ett uttryck på byamål som användes för såväl bytomt som åker. Dovring menar att marklandet använts som byamål sedan det dyker upp i de medeltida diplomerna. Byamål anges även i alnar eller stänger, men förekommer inte Thorings kartor.
11 Lantmäteristyrelsens arkiv, akt S3:83. Geometrisk karta över Skråmsta by, Ånsta socken. Gabriel Thoring 1689.
12 Svenskt biografiskt lexikon, *Gustaf Bonde*.
13 Det finns ett flertal kartor som bekräftar att byarna var solskiftade. Se exempelvis Skråmsta i Ånsta socken LMS S3:83; Mäjsta i Rinkaby socken LMS S7:20; Velandå i Edsbergs socken S4:83.
14 Wahlberg 2016, s. 359–360.
15 ISOF. *Culby 25/11 1447*. I arkivkortet anges ingen källa för belägg. Arkiv-id: 3319795.
16 Wahlberg 2016, s. 55.
17 Tollin 1999, s. 66–67.
18 Det är däremot svårt att fastslå att röd respektive grön tomtfärg även innebär bebyggd eller obebyggd. Det är möjligt att Thoring använde färgerna för att skilja

mellan brukad och obrukad.
19 Karsvall 2016, s. 163–164.
20 Brunius 1980, s. 31. Den äldsta bevarade räkenskapen från Närke är en längd, kungsfördringen från 1549 under den tid då Närke var förlänat.
21 Dovring 1951, s. 195 ff.
22 Det är troligt att förkortningen i jordeboken *T Land* avser ytmättet *tunnland*. En viss nyodling kan ha skett men troligtvis har den inte tredubblats under de 70 åren fram till Thorings kartering. Om uppgiften om räntan uttryckt i tunnor i Ullavi är en indikation på en äldre jordvärdering är däremot oklart. Dovring (1947) argumenterar för att det går att rekonstruera byars medeltida jordvärdering i attungar enligt principen att det gick 5 tunnor på en attung.
23 Jupiter 2020, s. 62ff; Sporrang 1985, s. 196 ff. Många byars jord var tegindelad trots avsaknad av jordetal. De oregelbundna tegskiftena karaktäriseras av en oregelbunden indelning och varierande tegformer, och saknar solskiftets ordningsföljd och proportionalitet. Sporrang menar att ett oregelbundet blockäkersystem föregick solskiftet i Mälardalsområdet.

REFERENSER

Litteratur

- Brunius, Jan 1980. *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Dovring, Folke 1947. *Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*, doktorsavhandling, Lund: Lunds universitet.
- Dovring, Folke 1951. *De stående skatterna på jord 1400–1600*, Lund: Gleerup.
- Ekstrand, Viktor 1903. *Svenska landmätare 1628–1900. Biografisk förteckning*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.

- Ericsson, Alf 2012. *Terra mediaevalis – jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*, doktorsavhandling, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Jupiter, Kristofer 2020. *The function of open fields. Agriculture in early modern Sweden*, doktorsavhandling [sammanfattning], Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Karsvall, Olof 2013. »Retrogressiv metod. En översikt med exempel från historisk geografi och agrarhistoria«, *Historisk tidskrift* 133:3, s. 411–435.
- Karsvall, Olof 2016. *Uttjorlar och ödegårdar. En studie i retrogressiv metod*, doktorsavhandling, Uppsala: SLU (Sveriges lantbruksuniversitet).
- Ortnamnsregistret. Institutet för språk och folkminnen.
<https://ortnamnsregistret.isof.se/place-names>.
- Samlingar i landtmäteri* [elektronisk resurs], saml. 1, Instruktioner och bref, 1628–1699 (1901), Stockholm. <http://runeberg.org/samlandt/1/>.
- Sporrong, Ulf 1985. *Mälardalen. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Svenskt biografiskt lexikon*. »Gustav Bonde«, art. av G. WITTROCK.
urn:sbl:17929. Hämtad 14/12 2023.
- Tollin, Clas 1991. *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kultur- miljövärden*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Tollin, Clas 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*, doktorsavhandling, Stockholm: Stockholms universitet.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Wahlberg, Mats red. 2016. *Svenskt ortnamnslexikon* (andra reviderade upplagan), Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.

Övriga källutgåvor och arkiv

- Landskapshandlingar, Närkes handlingar 1549:7, 1554:5, 1620:5.
- Riksarkivet. Topografiskt register på Riksarkivet (TORA).
<https://toramaptest.riksarkivet.se/>.
- Specialjordebok Örebro län 1694:1.
- Storskifteskarta. Ullavi, Kil socken, Örebro län 1788. Lantmätare Samuel Gustaf Ljunggren. Lantmäteristyrelsens arkiv. Akt: S37–43:1.
- Yngre geometriska karta. Skråmsta, Ånsta socken, Örebro län 1689. Lantmätare Gabriel Thoring. Lantmäteristyrelsens arkiv. Akt: S3: 83.
- Yngre geometriska karta. Skråmsta, Gällersta socken, Örebro län 1689. Lantmätare Gabriel Thoring. Lantmäteristyrelsens arkiv. Akt: S6: 68–69.
- Yngre geometriska karta. Ullavi, Kil socken Örebro län 1694. Lantmätare Gabriel Thoring. Lantmäteristyrelsens arkiv. Akt: S6: 48–49.

GUNNO EURELIUS DAHLSTIERNAS LIVSVERK

Generallantmäterikontorets Pommerska kommission

HAIK THOMAS PORADA

UNDER DE SISTA åren av Karl XI:s och de första åren av Karl XII:s regeringstid kartlades och beskrev svenska lantmätare de områden i det tysk-romerska riket som var knutna till den svenska kronan i personalunion. Detta kartläggningsarbete, vars resultat hör till de så kallade yngre geometriska kartorna, utfördes med anmärkningsvärd disciplin och noggrannhet under några få år från 1691/92, med början i hertigdömet Pommern, fortsatte i herrskapet Wismar och slutligen utsträcktes till hertigdömena Bremen–Verden och hertigdömet Pfalz-Zweibrücken under 1700-talets första decennium. Parallellt med den svenska kartläggningen av Livland gjordes på 1680-talet även försök i Pommern, men dessa gick om intet.

Som så ofta i historien var framgången för den svenska lantmäteriverksamheten i Centraleuropa under 1600-talets sista och 1700-talets första decennium resultatet av en mans drivkraft och organisatoriska förmåga. Hans namn var Gunno Eurelius Dahlstierna.

Gunno Eurelius Dahlstierna

Gunno Eurelius Dahlstierna föddes 1661 i Örs socken i Dalsland och dog 1709 i Stralsund. Man har inte uppmärksammat den betydelse denne man hade för Generallantmäterikontorets Pommerska kommission och slutligen, från 1699, som chef för lantmäteriet i Stockholm och för hela det svenska *dominum maris baltici*. Det var unikt i lantmäteriverkets historia att dess chef i princip inte hade sitt ämbete i huvudstaden, utan utförde sina tjänsteåligganden från de svenska fästningarna Stettin och Stralsund vid södra Östersjökusten. Med tanke

Porträtt av Gunno Eurelius
Dahlstierna (1661–1709).
Lantmäteriet i Gävle.
Foto: Lotta Holmstedt.

på att kungen, och med honom regeringskansliet, ständigt var på resa utanför Sverige under dessa år av Stora nordiska kriget (1700–1721) blir denna speciella omständighet mer förståelig. I vilket fall som helst hade den intensitet med vilken den svenska kronan inom loppet av några år kartografiskt dokumenterade sina tyska besittningar varit otänkbar utan Gunno Eurelius Dahlstiernas engagemang.

Vad vet vi idag om denna märkliga personlighet och hans livsverk? Gunno Eurelius fick sin utbildning vid gymnasiet i Karlstad i Värmland. Redan 1677 finner vi honom bland studenterna i Uppsala. Därifrån flyttade han 1681 tillsammans med 38 andra lantmätare till Livland som medlem i den lantmäterikommission som arbetade med reduktionen i Östersjöprovinserna. Förutom reduktionsarbetet, det vill säga återföringen av kronojord som hade fallit i adelns händer, var hans särskilda uppgift att upprätta en ny karta över Livland.

När denna kommission 1684 var tvungen att tillfälligt upphöra med sin verksamhet, erbjöd borgmästaren och rådet i Riga honom tjänsten som stadsingenjör, vilken han artigt avböjde. Istället tog

han tillfället i akt att göra olika resor på Östersjön för att öva upp sitt styrmanskap och sin nautiska kartografi. Slutligen begav han sig till Tyskland, där han 1687 tog sin magisterexamen i filosofi vid Leipzigs universitet. Han doktorerade med avhandlingen »De Electro«, vilket medförde ett erbjudande om en professur vid *Alma Mater Lipsiensis*.¹ Han tackade nej till detta erbjudande liksom till universitetet i Dorpat, som erbjöd honom en professur i matematik.

I slutet av 1680-talet stod dörrarna öppna för denne man i hela Europa efter att hans kartografiska gesällarbete i Livland blivit känt. Han fick till och med ett erbjudande om att kartlägga halvön Morea, dagens Peloponnesos, som republiken Venedig hade återerövrat från det osmanska riket 1687/88. Detta skedde troligen genom förmedling av den svenske fältmarskalken och greven Otto Wilhelm von Königsmarck, som hade gått i venetiansk tjänst och tidigare tjänstgjort som generalguvernör i Svenska Pommern. Königsmarck var också medansvarig för förstörelsen av Akropolis i Athen, som vid den tiden användes som ammunitiondepå och som han hade sprängt i luften.² En kort tid senare flyttade Gunno Eurelius sin verksamhet till södra Östersjökusten.

Redan 1681 hade den svenska kronan velat genomföra en lantmäteriförrättning i Pommern, ett försök som dock förhindrades av ständerna. År 1690 beslutade den svenske kungen Karl XI att få Pommern och de andra svenska besittningarna i Tysk-romerska riket kartlagda. För detta ändamål lät han examinera sju unga lantmätare i Stockholm, som dittills hade varit studenter vid Uppsala universitet och som alla kom från Värmland, och skickade dem till Pommern 1691. Gunno Eurelius utsågs till deras inspektör.

År 1699/1700 blev Eurelius chef på Generallantmäterikontoret i Stockholm. Han var dessutom den svenska stormaktstidens viktigaste barockdiktare under dessa år (bland annat »Kunga Skald«, »Giöta kämpa wisa«, »Saxa-Kalaas« eller »Den trogna herden«).³ Med hänvisning till hans ursprung i Dalsland och hans matematiska, geometriska och astronomiska förmågor adlades Gunno Eurelius den 26 augusti 1702 med namnet Dahlstierna.

Gunno Eurelius Dahlstiernas livsverk, att skapa en komplett kar-

tering över alla Sveriges tyska provinser, övergav han inte ens på nya position i Stockholm, där han hädanefter var ansvarig för hela det svenska riket med alla provinser. När han dog 1709 var arbetet med provinserna söder om Östersjön så gott som slutfört. Under hans ledning hade den första kompletta lantmäteriförrättningen gjorts för fyra tyska territorier, baserad på storskaliga avstyckningskartor.⁴ De snabba framstegen med kartläggningen av Pommern, Wismar, Bremen-Verden och Pfalz-Zweibrücken skulle ha varit otänkbara utan hans energiska insatser.

Dahlstiernas död markerade slutet på de två första stora lantmäterikampanjerna i Pommern, som hade pågått sedan 1691/92, men inte slutet för den Pommerska kommissionen. I slutändan fortsatte lantmätare i svensk tjänst att arbeta från Stralsund fram till 1815.⁵ Men de svenska kartorna, som framställdes mellan 1691/92 och 1709, anses vara »det äldsta tyska kataster« eftersom de täckte hela territorier.⁶ Detta superlativ har vi Dahlstierna att tacka för.

Lantmäteriets organisation inom det svenska styret i Centraleuropa⁷

I de erövrade territorierna (Karelen, Ingermanland, Baltikum, Preussen och Heliga romerska riket) kan man notera minst två kartläggningsperioder: för det första ansträngningarna att omedelbart efter det militära erövrandet producera exakt geografiska kartor som kunde användas för militärt-administrativt beslutsfattande och detaljvämningar för befästningar.⁸ I ett andra skede gjordes en områdesövergripande framställning av grundkartor för dokumentation av egendom och som underlag för skatteuppbörd.

Den geometriska kartläggningen av Skåne skedde från och med 1681. De första omfattande kartläggningarna av den östra Östersjö-kusten ägde rum i etappvis form från och med 1639, med början i Ingermanland och Karelen. I Livland utfördes lantmäteri 1681–1684 och 1687 fram till den ryska erövringen 1710, i Estland 1687–1709, på Ösel och Dagö 1702–1709, i Pommern 1691–1698 och 1705–1709, i Wismar 1700, i Bremen-Verden från 1696 med avbrott fram till 1705 och slutligen från 1701 även i Pfalz-Zweibrücken.⁹

Östersjöområdet i mitten av 1600-talet

Sverige–Finland, Danmark–Norge, Ryssland, Polen och Heliga romerska riket – Östersjöns kuststater under 1600-talet. Källa: Porada (2005).

Undersökningar under 1700-talets första decennium hade blivit nödvändiga i Pommern eftersom mycket åkermark, som hade blivit öde under ofredstiderna, hade börjat brukas igen. Dessa så kallade *ynge geometriska kartor* utfördes i Pommern i skalan 1:8 333, medan kartorna i de baltiska provinserna hade en skala på cirka 1:10 400. Instruktionen för Pommern av den 15 augusti 1691 var i stort sett kopierad av den allmänna instruktionen från lantmäterikontoret i Stockholm av den 19 maj 1688, med vissa undantag för Bremen–Verden. För detta område gällde instruktionen av den 3 mars 1697 med rubriken »Instruktion för lantmätnarne, hvilka äro efter K. M:ts Nådiga befallning förordnade till Hertigdömen Bremen och Verdens Geometriska aftagande, hvarefter de uti denna dem anförtrodda förrättning hafva sig att regulera och rätta.« Skillnaden angavs för följande punkter: antalet »Hufen« anges inte, istället används termerna »marschland«, »geestland«, åker, »wenden«, »jucken«, ruten och fot. Marken delas in i domäner, mejerier, byar, gods och hemman. För Bremen–Verden, till skillnad mot Pommern, skulle det renoverade arbetet skickas till Kammarkollegiet i Stockholm den 1 maj varje år, medan koncept-kartorna skulle stanna i Stade.¹⁰

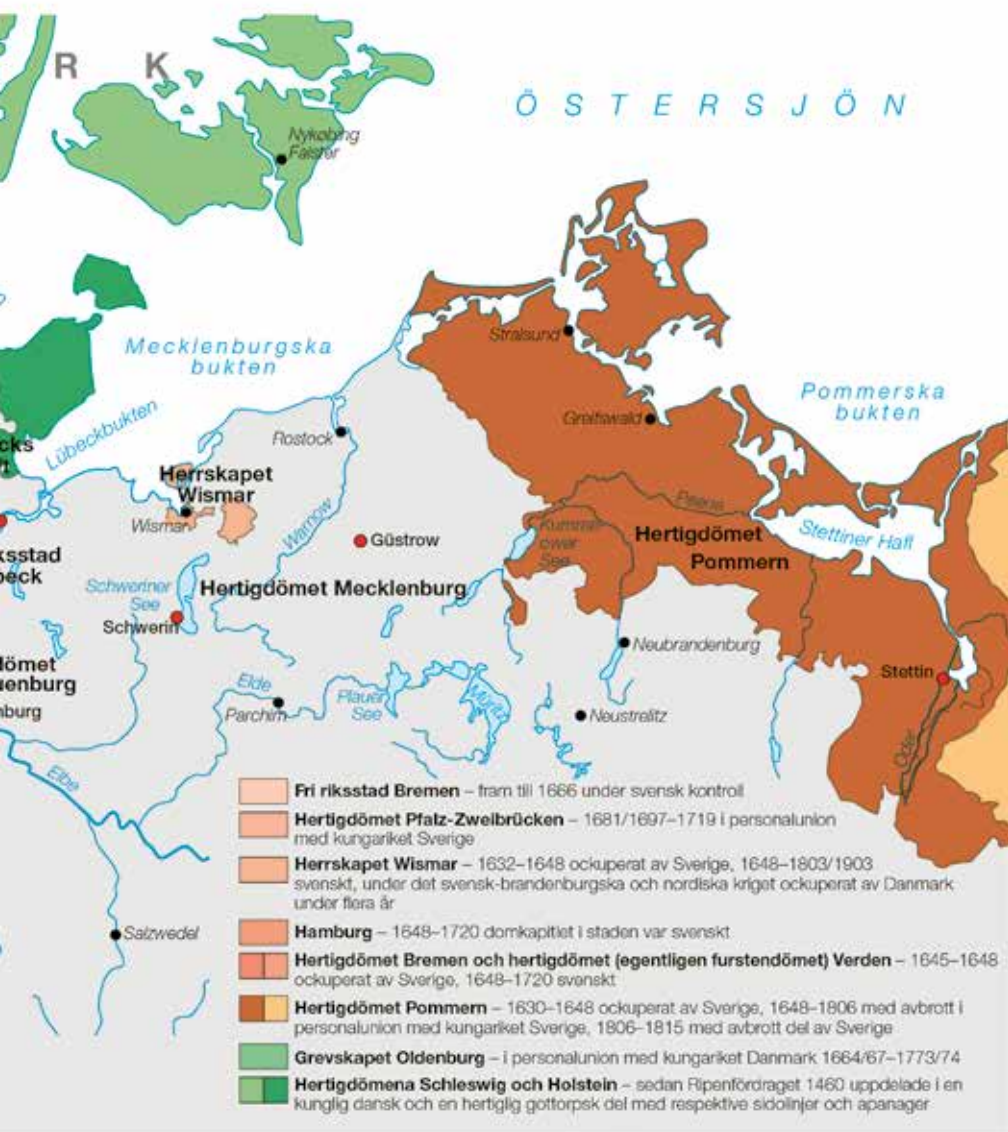
För Livland och Pommern hade man sedan ockupationen sökt efter en lämplig skatteberäkning, eftersom de livländska och pommerska jordägarna angav sin skattepliktiga egendom efter eget gottfinnande, i enlighet med traditionell praxis för ständerna.¹¹ För dem skulle en exakt mätning ha medfört skattemässiga nackdelar. Ständerna gjorde därför motstånd, men år 1681 påbörjades slutligen mättningsarbetet i båda territorierna. På grund av brist på kvalificerade lokala lantmätare, olika definitioner av husskatteklasserna och en omtvistad standardisering av de längdmått som skulle användas, kunde inga framsteg göras, åtminstone inte på södra Östersjökusten.

För att fortsätta ansträngningarna i de baltiska provinserna fick alla lantmätare som fortfarande fanns tillgängliga i Sverige och Finland 1681 order om att omedelbart anmäla sig i Stockholm, för att därifrån segla tillsammans med generalmajor Robert Lichton till Riga och påbörja arbetet. Så många som 38 lantmätare tog sig an sina uppgifter, även om många snart lämnade den nybildade livländska

Relationen mellan Heliga romerska riket av tysk nation och

de skandinaviska kungarikena omkring 1650

Föregående uppslag: Tysk-romerska rikets territorier i förhållande till de skandinaviska kungadömena. De territorier som styrdes av svenska monarker, eller den svenska kronan i personalunion mellan trettioåriga kriget och Wienkongressen eller slutligen, 1903, visas i bruna färger. Källa: Porada (2005).

kommissionen. I Livland var kvaliteten på kartorna från det första skedet, som pågick fram till 1684, måttlig. För Pommern gick lantmäteri arbetet snart i stå.

År 1691 hävdade sig kungen och svenska regeringen i Pommern slutligen, med hänvisning till landdagsbesluten från hertigtiden, det vill säga 1620-talet, och den med ständerna 1681 förhandlade *recessen* samt *lustrationsinstruktionen*.¹² Lustration ska förstås som en inspektion av alla egendomar som ett underlag för en ny beskattning. Den här gången utsågs åtta svenska lantmätare till den så kallade Pommerska kommissionen. Instruktionerna för denna kommission ändrades av Kammarkollegiet och sändes till kommissionens chef Gunno Eurelius den 15 augusti 1691.¹³

Lantmätarna skulle uppvisa omfattande kunskaper inom matematik och geodesi samt ha kännedom om civil arkitektur och befästningar.¹⁴ För att kunna göra en korrekt bedömning av jordbruksförhållandena var det även nödvändigt att behärska det tyska språket, särskilt lågtyska, och att ha kunskaper om jordbruket.¹⁵

Lantmäteriet inleddes alltid på våren. Lantmätarna reste från ett gods, en gård eller en by till en annan, karterade tillsammans med en eller två medhjälpare, frågade godsherrarna, bönderna, prästerna och äldre personer om ekonomiska, historiska, sociala och administrativa förhållanden och om gränsernas sträckning; de inspekterade äldre handlingar, köpekontrakt och andra avtal. På vintern omvandlades det som registrerades till så kallade färglagda renovationer, kartor och renskrivning av tillhörande texter.¹⁶

I de större städerna registrerades dessutom alla fastigheter med hus, ägare och invånare. Motsvarande anvisningar hade utfärdats av Generallantmäterikontoret i Stockholm i slutet av 1690-talet. För att slutligen uppfylla målet med lantmäteriet fick tjänstemän eller kommissioner i alla svenska besittningar i uppdrag att upprätta nya skatte-

register på grundval av lantmäteriet. Detta arbete var slutfört för Pommerns del 1709. På grund av Stora nordiska kriget fick dock det svenska regeringsrådet Magnus Lagerström inte fram en riktig skattematrikel förrän nästan 20 år senare, vilket ledde till att kartorna från lantmäteriet i Vorpommern fortfarande i vardagligt tal kallas »svenska matrikelkartor«. ¹⁷ I Baltikum och Ingermanland kunde däremot de nya svenska skatteregistren inte längre färdigställas på grund av de ryska truppernas ockupation av territorierna. ¹⁸

De osäkra omständigheterna under Stora nordiska kriget fick först de svenska regeringarna i Riga, Reval och Narva – och inför den hotande ockupationen av Svenska Pommern efter slaget vid Poltava 1709 också regeringen i Stettin samt riksrådet – att överföra hela lantmäteriarbetet till Stockholm. Överföringen från Pommern till det svenska moderlandet misslyckades dock. Kartorna och textvolymerna togs av danskarna och fördes till Köpenhamn, men överlämnades efter fredsslutet till Sverige (för norra Vorpommern), och efter utdragna diplomatiska förhandlingar 1724 till Preussen (för södra Vorpommern och det angränsande västra Hinterpommern), det vill säga till myndigheterna i Berlin. En kartvolym finns till och med fortfarande kvar i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. ¹⁹

Rika kartarkiv över den svenska stormaktstiden

Dokumentet, som upprättades i samband med arbetet i den Pommeriska kommissionen och som gällde Pommern söder om floden Peene och öster om Peenestrom, som hade blivit preussisk efter freden i Stockholm 1720, anlände i etapper från Köpenhamn till Berlin och överlämnades därifrån till krigs- och domänkammaren i Stettin. De användes därefter endast för att klargöra gräns- och egendomsfrågor. Denna del av materialet gick först till regeringsarkivet och efter 1830 till det nybildade provinsarkivet i Stettin. Kartorna och beskrivningsvolymerna som rörde resten av det svenska Vorpommern förvarades i Stralsund. Utifrån dem upprättades en skattelängd (kadastrering) 1728 som i likhet med det ursprungliga materialet knappast användes, även om kartorna konsulterades angående gränstvister i svenska Pommern, liksom i preussiska Pommern. ²⁰

Övergången till Preussen gav upphov till nya former av beskattning, det gamla materialet användes inte längre och föll i glömska tills det återfanns på vinden i Stralsunds regeringsbyggnad i början av 1900-talet.²¹ Stralsunds bestånd av kartor från den första civila svenska kartläggningen av Pommern från omkring 1700 förenades då med beståndet i Stettins provinsarkiv. Under andra världskriget hade nästan allt arkivmaterial i Stettin flyttats till olika herrgårdar i hela Pommern av bombskyddsskäl. Eftersom kartorna och de tillhörande beskrivande volymerna fanns i trakten kring staden Anklam vid krigsslutet ingick de i grundbeståndet för Greifswalds statliga arkiv som grundades 1946.²²

Eftersom den Pommerska kommissionen vid Generallantmäterikontoret var verksam under en längre period än den stora mätningsskampanjen mellan 1691 och 1709, ända fram till slutet av den svenska tiden, övergick de sista svenska lantmätarna 1815 slutligen i preussisk tjänst och tjänstgjorde som sådana för den nu preussiska administrationen i det nya regeringsdistriktet Stralsund. Därför fanns det vid upplösningen av detta regeringsdistrikt 1932, i samband med en förvaltningsreform i Fristaten Preussen, fortfarande ett stort antal kartor, byggnadsritningar och planer från det sista århundradet av svensk styre i Stralsund. På initiativ av Greifswalds universitet överlämnades de inte till statsarkivet i Stettin, utan förvarades på universitetsbiblioteket i Greifswald, där de fortfarande finns idag. Med hjälp av denna värdefulla kartsamling från Stralsunds regering, som därmed räddades från det öde som drabbade kartsamlingen i Stettins provinsarkiv, vilken har betraktats som försvunnen sedan slutet av andra världskriget, finns en möjlighet att åtminstone börja besvara frågan om hur det svenska lantmäteriet i Pommern organiserades efter Stora nordiska kriget.²³

Idag finns huvuddelen av arvet från den Pommerska kommissionen i Greifswald – i landsarkivet, i kartsamlingen vid universitetets geografiska institut och i universitetsbiblioteket. Delar av detta arbete finns också i Köpenhamn och Stockholm, samt fragment i Stettin och i flera kommunala och församlingsarkiv i Vorpommern. Många kartor kopierades redan under eller strax efter den egentliga kartläggningen

Geometrisk karta över ön Poel i hertskapet Wismar i Mecklenburg, ritad av Arvid Carlmark och Brynolf Hesselgren. Källa: Landeshauptarchiv Schwerin, LHAS, 12.12-1, Karten von ländlichen Gemarkungen, Kreis Wismar, Poel, 1698.

i slutet av 1600-talet, och de beskrivande texterna översattes till tyska av lantmätarna själva. Denna verksamhet som skedde på uppdrag av enskilda adelsfamiljer, städer och församlingspräster gav lantmätarna möjlighet att tjäna extra pengar. Fram till 1945, och i vissa fall till helt nyligen, innehöll därför ett antal herrgårds-, församlings- och kommunala arkiv i Vorpommern, så kallade matrikelkartor med beskrivande texter och arealberäkningar på tyska. Universitetet i Greifswald, som var det största markägande universitetet i Tyskland, förvarade också sådana kartor över sina egendomar i universitetsarkiven. För Pommerns del har sammanlagt 1 723 så kallade urkartor (*Urkarten*) och renritingar (*Reinkarten*) samt 74 volymer med beskrivningar och beräkningar från det svenska lantmäteriet 1691–1709 bevarats i offentliga arkiv och bibliotek.²⁴ Tyskspråkiga beskrivande texter för ett flertal marker i Svenska Pommern med titeln »Geometrische Ausrechnung ...« förvaras idag i det nuvarande polska statliga arkivet i Stettin.²⁵

Kartorna i Lantmäteriverkets arkiv, som sedan mitten av 1970-talet varit placerade i verkets då nya lokaler i Gävle, överfördes 2008 till Riksarkivet i Stockholm och blev därmed mer lättillgängliga för forskare.²⁶ I denna samling ingår också kartor från de svenska avmätningarna i Wismar, som huvudsakligen producerades i samband med en kampanj i Amt Neukloster under andra tredjedelen av 1700-talet.²⁷ Kartorna för den första svenska kartläggningen av ön Poel från 1698 återupptäcktes nyligen i Landeshauptarchiv Schwerin, inklusive de beskrivnings- och beräkningstexter som finns bevarade i Greifswalds landsarkiv.²⁸

Även för hertigdömet Pfalz-Zweibrücken är det möjligt att, förutom för enskilda kartor som förvaras i Riksarkivet, delvis rekonstruera förloppet i den kartläggning som utfördes under Brynolf Hesselgrens och Jonas Sundahls ledning. Tack vare intensiv forskning har hittills ett 70-tal av de ursprungligen 220 kartorna hittats i både statliga och kommunala arkiv i Pfalz.²⁹ I Greifswalds landsarkiv finns också kompletterande handlingar till Hesselgrens och Sundahls kartläggning av det lilla hertigdömet i sydvästra Tyskland.

Fram till för några år sedan var den enda kända kartan över hertigdömet Bremen – med Amt Wildeshausen och domkapitlet i Hamburg samt hertigdömet (egentligen furstendömet) Verden – en karta över ön Krautsand i Elbe-floden. Den var gjord 1704 av Johan Gabriel Höök och förvaras i Stockholm. Höök var verksam i området kring hertigdömets huvudstad Stade från 1700 och framåt. Dessutom finns kartor och beskrivande texter för Agathenburg, en liten del av Amt Rotenburg från 1701, och en del av Amt Neuhaus från 1705, som nu förvaras på Stade-avdelningen i Niedersachsens landsarkiv. Inga bevis på ytterligare material från den kartläggningen har ännu upptäckts. Detta tillskrivs bristen på medel under Stora nordiska kriget och den danska erövringen av Bremen–Verden 1712, vilken ledde till att undersökningarna upphörde.³⁰

Gemensamt för alla tyska territorier var att deras kartläggning utfördes av den Pommerska kommissionen, ursprungligen baserad i Stettin och senare i Stralsund. Vi vet endast lite om deras arbete, även om den sista platsen för deras kontor i fästningen vid Strelasund är

Geometrisk karta över ön Krautsand i Elbe, ritad av Johan Gabriel Höök år 1703 under hans karteringsarbete i hertigdömet Bremen och furstedömet Verden. Källa: Abteilung Stade des Niedersächsischen Landesarchivs, Karten neu nr. 11777.

känd tack vare historikern och arkivarien Dirk Schleinerts forskning. Den viktigaste frågan som fortfarande är öppen är från vilken budget de betalades, det vill säga om det var från rikskammaren i Stockholm eller från provinskommaren i Pommern.

I vilket fall som helst fortsätter den Historiska kommissionen för Pommern sitt projekt med utgåvan av den svenska kartläggningen av Pommern. Ett arbete som har pågått sedan 1911 och varit föremål för flera forskningsprojekt under de senaste åren.³¹

Tack vare lantmäteriets insats under det svenska styret har många Östersjöländer idag ett bra källunderlag för 1600- och 1700-talen, vilket gör det möjligt att undersöka den ekonomiska, sociala och ekologiska utvecklingen i hela Östersjöregionen. Under de senaste åren har det blivit allt tydligare vilka stora mängder av kartor med tillhörande beskrivande texter från den svenska stormaktstiden som finns

i svenska, finska, ryska, estniska, lettiska, tyska, danska och polska arkiv. För territorierna inom Heliga romerska riket av tysk nation har man under 1900-talet återfunnit en betydande del av arvet från de svenska lantmästarna för hertigdömet Pommern, herrskapet Wismar, hertigdömena Bremen och Verden samt herrskapet Pfalz-Zweibrücken i respektive landsarkiv.

Spår av svensktiden i en småstad i Vorpommern

Vad finns då för spår av den svenska epoken som har överlevt fram till idag? Jag vill här presentera ett exempel: min hemstad Grimmen i Vorpommern. Där, på den gamla kyrkogården vid Bahnhofstraße, har Ferdinand August von Dahlstiernas (1746–1816) gravsten bevarats.

Ferdinand August von Dahlstierna var sonson till Gunno Eurelius Dahlstierna, vars söner, kammarherren Gunno Henrik Dahlstierna (född 1700) och Anders Gottfried Dahlstierna (1702–1753), ägde godsens Daskow nära Damgarten och Neubauhof nära Franzburg i Vorpommern. De båda introducerades 1743 på Riddarhuset under nr 1 864 och fick hädanefter bära ett vapen med följande beskrivning: *en blå sköld varuti lyser en stjärna av guld emellan tvenne berg av samma metall; på vardera berget står ett litet vårdhus och däröver visar sig en zodiak av silver, som står snett över skölden, varuti synes en röd löpande oxe.*

Ferdinand August var son till Anders Gottfried. Han var underlöjtnant i sachsiska dragonregementet von Sacken och senare kapten i württembergisk tjänst. Efter att den manliga linjen i släkten Dahlstierna hade dött ut i och med Ferdinand Augusts död i Grellenberg nära Grimmen, fick släkten von Engeström i Preussen tillstånd att använda namnet »von Engeström genannt von Dahlstierna« och på så sätt föra släktens namn vidare – detta hade varit känt i svensk och pommersk historia i mer än ett sekel, och började med Gunno Eurelius Dahlstierna.³²

Några månader före Ferdinand August von Dahlstiernas död, den 1 november 1815, upplevde den lilla staden Grimmen en mycket symbolisk dag. Överallt i staden togs det svenska riksvapnet med de tre kronorna ner och ersattes av det preussiska rikets sköld med den svarta örnen – 185 år efter att svenska trupper för första gången trängde

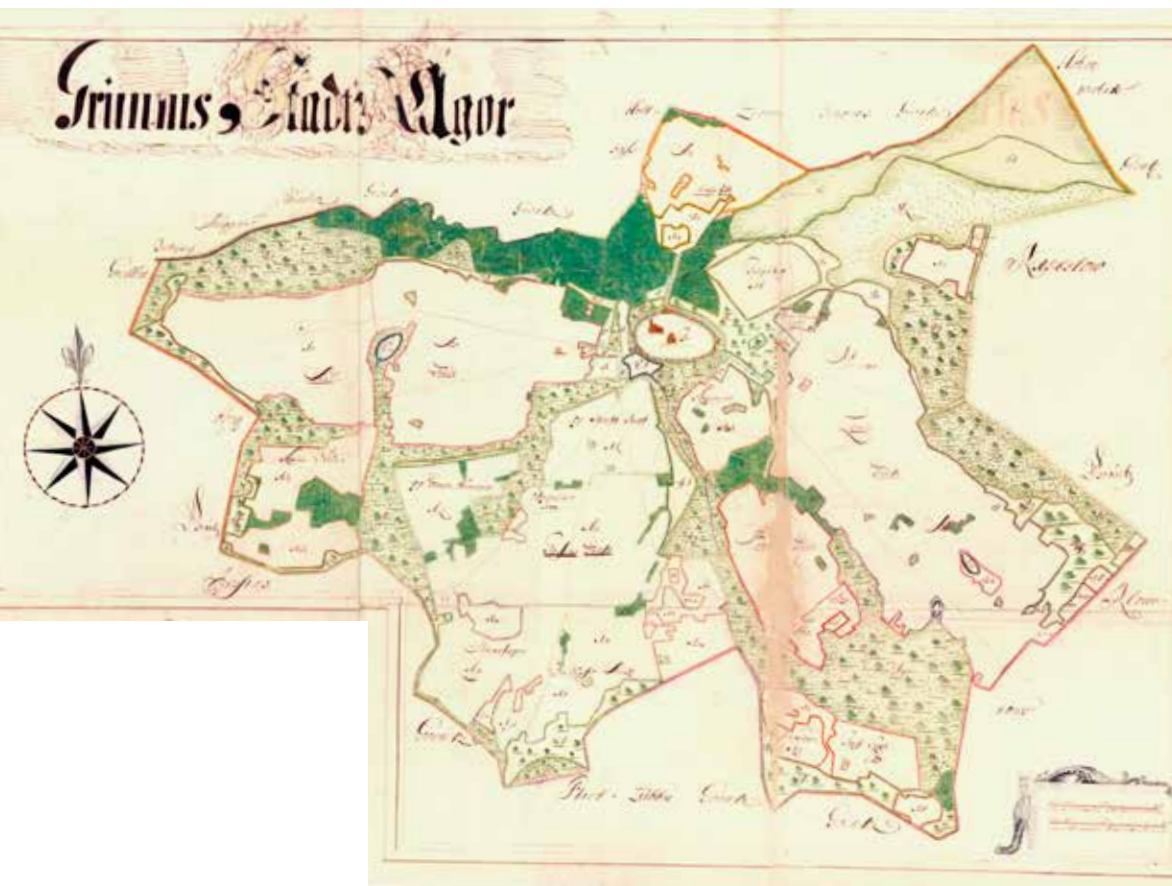

Grimmens gamla stad. Flygfoto taget från väster, 2011. Foto: Karsten Kraehmer.

in genom stadens portar.³³ Medan början av den så kallade svensktiden var förknippad med trettioåriga krigets förödelse, föregicks slutet av perioden av Napoleons ockupation av Svenska Vorpommern sedan 1807. Under den långa mellantiden fick folket i Grimmen, som undersåtar till den svenska kronan, uthärda ytterligare fyra svåra krig och deras följder: det Svensk-polska kriget 1655–1660, det Svensk-brandenburgiska kriget 1674–1679, Stora nordiska kriget 1700–1721 och det pommerska kriget 1756–1763. Därutöver av brandenburgisk-preussisk och dansk ockupation.

Men välsignelserna från de långa fredsperioderna, särskilt under 1700-talet, satte också sina spår i stadens utseende. Bebyggelsen inom stadsmurarna är i huvudsak ett resultat av ombyggnadsfaserna vid andra hälften av 1600- och 1700-talen.³⁴ En höjdpunkt under den svenska perioden var säkerligen kung Gustav IV Adolfs besök i staden vid Trebel-floden den 10 juli 1800, under vilket en livlig svensk-pommersk patriotism manifesterades på gator och i hus som var rikt dekorerade med flaggor och girlander.

År 1802 hade Grimmen, som en del av städerna inom den pommerska ståndslantdagen, löst sina tvister med den svenska regeringen

Så kallad Reinkarte av staden Grimmen, ritad av Arvid Carlmark.

Källa: Landesarchiv Greifswald, Rep. 6a, A1Va 12.

i Stralsund om införandet av den så kallade Lagerström-matrikuleringen. Denna skatteutmätning från 1728, uppkallad efter sin författare Magnus Lagerström, går tillbaka till lantmäteriets avmätningar av hela Svenska Pommern under ledning av Gunno Eurelius Dahlstierna mellan 1691/92 och 1709 och hade varit häftigt bekämpad av de pommerska ständerna. Tvisten nådde sin höjdpunkt i en rättsprocess vid Reichshofrat, den kejsarliga domstolen i Wien, i slutet av 1700-talet.³⁵

Även Grimmens råd, som var representerat i städernas kuria, rustade sig för konflikten genom att den 30 oktober 1795 låta den

Berlinska exemplaret av kartan över staden Grimsen och dess närmaste omgivelningar från den så kallade svenska militäratlasen från pommerska kriget, här 1760.

Källa: Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, IIC Kart N 7517 Blatt 264.

kungliga lantmätaren Conrad Poussette i Stralsund utfärda en bestyrkt kopia av *Charte über die Stadt Grimmen belegen in Vorpommern sowie selbige bey der königlichen allgemeinen Landesvermessung ist verfasst worden im Jahre 1697 von Arvid Carlmark* («Karta över staden Grimmen i Vorpommern, upprättad av Arvid Carlmark år 1697 i samband med den kungliga allmänna lantmäteriförrättning«).

Medan de två kartorna över Grimmen från 1760, det vill säga från pommerska kriget, är av ovärderlig betydelse för rekonstruktionen av hur medeltidens och den tidigmoderna bebyggelsen längs utfartsvägarna såg ut, finns det för Grimmen en ännu tidigare källa att utnyttja i form av kartorna från den första kampanjen av den svenska landmätningen av Pommern i slutet av 1600-talet. Deras värde ligger framför allt i den detaljerade beskrivningen av stadens markområden och möjligheten att registrera namnen på de medborgare som bodde i staden vid denna tidpunkt, det vill säga hushållens huvudpersoner, och att hänföra dem till de enskilda stadsdelarna.³⁶

NOTER

- 1 Eurelius 1687.
- 2 Förster & Porada 2016, s. 15–17.
- 3 Baumgartner 2015, s. 61–95.
- 4 Ekstrand 1896–1903, s. XX–VII–XLI.
- 5 Porada 2025.
- 6 Drolshagen 1920–1923.
- 7 Porada 2022, s. 349–377.
- 8 Gäfvert 1999, s. 74–94.
- 9 Drolshagen 1920; Ehrensvärd 2000, s. 225–239; Ehrensvärd 2001, s. 5–289; Ehrensvärd 2007, s. 13–47.
- 10 Ekstrand 1901–1906, nr. 103, s. 125–142.
- 11 Asmus 1996, s. 79–98; Dunsdorfs 1950/1974.
- 12 Ekstrand 1901–1906, nr. 102, s. 122–125.
- 13 Ekstrand 1901–1906, nr. 103, s. 125–142.
- 14 Rubow-Kalähne 1960, s. 196.
- 15 Petrulevich 2022, s. 95–129; Höglund 2016, s. 52–129.
- 16 Tollin 2021.
- 17 Porada 2003, s. 185–204; Kroll 2019, s. 467–480.
- 18 Drolshagen 1923, s. 202.
- 19 Helk 1966/67, s. 65–70; Porada 2004, s. 18–22.
- 20 Wartenberg 1996, s. 211; Asmus 1996, s. 87.
- 21 Drolshagen 1923, s. 226–232.
- 22 Rätz & Rodig 1984, s. 96–100.
- 23 Porada 2009, s. 45–73.
- 24 Asmus 1996, a. 93–95. Det nuvarande antalet kommer från Lindqvist 2024, s. 129.

Han sammanfattar urkartor och renritningar som renovationer, i motsats till fältritningar, som endast är kända för Pommern i ett fall (Mukran nära Sassnitz på Rügen), jfr. Lindqvist 2024, s. 113.

25 Porada 2005.

26 Höglund 2008, s. 15.

27 Wartenberg u. Porada 1998, s. 55–76; Porada 2024, s. 122–135.

28 Schleinert 2008.

29 Budell 2009, s. 25–43; Höglund 2015, s. 157–171; Porada 2020, s. 19–28; Porada 2021a, s. 2, 4–11.

30 Ekstrand 1896–1903, s. 260,

262, nr. 3.183; Deggim & Fiedler 2013, s. 11–16.

31 Asmus 2011, s. 93–114; Porada 2021b, s. 367–388. En aktuell översikt över utgåvan finns på: <https://hiko-pommern.de/veroeffentlichungen-verlag-ludwig/#Schwedische-Landnahme>. Hämtad 21/1 2021.

32 Porada 2015b, s. 265–278 och 445–448.

33 Fukarek & Porada 2006, s. 18–29.

34 Schönrock 2015.

35 Jörn 1998, s. 160–165.

36 Porada 2015a, s. 221–240 och 422–426.

REFERENSER

- Asmus, Ivo 1996. »Die geometrische Landesvermessung von Schwedisch-Pommern 1692–1709«, i *Baltische Studien – Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte* N.F. 82, s. 79–98.
- Asmus, Ivo 2011. »Die bisherige Editionspraxis der Landesaufnahme von Schwedisch-Pommern seitens der Historischen Kommission für Pommern«, i Michael Busch et al. red., *Die schwedische Landesaufnahme von Pommern 1692–1709. Perspektiven eines Editionsprojekts. Beiträge des Workshops am 9. und 10. Oktober 2009 im Pommerschen Landesmuseum Greifswald*, Die Schwedische Landesaufnahme von Vorpommern 1692–1709, Sonderband 2, Kiel: Ludwig, s. 93–114.
- Baumgartner, Walter 2015. »Burliske Hochzeitsgedichte des Barock in schwedischen Dialekten und in Niederdeutsch«, i Peter Tenhaef red., *Gelegenheitsmusik im Ostseeraum vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Berlin: Frank & Timme, s. 61–95.
- Budell, Georg 2009. »Anmerkungen zur schwedischen Landesaufnahme des ehemaligen Herzogtums Pfalz-Zweibrücken«, i Christoph Schmelz & Jana Zimdars red., *Innovationen im Schwedischen Großreich – Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Schriften der David-Mevius-Gesellschaft 3, Hamburg: Kovac, s. 25–43.
- Deggim, Christina & Beate-Christine Fiedler 2013. »Karten als Quellen regionalgeschichtlicher Forschung. Zur Einführung«, i *Stader Jahrbuch (Stader Archiv – Neue Folge* 103), s. 11–16.

- Drolshagen, Carl 1920. »Die schwedische Landesaufnahme und Hufenmatrikel von Vorpommern als ältestes deutsches Kataster 1«, Beiheft zum 17./38. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft Greifswald), Greifswald.
- Drolshagen, Carl 1923. »Die schwedische Landesaufnahme und Hufenmatrikel von Vorpommern als ältestes deutsches Kataster 2«, Beiheft zum 40./41. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft Greifswald), Greifswald.
- Dunsdorfs, Edgars 1950/1974. *Der Große Schwedische Kataster in Livland 1681–1710*, Handlingar 72, Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien/Melbourne.
- Ehrensward, Ulla 2000. »Svensk kartläggning i Baltikum«, i Göran Hoppe red., *Öster om Östersjön*, Ymer 120, Stockholm : Svenska sällsk. för antropologi och geografi, s. 225–239.
- Ehrensward, Ulla 2001. »Topographica Estoniae – Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar/Handgezeichnete Karten und Zeichnungen von Estland in schwedischen öffentlichen Sammlungen«, i *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat/Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*, XII, 1991–1999, Stockholm & Tallin, s. 5–289.
- Ehrensward, Ulla 2007. »Nyenskans, Svenskarnas stad vid Neva. En kartläggning«, *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 67, Helsingfors, s. 13–47.
- Ekstrand, Viktor 1896–1903. *Svenska Landtmätare 1628–1900. Biografisk förteckning*, Stockholm: Sveriges lantmätarefören.
- Ekstrand, Viktor 1901–1906. *Samlingar i landmäteri*, I–III, Stockholm.
- Eurelius, Gunno 1687. »Elektron Dissertatione Historico-Physica Cum permissu Venerandae Facultatis Philosophicae In Illustri Academia Philyrea / Praeside . . . M. Gunnone Eurelio Dalia-Sueco . . . Respondens Andreas Eurelius Philosophiae Baccalaureus & SS. Theologiae Stud. fr: Pridie Calendas Maii Anno Chr. MDCXXCVII. In Collegio Principum Maiori . . .«, Leipzig.
- Fukarek, Sabine & Haik Thomas Porada 2006. »Die Stadt Grimmen und ihr Museum. Mit einem Exkurs zur schwedisch-pommerschen Kartographiegeschichte anhand eines wertvollen Exponats aus der Sammlung«, *Pommern – Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 44, Heft 3, s. 18–29.
- Förster, Thomas & Haik Thomas Porada 2016. »Bragagna und Zeese – Vom Fischen in der Adria und in der Ostsee. Aquarelle und Fotografien von Luigi Divari aus Venedig sowie Exponate des Deutschen Meeresmuseums Stralsund im Vergleich«, *KulturReport*, utg. av Stiftung Mitteldeutscher Kulturrat, Heft 3, s. 15–17.
- Gäfvvert, Björn 1999. »Att känna territoriet – Svensk kartering under Trettioåriga krigets dagar«, i Kerstin Abukhanfusa red., *Mare Nostrum – Om Westfaliska freden och Östersjön som ett svenskt maktcentrum*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 13, Stockholm, s. 74–94.

- Helk, Vello 1966/67. «Om pommerske matrikler og matrikelkort i dansk besiddelse», *Arkiv – Tidsskrift for arkivforskning*, 1, s. 65–70.
- Höglund, Mats 2008. »Inledning«, i Mats Höglund red., *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 29, Stockholm & Sundbyberg, s. 9–15.
- Höglund, Mats 2015. »Den oskyldige lantmätaren – Brynolf Hesselgren i bojar«, i *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*, s. 157–171.
- Höglund, Mats 2016. »Ett lantmäteri med landets resurser«, i Maria Gussarsson Wijk, Mats Höglund & Bo Lundström red., *Med kartan i fokus*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 36, Stockholm, s. 52–129.
- Jörn, Nils 1998. »Die Auseinandersetzungen zwischen den schwedisch-pommerschen Ständen und ihrem Landesherrn wegen der Veränderung der Landesmatrikel 1799–1801«, i Ivo Asmus, Haik Thomas Porada & Dirk Schleinert red., *Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommerns – Eginhard Wegner zum 80. Geburtstag*, Sonderband der Greifswalder Geographischen Arbeiten – Wissenschaftliche Beiträge des Geographischen Institutes der Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Schwerin, s. 160–165.
- Kroll, Stefan 2019. »Die Folgen des Großen Nordischen Krieges für Grimmen«, i Haik Thomas Porada & Wolfgang Schmidt red., *Kirchliches Leben zwischen Trebel und Strelasund. Beiträge zur Geschichte des Kirchspiels und der Synode Grimmen*, Kiel: Steve-Holger Ludwig, s. 467–480.
- Lindqvist, Ingvar 2024. »Schwedische Landesaufnahme Pommerns: Anmerkungen zu den Beständen und die Karten von Olde Warp (Altwar)«, *Baltische Studien. Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte* N.F. 110, s. 111–131.
- Petrulevich, Alexandra 2022. »Ortnamnspolitiken i svenska Pommern. En diskursanalytisk och kontaktonomastisk studie«, *Namn och Bygd. Tidsskrift för nordisk namnforskning* 110, s. 95–129.
- Porada, Haik Thomas 2003. »Die Baulichkeiten und Liegenschaften des Augustiner-Eremiten-Klosters und des Stadthofes des Prämonstratenserklösters Pudagla ('die Papen-Collatie') in Anklam zwischen Reformation und ausgehender Schwedenzeit«, i Claudia Kimminus-Schneider & Manfred Schneider red., *Klöster und monastische Kultur in Hansestädten. Beiträge des 4. wissenschaftlichen Kolloquiums Stralsund 12. bis 15. Dezember 2001*, Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern 4, Rahden/Westf.: Leidorf, s. 185–204.
- Porada, Haik Thomas 2004. »Pommersche Karten aus der Schwedischen Landesvermessung in der Königlichen Bibliothek in Kopenhagen. Mit einem Exkurs über Quellen zur schwedischen Landesaufnahme im Staatsarchiv Stettin«, *Pommern – Kultur und Geschichte* 42, Heft 2, s. 18–22.
- Porada, Haik Thomas 2005. *Nordica, Baltica und Sueco-Pomeranica im Staatsarchiv Stettin*, Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte an der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald 6, Schwerin: Helms.

- Porada, Haik Thomas 2009. »Das Zusammenwirken von Geodäsie, Steuererhebung und Militärpolitik in der schwedischen Großmachtzeit«, i Christoph Schmelz & Jana Zimdars red., *Innovationen im Schwedischen Großreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien*, Schriften der David-Mevius-Gesellschaft 3, Hamburg, s. 45–73.
- Porada, Haik Thomas 2015a. »Die vier ältesten bekannten Karten von der Stadt Grimmen und ihrer Feldmark. Ulla Ehrensvärd (1927–2015) in dankbarer Erinnerung gewidmet«, i Norbert Buske, Haik Thomas Porada & Wolfgang Schmidt red., *Die Marienkirche in Grimmen und ihre Gemeinde. Beiträge zur Kirchengeschichte einer pommerschen Stadt*, Kiel: : Ludwig, s. 221–240 och 422–426.
- Porada, Haik Thomas 2015b. »Adlige Familien in und vor der Stadt. Die Landeingepfarrten und ihre heraldischen Zeugnisse in den Kirchen und Kapellen von Grimmen, Stoltenhagen, Kaschow und Klevenow sowie ihre Entsprechungen im schwedischen Ritterhaus zu Stockholm«, i Norbert Buske, Haik Thomas Porada & Wolfgang Schmidt red., *Die Marienkirche in Grimmen und ihre Gemeinde. Beiträge zur Kirchengeschichte einer pommerschen Stadt*, Kiel: Ludwig, s. 265–278 och 445–448.
- Porada, Haik Thomas 2020. »Das Grabmal für Henning von Stralenheim in der früheren Stiftskirche St. Arnual in Saarbrücken als Zeugnis der schwedischen Großmachtzeit (Teil 1)«, *Pommern – Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 58, Heft 4/2020, s. 19–28.
- Porada, Haik Thomas 2021a. »Das Grabmal für Henning von Stralenheim in der früheren Stiftskirche St. Arnual in Saarbrücken als Zeugnis der schwedischen Großmachtzeit (Teil 2)«, *Pommern – Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 59, Heft 1, s. 2, 4–11.
- Porada, Haik Thomas 2021b. »Der südliche Ostseeraum in historisch-geographischer Perspektive. Zur Entwicklung des Historischen Atlas von Pommern seit 1911«, i Wolfgang Wüst red., *Der Historische Atlas (von Bayern) als Ideengeber und Rezipient historischer Diskurse*«, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 83/2, hg. von der Kommission für Bayerische Landesgeschichte bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Gesellschaft für fränkische Geschichte und der Schwäbischen Forschungsgemeinschaft, München, s. 367–388.
- Porada, Haik Thomas 2022. »Die kartographische Erfassung von Landschaften im Ostseeraum im 17. Jahrhundert als Herrschaftsinstrument des frühmodernen schwedischen Staates«, i Haik Thomas Porada, Matthias Hardt, Ulrich Harteisen, Andreas Dix & Ute Wardenga red., *Landschaft – Region – Identität, Winfried Schenk zum 65. Geburtstag*, Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 39, Darmstadt: wbg Academic, s. 349–377.
- Porada, Haik Thomas 2024. »Die Glashoffsche Karte von Wismar aus dem Jahre 1833 und ihre Vorläufer aus der Schwedenzeit der Herrschaft Wismar«, i Nils Jörn red., *Wismarer Beiträge – Schriftenreihe des Archivs der Hansestadt*

- Wismar 30 (Jubiläumsausgabe)*, Wismar: Archiv der Hansestadt Wismar, s. 122–135.
- Porada, Haik Thomas 2025. »Rügen zwischen Krieg und Frieden – Die Fortifikationspläne für die Insel aus dem frühen 19. Jahrhundert als Quellen für die Historische Geographie«, *Rügen-Jahrbuch* 2027, utg. av föreningen Insula Rugia, Putbus (kommande).
- Rubow-Kalähne, Marianne 1960. »Matrikelkarten von Vorpommern 1692–98 nach der schwedischen Landesaufnahme. Eine kurze Erläuterung zu den Kartenblättern Neuenkirchen, Greifswald, Wusterhusen und Hanshagen«, *Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Instituts für Länderkunde* N.F. 17/18, Sonderband zum 4. Internationalen Archivkongress in Stockholm 1960, Leipzig, s. 189–207.
- Rätz, Lisa & Uwe Rodig 1984. »Zur Geschichte der Schwedischen Landesmatrikel. Erfahrungen und Probleme bei der Erschließung eines historischen Kartenbestandes«, *Archivmitteilungen* 34, Heft 3, s. 96–100.
- Schleinert, Dirk 2008. »Die schwedische Landesaufnahme der Insel Poel 1698«, Quellen und Studien aus den Landesarchiven Mecklenburg-Vorpommerns 9, Bremen.
- Schönrock, Felix 2015. »Das bürgerliche Wohnhaus in Greifswald im 18. Jahrhundert. Wandel und Kontinuität«, Beiträge zur Architekturgeschichte und Denkmalpflege in Mecklenburg und Vorpommern, 11, Schwerin.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Wartenberg, Heiko 1996. *Die schwedische Landesaufnahme von Vorpommern 1692–1709. Karten und Texte*, Ortsbeschreibungen, 2, 1: Insel Rügen, Halbinsel Jasmund, Greifswald: Landesarchiv Greifswald & Historische Kommission für Pommern.
- Wartenberg, Heiko & Haik Thomas Porada 1998. »Schwedische Vermessungen in Pommern und Mecklenburg«, i Klaus-Dieter Hoppe red., *Schwedenzeit*, Rostock & Wismar: Stadtgeschichtliches Museum, s. 55–76.

POMMERNS LANTMÄTERIKARTOR

Kartan över Altwarp (Olde Warp) i Vorpommern

INGVAR LINDQVIST

POMMERNS LANTMÄTERIKARTOR (även kallade matrikelkartor) från slutet av 1600-talet räknas till de yngre geometriska kartorna. De har flyttats runt mycket genom århundradena och förvaras följaktligen på flera olika platser idag. Dessutom finns det flera typer av kartor. Den tyska forskningen har delat in materialet i *Urkarten* som var tänkta att bevaras i Sverige och *Reinkarten* som är lite enklare i upplägget och som förmodligen skulle ställas till förfogande för den pommerska regeringen.

Reinkarten är ett slags enhetliga och systematiska kopior av Urkarten. Både Urkarten och Reinkarten kan klassas som så kallade renovationskartor (renritningar), och mer än 1 700 stycken av dessa är bevarade.¹ Dessutom finns det en enda konceptkarta (på tyska *Feldriss*), som blev ritad i fält, också bevarad idag.²

Ibland finner man motstridiga uppgifter både gällande karttyp och antalet kartor för en viss förvaringsplats. Av dessa renovationskartor vet man dock att 1 415 stycken befinner sig i arkivet i Greifswald (Landesarchiv) och 126 i Greifswald Universitetets samling.³ I arkivenheten i landsarkivet befinner sig dessutom 40 ytterligare kartor (i huvudsak yngre kopior)⁴ som kan kopplas till uppmätningen av Pommern (totalt 1 455 kartor). En närmare analys av Greifswald-materialet avslöjar dock oklarheter i de hittills gjorda framställningarna av antalet Urkarten, Reinkarten och kopior. Betydligt klarare är siffrorna för arkivet i Schwerin, där enbart en Reinkarte över ön Poel befinner sig,⁵ och för Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn som förvarar 83 Reinkarten.⁶ Problematisk gällande antalet kartor är dock volymen SE/

RA/420571/02/1/0323:00001 som befinner sig i Riksarkivet i Stockholm, Marieberg. Här har man uppskattat att 76 Reinkarten och en Urkarte finns, varav den senare är signerad av lantmätaren Brüniel (även Brynolf) Hesselgren.⁷ Detta har förlätt flera historiker att tro att hela volymen ritats av Hesselgren, vilket dock är osannolikt. En omräkning av kartorna i Stockholm-volymen visar att den innehåller 78 Reinkarten samt en karta över byn Altwarp (omedelbart söder om Stettiner Haff i distriktet Ueckermünde, nära nutidens tysk-polska gräns) som hittills felaktigt har ansetts vara en Urkarte.

Materialet i Greifswald innehåller både en Urkarte (CIVa 16) och en Reinkarte (AIIIa 15) över Altwarp. Identifikationen av den senare som Reinkarte är entydig och oomstridd. Men att utfärda en Urkarte två gånger eller att anta en uppmätning av samma område två gånger verkar med hänsyn till de stora likheterna mellan kartan i Greifswald och den i Stockholm-volymen alltför osannolikt. Det leder till frågan om exemplaret i Greifswald eller det i Stockholm-volymen i själva verket är den egentliga Urkarte. Med hjälp av designdetaljer (till exempel kartuscher eller gränser) och med hänvisning till andra kartor från den pommerska lantmätningen har jag påvisat att kartan i Greifswald är originalet, medan kartan i Stockholm bör anses som en tidig kopia, ritad mellan 1693 och 1696.⁸ En jämförelse av kartorna visar bland annat att Stockholm-exemplaret är litet mindre än det från Greifswald, så att delar av Neuwarp («Staden Neüen Warp») saknas.

Nästa uppslag, vänster sida: Greifswald-exemplaret. I Landesarchiv Greifswald befintlig Urkarte (Rep. 6a, Nr. CIV a16) av byn Altwarp (Olde Warp) med rutnät. I övre högre hörn finns *Notarum Explicatio* samt lista på *Åbornas Namn*. Denna namnlista överensstämmer med den i beskrivningstexten (descriptionen volym 46, s. 108 f.). Vid den nedre kanten finns signaturen och kartuschen som innehåller skalan i både stockholmska och så kallade geometriska pommerska alnar.

Nästa uppslag, höger sida: Stockholm-exemplaret. I Riksarkivet Marieberg befintlig kopia av Urkarte (karta 1). Kopian saknar rutnät, men visar en rödgul rand, en för pommerska lantmäteriet typisk kartusch och lantmätarens signatur, vilka tillsammans är karakteristiska kännetecken för en Urkarte. Kopian samt tillhörig avskrift av beskrivningen (inklusive namnlistan) är inbundna med flera Reinkarten i en volym: SE/RA/420571/02/1/0323:00001. Källa: Riksarkivet, Stockholm, Marieberg.

Olde Warple Kerminde

Vants Zij

Handwritten notes in Dutch, likely a legend or title page text, describing the map's details and the surveying process.

Altekeren Aangeve

1. ...	...
2. ...	...
3. ...	...
4. ...	...
5. ...	...
6. ...	...
7. ...	...
8. ...	...
9. ...	...
10. ...	...
11. ...	...
12. ...	...
13. ...	...
14. ...	...
15. ...	...
16. ...	...
17. ...	...
18. ...	...
19. ...	...
20. ...	...
21. ...	...
22. ...	...
23. ...	...
24. ...	...
25. ...	...
26. ...	...
27. ...	...
28. ...	...
29. ...	...
30. ...	...
31. ...	...
32. ...	...
33. ...	...
34. ...	...
35. ...	...
36. ...	...
37. ...	...
38. ...	...
39. ...	...
40. ...	...
41. ...	...
42. ...	...
43. ...	...
44. ...	...
45. ...	...
46. ...	...
47. ...	...
48. ...	...
49. ...	...
50. ...	...

Handwritten text at the bottom left, possibly a signature or date.

På yttersta kanten av Stockholm-kartan finns en väderkvarn, medan kvarnen på Greifswald-exemplaret står en bit in på en landtunga, en följd av att Stockholm-exemplaret avbildar en något mindre yta.

Det finns stora likheter även gällande rutan med signaturen, dock med den viktiga skillnaden att förnamnet »Brÿniel« förkortats på Stockholm-exemplaret. Antingen är båda kartorna signerade av Hesselgren eller så är även signaturen kopierad och samtidigt reducerad (Brÿniel → B.), vilket skulle tyda på en kopia, då en expansion av signaturen (B. → Brÿniel) kan anses vara osannolik. Ytterligare skillnader kan registreras i små avvikelser gällande vägsträckningar och gränslinjer samt i beteckningarna, varav vissa enbart finns på Greifswald-exemplaret eller har kortats ner på Stockholm-exemplaret. Dessutom saknar kartan i Stockholm två förklarande textblock med överskrifterna »Characternas Bytydelse« och »Åboernes Nampn«. Den saknar också linjerna i det rutnät som finns på nästan alla kartor (av typen Urkarte) som hör till distriktet Ueckermünde.

Det metodiskt avgörande argumentet är alltså: Greifswald-exemplaret innehåller information som inte finns på den korresponderande kartan i Stockholm. En expansion av olika kartdetaljer förutsätter en snarare osannolik kännedom om ny information. En reduktion – alltså utelämnandet av information vid kopieringen – är däremot mera sannolik. Därför är det troligast att Stockholm-exemplaret är en reducerad karta och således en kopia av kartan i Greifswald, som i sin tur bör anses vara en Urkarte.

När det gäller dateringen av Altwarp-kartan i Stockholm-volymen kan en *terminus post quem* juli 1693 bestämmas utifrån den daterade uppmätningen av Altwarp, medan *terminus ante quem* 1696 gives med hjälp av en notis på kartans baksida: »Jnlefererat utj Kongl. Lant: Cont: d: 27 Junj 1696.« Detta bör nog tydas som att kartan har levererats till Stockholm år 1696.⁹ Att notera är dock att »jnlefererat« rent grammatiskt – på grund av den tydligt läsbara ändelsen »-erat« – förutsätter ett tillhörande tänkt subjekt i neutrum. Ordet *karta* är dock ett utrum som istället skulle låta förvänta ändelsen »erad«. Följaktligen refererar notisen på kartans baksida antingen till ett annat ord i neutrum som skribenten hade i åtanke (till

exempel *dokumentet, brevet, kartbladet*) eller så är »jnlefererat« bara en administrativ anmärkning som bör tydas utan predikatsfyllnad. »Jnlefererat« kan i så fall även tydas som supinum i ett förkortat »Jag har inlevererat ... «.¹⁰

Även en kopia av beskrivningen av Altwarp är inbunden i Stockholm-volymen. Den stämmer på det stora hela överens med texten i beskrivningsvolymen i Greifswald. Beskrivningen i Stockholm-volymen är daterad av Gunno Eurelius till 1694, då han skickade iväg den från Wolgast i Pommern. Detta gör det sannolikt att även kopian av kartan över Altwarp skickades iväg 1694 till Stockholm.¹¹ Att kartan först 1696 registreras som inlevererad kan mycket väl bero på långsam transport och därefter tröga förvaltningsprocesser. Varför en förhållandevis noggrann kopia av Altwarp-kartan samt dess beskrivning gjorts är emellertid fortfarande oklart.

En presentation och analys av siffrorna för de olika förvaringsplatserna av kartorna samt en detaljerad undersökning av Altwarp-kartorna och tillhörande beskrivningar har publicerats på tyska i *Baltische Studien NF 110*, Kiel 2025 (s. 111–131). KÄLLA: Pommerska lantmäterikommissionen i slutet av 1600-talet.

NOTER

1 Se Ingvar Lindqvist, »Schwedische Landesaufnahme Pommerns: Anmerkungen zu den Beständen und den Karten von Olde Warp (Altwarp)«, i *Baltische Studien NF 110*, Kiel 2025, s. 111–131.

2 Konzept Mukran; LA Greifswald, Rep 6a B XI 82, bilaga till kartan över Wostewitz.

3 Ursprungligen köptes 127 kartor av Greifswalds Universitet. Idag saknas karta nr 92 över Trindewillershagen (Trindewillershagen) i samlingen; den trycktes dock 1935 i Fritz Curschmann, »Die schwedischen Matrikelkarten von

Vorpommern und ihre wissenschaftliche Auswertung«, i *Imago Mundi*, vol. 1 (1935), s. 52–57.

4 Yngre kopior av olika slag kan hittas på ett flertal platser, bl.a. i Greifswald, Stettin och Skokloster.

5 Dirk Schleinert, *Die schwedische Landesaufnahme der Insel Poel 1698*, Quellen und Studien aus den Landesarchiven Mecklenburg-Vorpommerns 9, Bremen 2009.

6 Denna siffra korrigerades 2004 av Haik Thomas Porada. Se Haik Thomas Porada, »Pommersche Karten aus der Schwedischen Landesvermessung in der Königlichen Bibliothek in Kopenhagen«,

Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte 42/2 2004, s. 18–22.

- 7 Se Mats Höglund, »Ett lantmäteri med landets resurser«, i Maria Gussarsson Wijk, Mats Höglund & Bo Lundströmred., *Med kartan i fokus*, Stockholm 2016, s. 52–129. I Lindqvist 2025, s. 126, tolkade jag namnet som »Brängel«, medan jag numera skulle läsa »Brängel« liksom det står i beskrivningen. Varianten »Bryngel« återfinns i Viktor Ekstrand: *Svenska landtmätare 1628–1900. Biografisk förteckning*, Uppsala 1903, s. LXXIV.
- 8 Se Lindqvist 2025, s. 122–128.
- 9 Se Höglund 2016, s. 114.

10 Se Asmus, Ivo: »Die bisherige Editionspraxis der Landesaufnahme von Schwedisch-Pommern seitens der Historischen Kommission für Pommern«, i *Die schwedische Landesaufnahme von Pommern 1692–1709*, Perspektiven eines Editionsprojekts, Kiel 2011, s. 109; contra: Lindqvist 2025, s. 128 f., där tolkningen »gulefwerer« presenterades.

11 Se Lindqvist 2025, s. 129.

KARTAN SOM KONSTVERK

Marginalbilder och kartuscher

BO LUNDSTRÖM

KARTOR MED KONSTFULLT utförda marginalbilder och kartuscher, framtagna för såväl militära som civila syften, finns det gott om i våra arkiv och bibliotek. Men vad hade sådana utsmyckningar för funktion? Var det bara frågan om en försköning av kartan eller fanns här fler underliggande betydelser? I det följande ska ett antal sådana kartor presenteras närmare. Det handlar om militära praktkartor, civila topografiska kartor, storskaliga geometriska kartor – som mera allmänt brukar gå under den gemensamma benämningen lantmäteri-kartor – gruvkartor och stadskartor.

Ur en traktat om målarkonsten från 1678

År 1678 publicerades en traktat om målarkonsten, författad av den holländske konstnären Samuel van Hoogstraaten. I den stod bland annat att läsa: »Hur underbar är inte en bra karta, i vilken man tack vare teckningskonsten kan se världen som från en annan värld.«¹ Detta citat säger oss mycket om kartans roll och status under 1600-talet. I likhet med många andra konstnärer uppfattade Hoogstraaten att det inte fanns någon gräns som skilde kartan från ett konstverk. Kartan var bara en av många bildtyper som landskap, stilleben, porträtt eller stadsvyer och den förtjänade därför att ges samma omsorgsfulla och vackra utförande som någon annan bild. Många äldre kartor liksom tryckta atlasverk utmärks också för sina vackra och exklusiva färger, sina dekorativa ramverk, bokstäver och ornamentik, skuggningar, symboliska tecken, figurer, kartuscher och vinjetter. Det kan vara fartyg på haven och fantasifulla sjöodjur, mytologiska och allegoriska figurer, heraldiska vapen, slingor och intrikata mönster och perspektiviska framställningar över städer, bebyggelse och landskap.

Och jämför man en karta och en landskapsmålning från 1600-talet slås man faktiskt av hur mycket de liknar varandra. I den äldre kartografin kombineras således kartans egentliga sakinnehåll ofta med ett medvetet estetiskt utförande.

Samspelet mellan kartan och bildkonsten har också uppmärksamats, framför allt av den internationella konstvetenskapliga forskningen. Den amerikanska konsthistorikern Svetlana Alpers har visat hur det särskilt bland de holländska konstnärerna fanns en önskan att inte bara avporträttera landskapet utan även kartlägga det, det vill säga beskriva det »som det är« snarare än som allegori eller myt. Det holländska landskapsmåleriet, menar Alpers, baserades på beskrivande och bildmässiga strävanden, vilka var besläktade med kartografin. Skogar avbildades som träddungar, städer som husgrupper och berg som kullar. Detta var skilt från den italienska renässansens bildtradition som utgick från centralperspektivet, ofta med religiöst, sceniskt och litterärt uppbyggda motiv. Det var således ytan som var det avgörande, inte de dolda betydelseerna. Alpers hypoteser har emellertid betraktats som alltför förenklade. Hon har kritiserats för avsaknaden av en social dimension och för att inte beakta förhållandet mellan å ena sidan konstnärlig tradition och ämnesval, å den andra bildernas relationer till seder och bruk.²

Alpers är dock inte först med att göra en principiell utredning av kartografins förhållande till bildkonsten. Redan i en uppsats från 1830 med titeln »Några tankar om den topografiska teckningskonsten« uttrycker militärkartografen och skriftställaren Johan August Haze-lius att en karta – och då menar han vad vi kan förstå i första hand en karta framtagen i militärt syfte – måste vara vacker, varför den inte enbart kan grundas på »geometrisk åskådning«. Denna uppfattning hade sin grund i hans nationalistiska syn på kartografin som konst.

En parallell finner vi i författaren Carl Jonas Love Almqvists utläggning om »kartans behag«. Kartan, ansåg Almqvist, kunde visserligen inte göra anspråk på den högsta ideala skönheten, men den ägde en sorts skönhet som låg bortom ont och gott. Kartan var vacker därför att den förde in betraktaren i en värld som var neutral i förhållande till moralfrågor men gav samtidigt spelrum åt individens fantasi.

Hazelius menade – och möjligen inspirerade han här Almqvist – att kartan blev vacker först då den överskred det rent militära syftet. Detta skedde när den tilläts vila på »natur-åskådning« och inte enbart på »geometrisk-åskådning«. Kartan skulle vara »en stor Landskapsmålning i omfattande mening«. Den skulle vara en produkt av både konstnärlig känsla och exakt mätning och därmed fungera som en naturlig kontaktyta mellan militären och det civila samhället.³

En påtaglig likhet mellan kartografi och bildkonst uppvisar 1600-talets bataljmåleri. Ett berömt exempel är Johann Philip Lemkes målningar, vilka finns på Drottningholm och som skildrar Karl XI:s bataljer, där det bakomliggande landskapet viks upp likt en karta. Att blicka ner på slagfältet från en höjd var annars den vanligaste formen att i bild skildra ett slag, som i Johan Hammers svit av bataljmålningar med motiv från trettioåriga kriget på Karlberg, vilka ursprungligen var placerade på Läckö slott.⁴ Principen gick tillbaka till det så kallade kavaljersperspektivet, en sned parallellprojektion av en vågrät yta under 45 graders vinkel, det vill säga något lägre än fågelperspektiv. Själva namnet kommer från den del av en fästning som kallas cavalier (ytterst på en bastion), där kartograferna fick den bästa utblicken över terrängen. Det är inte överraskande att militären tidigt kom att tillämpa denna metod särskilt för bild- och kartografiska avbildningar av städer, fästningar och slag.

Kartograf, konstnär och gravör

Under renässansen och barocken var det inte ovanligt att konstnärer också ritade kartor. Så gjorde exempelvis Albrecht Dürer, Leonardo da Vinci, Jacques Callot och Johannes Vermeer. Det gjorde även holländaren Cornelis Anthonisz, som börjat som porträttmålare men som kom att göra sin största insats inom sjökartografin genom den år 1543 publicerade *Caerte van Oostlant*. Men också det omvända förekom, det vill säga att kartografer var verksamma som konstnärer, en tradition som skulle pågå in på 1800-talet. Några av dessa – och i synnerhet gällde detta de militära kartograferna – valde att kombinera de två verksamheterna. Andra övergick till att professionellt ägna sig åt konstnärlig verksamhet.

Karta över svenskarnas belägring av Riga 1621, tillskriven Georg Günter Kräill von Bemeberg. Den praktfulla kartuschen är en kopia av ett samtida holländskt kopparstick. Källa: Krigsarkivet, Sveriges krig 1:40. Foto: Jenny Odell.

En person som förenade de båda professionerna var generalkvartermästaren i Fortifikationen och upphovsman till det topografiska planschverket *Suecia Antiqua et Hodierna*, Erik Dahlbergh. Till gruppen konstnärligt verksamma militärkartografer under 1600-talet hörde också Gerhard von Buhrman, mest känd för sin utomordentligt detaljrika skånska karta från 1684. Går vi sedan fram till 1800-talet är fältmätarna Ulrik Thersner och Wilhelm Maximilian Carpelan två belysande representanter.

Kartograf och konstnär – och senare även gravör – behövde därmed inte alltid vara en och samma person. Det var inte ovanligt i äldre tider att kartografer överlämnade sina geografiska upptäckter, som kunde bestå av topografiska anvisningar, skisser och konturteckningar, till en konstnär som sedan återgav terrängen någorlunda verklighetstroget på själva kartan. När boktryckarkonsten sedan utvecklats till praktisk användning, under andra halvan av 1400-talet kom kartorna att allt oftare graveras och tryckas och denna verksamhet blev omfattande. Samtidigt utvecklades speciella yrken, vilket kunde innebära att förlagan gjordes av en kartograf, som sedan överlämnade denna till en gravör som i sin tur anlidade en tryckare. Det samma kunde gälla illuminationen eller färgläggningen. Det var inte ovanligt – särskilt inte på kontinenten – att det på sina håll uppstod särskilda verkstäder för de olika specialiteterna.

Vidare var det vanligt att motiv till kartuscher hämtades från kopparstick och ornamentsticksböcker. En sådan var ornamentstecknaren Hans Vredeman de Vries redan år 1565 utgivna böcker med förslag till dekorativa arkitekturformer och ornament som användes lika flitigt som inspiration av såväl arkitekter och skulptörer som av boktryckare och gravörer.

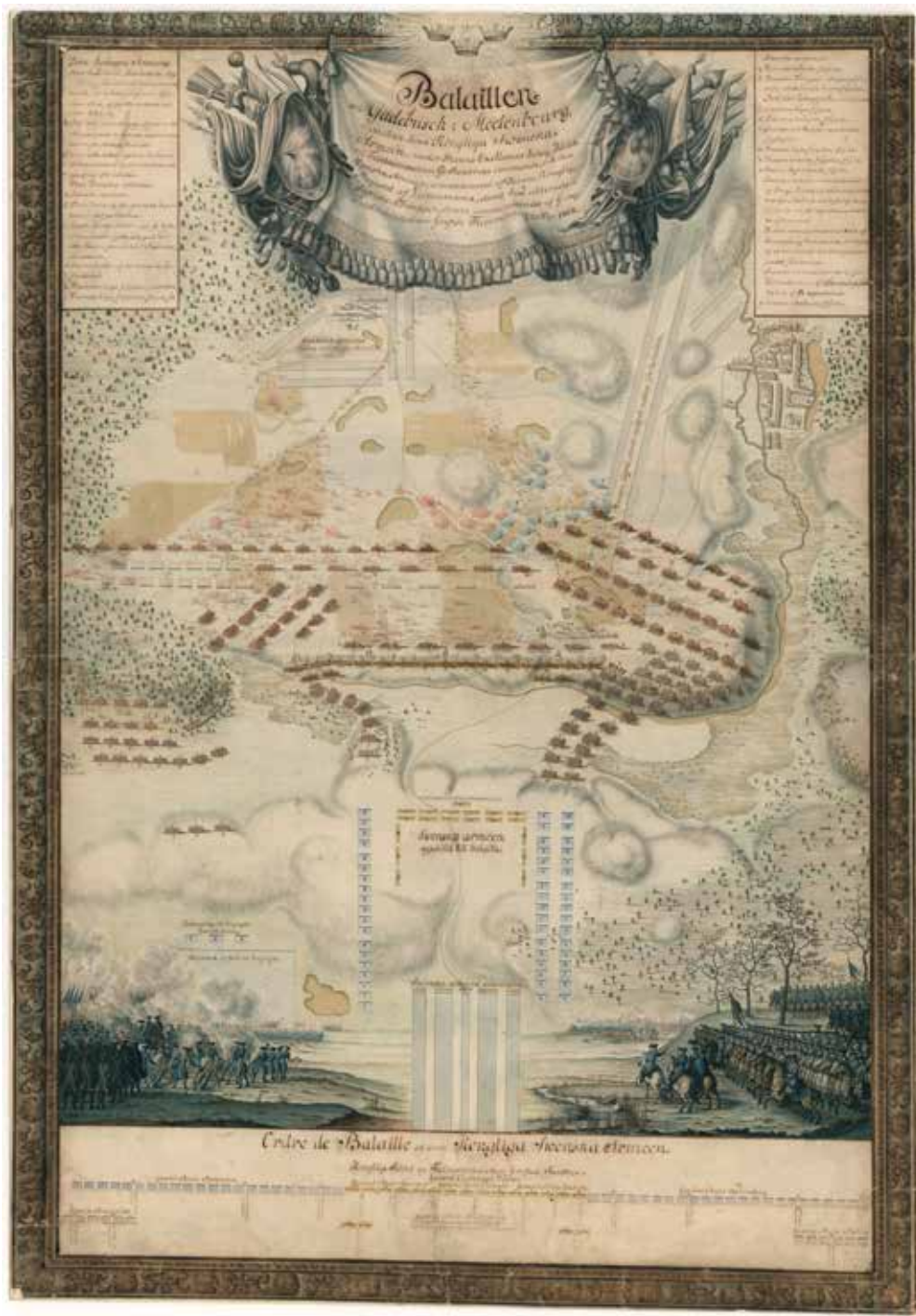
Militära praktkartor

Till de verkligt konstfullt utförda kartorna hörde inte sällan militära kartor och kanske främst krigs- och bataljplaner, ofta framtagna efter det att ett slag ägt rum och som inte sällan hade funktionen som just praktkartor. Kartan över svenskarnas belägring och erövring av Riga 1621 är ett känt och ofta visat exempel, som samtidigt visar på kartans

funktion som militär maktsymbol och kontrollverktyg. Den är tillskriven Georg Günter Kräill von Bemeberg, som i egenskap av kapten och kompanichef hade deltagit i belägringen. Relativt snart efter erövrandet av staden blev han en av ledarna för befästningsarbetena. För detta arbete ritade han en plan, som han sedan renritade och utsmyckade med en praktfull och rikt kolorerad kartusch. Den består av tre figurer som symboliserar belägringen och erövringen av Riga. Mannen på den högra sidan med sitt spjut gestaltar av allt att döma kriget medan den lyckade erövringen personifieras av kvinnofiguren till vänster med sin palmkvist, segrans och fredens symbol alltmedan ryktesgudinnan med sin trumpet svävar ovanför. Kartuschen var inte Bemebergs egen komposition utan en kopia av ett holländskt kopparstick.

Men visst förekom det att kartografen själv komponerade och ritade kartans kartuscher. En sådan skicklig tecknare var fortifikationsofficeren Magnus Rommel, upphovsman till en av de mest kända svenska praktkartorna, som visar slaget vid Gadebusch 1712, Sveriges sista stora seger i Stora nordiska kriget, där han själv på nära håll följt utvecklingen.⁵ Förutom själva slaguppställningen är kartan just känd för sina utsmyckningar och den rymmer åtminstone en av de äldsta kända avbildningarna av hur den karolinska arméns soldater såg ut på 1710-talet. Även själva kartuschen är omsorgsfullt utförd med ett vackert veckat draperi, omgiven av militära attribut som sköldar och vapen och med Nordstjärnans strålar bakom de tre kronorna, strategiskt placerade högst upp. Rommel hade också tagit fram några andra varianter till kartuscher med starkare symboliskt innehåll, anspelade på Magnus Stenbock som härförare, än den som till sist utfördes. Men ändå är det ingen överdrift att påstå att planen som den kom att se ut ändå kan ses som en hyllning till Stenbock.

Nästa sida: Slaget vid Gadebusch i Mecklenburg–Vorpommern den 9 december 1712 blev den karolinska arméns sista stora seger. Magnus Rommel, upphovsman till planen, hade personligen observerat slaget på nära håll. Förutom de olika momenten som ledde fram till segern, är planen känd för just sina utsmyckningar, från den praktfulla kartuschen till avbildningarna av den karolinska armén till fots och till häst. Källa: Krigsarkivet, Sveriges krig 13:14. Foto: Jenny Odell.

Plan de la bataille de Balaille
le 10 Mars 1704
entre les troupes de Sa Majesté
le Roy et celles de Sa
Majesté Catholique
Le Roy de France
Le Roy d'Espagne
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile

Plan de la bataille de Balaille
le 10 Mars 1704
entre les troupes de Sa Majesté
le Roy et celles de Sa
Majesté Catholique
Le Roy de France
Le Roy d'Espagne
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile

Balaille

Malinck & Mecklenburg
Le Roy de France
Le Roy d'Espagne
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile

Fort de Balaille
Fort de Balaille
Fort de Balaille

Carte de la bataille de Balaille le 10 Mars 1704

Carte de la bataille de Balaille le 10 Mars 1704
entre les troupes de Sa Majesté le Roy et celles de Sa Majesté Catholique
Le Roy de France
Le Roy d'Espagne
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile
Le Roy de Sardaigne
Le Roy de Sicile

Rommel uttryckte också gärna personliga känslor i sina kartutsmäckningar. Efter det svenska nederlaget i Tönningen 1713 utarbetade han ett antal starkt personligt utformade kartuscher, bland annat med ett motiv av en fredsmäklerska med änglavingar vars ansikte är utformat som ett illa grinande kranium. I sin hand håller hon fram kapitulationsdokumentet, utformat som ett aktstycke utan betydelse. Inga av dessa kartuscher kom dock – såvitt vi vet – att användas till någon karta.

Civila kartor med konstnärlig utformning

Det var naturligtvis inte bara krigs- och bataljplaner som gavs en medveten estetisk och konstnärlig form. Åtskilliga exempel finns också på civila kartor. Kartografen Andreas Bureus, som får betraktas som pionjären inom den svenska kartografin och som lade grunden till det svenska lantmäteriet, har försett sin *Nordenkarta* från 1626 – *Orbis arctoi nova et accurata delineatio* («Ny och noggrann avbildning av den nordliga världen»), vilken också kom att prägla kartbilden av Skandinavien under lång tid – med en rikt utsmyckad kartusch. Den visar Sveriges och Finlands landskapsvapen, och avbildar Gustaf II Adolf och Maria Eleonora i två medaljonger vilken kröns av en kvinnogestalt, omgiven av allegoriska figurer och andra krigstroféer, allt inramat av utsmyckade slingor och med text i den latinska kursivstilen. Till sin uppbyggnad och sitt innehåll är kartuschen närmast att betrakta som ett statsporträtt.

På ett liknande sätt har den tyske kartografen och gravören Johann Baptist Homann, som var verksam i Nürnberg, i sin *Skandinavienkarta* från 1702–1707 porträtterat Karl XII i kartuschen som omges av ett lejon vakande över svärdet. Kvinnogestalten bredvid, vilken av allt att döma är en allegorisk framställning av Suecia, håller palmkvistar i handen och ur kärlet stiger den hyllande rökelsen upp. Den svävande Fama – ryktets gudinna – blåser i sin trumpet och håller samtidigt segerns lagerkrans.⁶ Båda dessa kartor – även om de givetvis hade som huvudsakligt syfte att så långt som möjligt ge en korrekt geografisk och topografisk information om hela Skandinavien och även områden utanför – är exempel på att kartor också kunde användas i den samtida politiska och patriotiska propagandan. Och det är just de om-

Kartusch med Gustav II Adolf och Maria Eleonora av Brandenburg, omgivna av allegoriska figurer samt Sveriges och Finlands landskapsvapen, pryder Andreas Bureus stora Skandinavienkarta från 1626. Källa: Krigsarkivet, Sverige, Topografiska kartor, XVII A:4. Foto: Jenny Odell.

givande marginalbilderna och kartuscher som understryker den funktionen.

Även storskaliga geometriska kartor kunde efter förbilder från den utländska kartografiska traditionen få ett mycket konstnärligt utförande med kalligrafisk text och utstyrda kompassrosor, yviga växter, blad och allegoriska figurer, djur, föremål och landskapsvyer. Ibland

kunde till och med lantmätaren själv finnas avbildad i kartan, inte sällan utförande mätningar i terrängen.⁷ Men mera sällan hade dessa utsmyckningar ett politiskt eller patriotiskt syfte. Oftast handlade det om personligt utformade dekorationer eller visuella kompletteringar till kartbilden. Ibland kunde de också ha tillkommit för att dölja ett osäkert ritarbete eller för att någon tom yta behövde fyllas ut.

Varje lantmätare hade säkert också en ambition att göra sin karta så vacker och tilltalande som möjligt. Ett ofta visat exempel härpå är Adolf Castmans *Charta Öfwer Sex Hemman Åby Alle Belägne på Slättlandet uti Bråbo Härad och Quillinge Sochn. Afmätt Efter Wähl. Fru Elisabet Crusbiörns Begiäran* från år 1700. I mitten ser vi de utmätta tomterna, där bönderna slåtrrar med sina liar. I de fyra hörnen är påfallande högkyrkligt utformade änglfigurer placerade och till vänster sitter en figur, som har tolkats vara ett porträtt av Elisabet Crusebjörn.⁸ Men tittar vi efter lite mer noggrant, kan vi se att personen håller en passare i ena handen och greppar en mätstav med den andra, och dessutom är försedd med en manlig peruk. Nej, det är knappast ett porträtt av Elisabet Crusebjörn det handlar om. Snarare har Castman valt att avbilda sig själv sittande i den rikt utsirade stolen; han har för övrigt avbildat sig själv i en liknande karta över Eneby prästgård, iförd lackskor, värja, hatt och peruk. Längst ner på Åbykartan ser vi vidare två svenska örlogsfartyg, som ansetts anknyta till Castmans far, som varit fartygskapten. Men även detta måste betraktas som tveksamt, ty det handlar inte om handelsfartyg utan örlogsfartyg i strid. Dessutom har kartan ingen direkt anknytning till hav och kust. Däremot finns uppgifter om att Castman personligen hade sökt en tjänst vid Amiralitet, vilket möjligen skulle kunna förklara varför han valt att avbilda två örlogsfartyg på kartan.

Ytterligare exempel på en dekorativ lantmäterikarta är Bo Kempenskiölds *Åmålskarta* från 1696–1697 där två lantmätare ses i aktion, omgiven av putti som visar skalor medan en praktfull blomma är placerad i kartans mitt som avslutas med en lilja med en nordpil. Till de mer uppseendeväckande kartuscherorna hör vidare de som lantmätaren Nils Marelius lät smycka sin gränskarta mellan Sverige och Norge med. Här döljs de militära attributen av kolonner, draperier och

En osedvanligt utsmyckad lantmäterikarta är Adolf Castmans berömda Åbykarta från år 1700. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (D 57:99:1). Foto: Jenny Odell.

rocailler, det vill säga det för rokokon typiskt fritt oregelbundna formspelet, tydligt inspirerade av den italienske konstnären, grafikern och arkitekten Giovanni Battista Piranesi draperier och de för rokokon typiska rocaillerna.

Men den kanske mest kända handritade civila karta, som gavs en sällsynt genomtänkt utsmyckning är Carl Gripenhielms stora *Mälarkarta* (3,46 x 2,24 meter) som idag finns i Kungliga biblioteket, uppmätt och ritad på uppdrag av Karl XI och färdigställd 1689. Förutom att kartan blev den dittills mest exakta uppmätningen av Mälaren och den omkringliggande topografin är den främst känd för att

den inramas av 96 små realistiskt utformade gouachemålningar över städer, slott, herrgårdar och farleder runt Mälaren. Den övre ramen består av 23 utsikter över målärstäder, såsom Strängnäs, Mariefred och Uppsala, och de förnämsta slotten som Venngarn, Skokloster och Drottningholm. På den nedre ramen skildras 25 farleder och inlopp till Mälaren medan marginalerna till höger och vänster visar fortsatta vyer av slott.

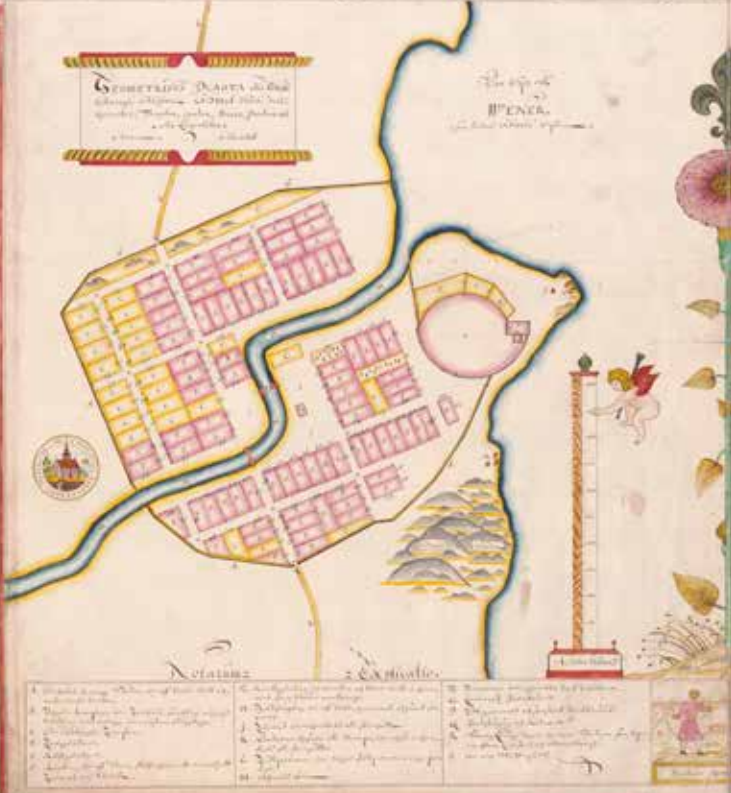
Tillkomsten av kartan och marginalbilderna har varit föremål för tidigare forskning.⁹ Här räcker det med att nämna att vyerna av allt att döma tillkom därför att Gripenhielm önskade presentera en karta utöver det vanliga, samtidigt som bilderna kunde ge en realistisk närvarokänsla av några av de miljöer som framställdes i kartans tvådimensionella form. Till saken hör vidare att Gripenhielm hade gjort ett första förslag till Mälarkartan, som inte godkändes av kungen. Den nya kartan med de omgivande gouacherna kan därför också vittna om att kungen själv varit engagerad i projektet, även om någon order om att dessa vyer skulle pryda kartan såvitt vi vet inte finns beklagda. Det är slutligen också tveksamt om Gripenhielm själv utförde samtliga marginalbilder, eftersom de skiljer sig åt i textning och målningsmanér. Snarare är det så, som Gösta Selling menar, att Mälarkartan ska ses som ett stort kollektivt arbete där Gripenhielm fungerat som verkets ansvarige »auctor«.

Bland Gripenhielms medarbetare hörde för övrigt lantmätaren och bergmästaren Hans Ranie, som gärna prydde sina kartor med små kolorerade marginalbilder med figurer. Det är därför inte otänkbart att det är Ranie som utfört gouachen med porträttet på Gripenhielm på Mälarkartan. I Riksarkivet i Täby förvaras en förminskad version av *Gripenhielms Mälarkarta*, dock utan vinjetter. Däremot är den försedd med en vackert utformad och dekorativ kartusch som visar havs-

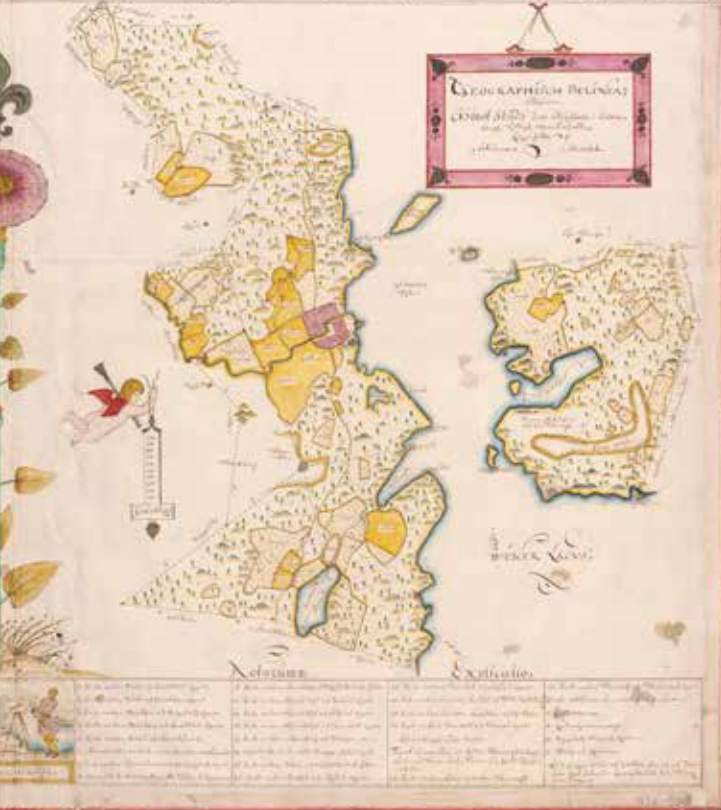
Nästa uppslag: Bo Kempenskiölds lantmäterikarta över Åmål från 1696–1697 är full av detaljer och ornamentik, inte helt olik sådana som förekom i det svenska allmogemåleriet. Här ses lantmätare i arbete, och i mitten en mycket ståtlig och högrest blomma som avslutas med en nordpilslilja högst upp. Två bevingade putti svävar omkring med skalstockar och banderoller som visar skalor. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv (O 210-1:2). Foto: Jenny Odell.

AHMOL in the County of **Essex** in the **Westgate** of **Dantz** & **Toss**

[Faint, illegible text, likely a title or introductory paragraph in a historical script.]

800 ... **Geograph. Belinas** ... **Polis** ... **2 May A 1598** ...

guden Neptunus med sin treudd tillsammans med vad vi kan förstå är en figur som möjligen ska visa flodguden Acheloos eller Inachos, försedd med en perforerad kruka ur vars hål vatten strömmar ut (se pärmens insida).

Att lantmätarna skulle ha ett gott handlag i ritandet och kunna använda färger och deras nyanser på rätt sätt var något som betonades i de instruktioner som utfärdades; liknande instruktioner fanns för övrigt också för Fortifikationen.¹⁰ Änjo i instruktionen från 1688, undertecknad av direktören för lantmäteriet Carl Gripenhielm, som var den mest detaljerade ditills, gavs åt lantmätaren tämligen stor frihet att välja »metoden uti ritningen och illuminationen«.¹¹ Vidare betonades att lantmätarna skulle känna till perspektivkonsten, det senare för att de skulle kunna rita av städer och slott, kyrkor och andra välbyggda hus i landsorten. På framför allt de äldre lantmäterikartorna före skiftesepoken lägger man också ofta märke till att byggnaderna gärna är framställda i perspektiv med synliga fasader och takfall.

Men med tiden skärptes kraven på kartornas likformighet. År 1700 skrev lantmäteriets dåvarande chef Gunno Eurelius Dahlstierna ett cirkulärbrev till lantmätarna, där han påminde om att de skulle åstadkomma en »proper ritning och illuminering«. Vidare inskräpte han att kartan också måste ha en beskrivning som komplement till kartbilden, som annars bara skulle vara »ett dött ting, som ingom tjäna kan utan blott hänga på väggen till att se på«.¹² Citatet är betecknande för hur stor betydelse man ändå tillmätte kartornas dekorativa och konstnärliga egenskaper. Efterhand blev dock skillnaderna i utsmyckning större mellan de storskaliga (geometriska) kartorna och de småskaliga (geografiska) kartorna, bland annat därför att de förra huvudsakligen var präglade av en ensamt ritande lantmätare medan de senare var resultatet av flera lantmätares arbeten.

Under 1700-talet fick lantmäteriet tillstånd att ge ut och sälja graverade kartor. Och även om det redan i 1787 års lantmäteriinstruktion fanns begränsningar för hur mycket en lantmäterikarta fick utsmyckas finns exempel på dekorativt utsmyckade graverade lantmäterikartor också från 1700-talet. De nya formerna spreds genom mönsterritningar – särskilt omtycka var de som arkitekten Jean Eric Rehn utförde – och

lösa graverade blad, vilka bland annat användes av lantmätare. Antingen kopierade man bladen eller också valde man att klippa ur gravyrerna och klistra dem direkt på kartan.¹³

Gruvkartor och stadskartor

En särskild form av kartor, som kanske gavs det mest medvetna konstnärliga utförandet var gruvkartorna, eller som de ibland kallas Markscheiderikartor efter tyskans Markscheid, gränslinje.¹⁴ Här finns klara beröringspunkter med samtidens landskapsmåleri. Den tidigare nämnde lantmätaren och bergmästaren Hans Ranie hade redan i slutet av 1600-talet i sina kartuscher och utsmyckningar illustrerat dramatiska händelser i gruvarbetarnas liv och den miljö de hade att

Lantmätaren och bergmästaren Hans Ranie, som var verksam under 1600-talet, försåg ofta sina gruvkartor med kolorerade teckningar som visar arbetet i gruvan. Hans gruvbilder kom i hög grad att verka inspirerande för konstnärer som Pehr Hilleström. Här ses en sådan kolorerad bild från Falu gruva. Källa: Riksarkivet, Gruvkartor, Kopparbergs län, Falu gruva 20. Foto: Emre Olgun.

arbeta i. Dramatiken och spelet mellan ljus och mörker nere i gruvorna kom sedan att inspirera konstnärer som Elias Martin, Johan Fredrik Martin och Pehr Hilleström.

En annan konstnärligt skicklig gruvkartograf var Johan Tobias Geisler som verkade i Falun vid Stora Kopparbergs gruva i 15 år men som upprättade kartor också över Sala Silvergruva och Dannemora gruva i Uppland. Han behärskade dessutom mättekniken till fullo och undervisade bland annat utländska bergsmän i svenskt Markscheideri. Bland hans vackert kolorerade gruvkartor kan nämnas en över Stora Kopparbergs gruva i Falun, som i likhet med andra liknande gruvkartor består av ett dagblad samt 21 djupkartblad. Man kan alltså bläddra sig ner i schakten tills man når botten av gruvan

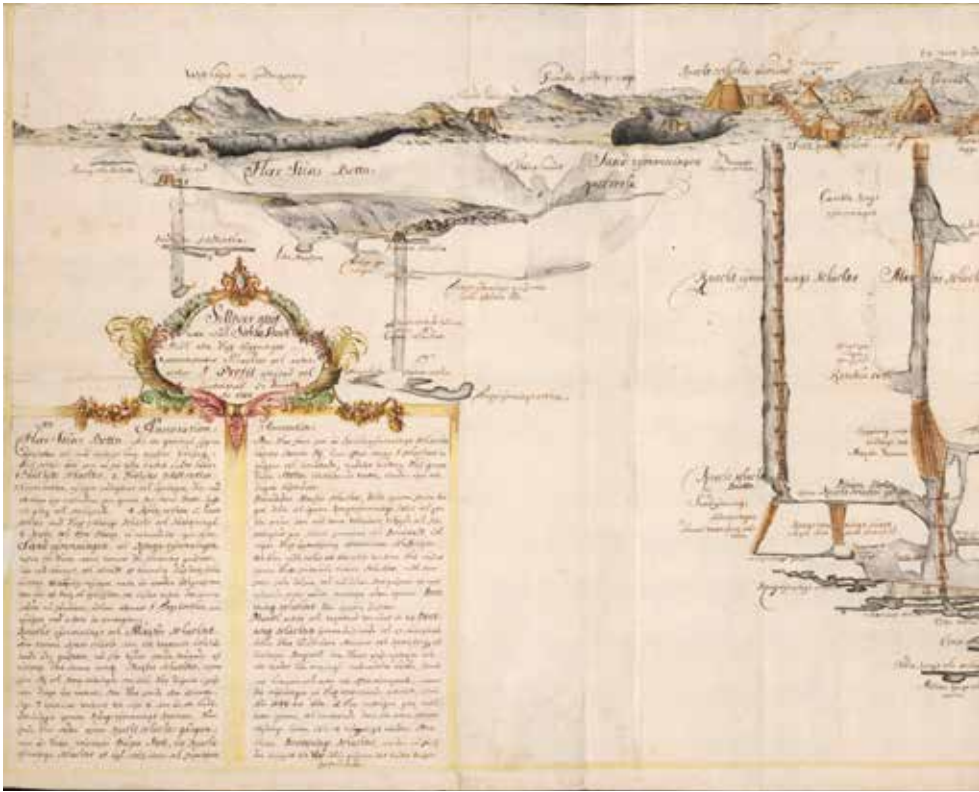
Samma metod tillämpades för övrigt av arkitekter och fästningsbyggare. De hade länge brukat klistra till blad på sina ritningar, när de ville ange variationsförslag men också riktningen i exempelvis en trapphall eller en mezzaninvåning. Annars var det horisontella karteringssättet det som kanske främst kom att användas i den svenska gruvkarteringsmetoden, vilket kan illustreras av en profilkarta över Sala Silvergruva, som möjligen kan tillskrivas Hans Ranie eller troligen en adept till denne. Överst ser vi marknivån med gruvans olika byggnader och sedan hur de olika öppningarna och orterna sträcker sig ner genom berget.

Men marginalbilder och kartuscher förekommer förstås inte enbart på militära kartor, lantmäterikartor och gruvkartor. Det var också vanligt på stadskartor. David Stalpaerts vackra karta över Amsterdam från 1600-talet är försedd med en silhuett av staden längst ner, omgiven av en sammansättning bilder som skildrar handeln, sjöfarten och stadens rikedom. I nedre vänstra hörnet är stadens vapen med de tre Sankt Andreaskorsen placerat, krönt av den kejsarkrona som staden Amsterdam tidigt tillägnat sig samt figurer och föremål som visar på förbindelsen med främmande länder. Till höger är stadens sigill inritat i symboler som tågvirke, fisknät, båtshake samt keruber som undersöker graderna och kompasskursen och mäter solhöjden med hjälp av en jakobstav, som användes för att mäta en himlakropp's höjd över horisonten.

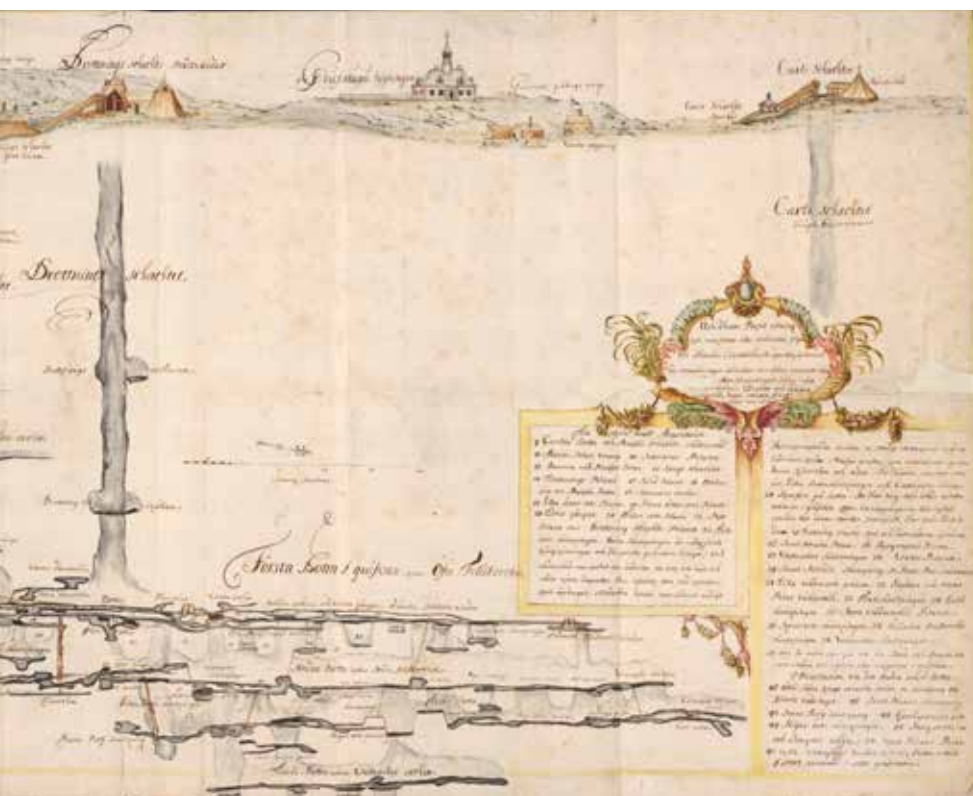
Johan Tobias Geisler hörde till de konstnärligt mest framstående gruvkartograferna. Kartan från 1716 visar Stora Kopparberg. Den består av detta dagblad samt 21 djupkartblad. Källa: Riksarkivet, Kommerskollegie gruvkartor Kopparbergs län, Stora Kopparberg 41. Foto: Emre Olgun.

Liknande framställningar men med annorlunda innehåll i de omkringliggande bilderna finns över exempelvis Danzig, Berlin, London, Paris, Rom och många andra städer. Överhuvudtaget var det vanligt att på mer utarbetade stadsplaner – ofta de som kom att graveras och tryckas – lägga till en perspektivisk framställning, kompletterad med väl avläsbara symboler, som byggnader, monument och verksamheter som representerade stadens ställning och funktion.

De under 1800-talet allt vanligare tryckta turistkartorna över länder och städer kom också fortsättningsvis att förses med litograferade eller fotograferade panoramor och stadsvyer, en tradition som skulle fortsätta långt in i 1900-talet.

Under 1700-talet upprättades successivt ett annat slags förbindelse mellan kartan och verkligheten. Abstrakta teckensystem ersatte alltmer den måleriska framställningen, där kravet på objektivitet ställdes i förgrunden medan konstfärdigheten och hantverksskickligheten blev av sekundär betydelse. Under det följande seklet kom kartografin att alltmer bygga på geodetiska mätningar med större krav på precision och där den matematiska och instrumenttekniska utvecklingen kom att spela en avgörande roll. Och här var militären ledande genom den år 1805 upprättade Fältmätningsskåren, vars huvuduppgift blev att

Karta över Sala Silvergruva med orterna och de olika öppningarna avbildade i profil och med gruvans olika byggnader på marknivån. Kartan kan möjligen tillskrivas Hans Ranie eller någon adept till denne. En liknande karta över Sala Silvergruva finns i Kommerskollegijums samling av gruvkartor i Riksarkivet. Källa: Krigsarkivet Sverige, Stads- och fästningsplaner, Sala 1. Foto: Jenny Odell.

systematiskt och standardiserat uppräta kartor över riket som utgick från vetenskapligt grundade triangelmätningar och rekognosceringar.¹⁵

Så länge kartorna tilläts vara utsmyckade kan vi dock konstatera att »bilden i marginalen« inte enbart var något som ritades in för att fylla en dekorativ funktion, även om det naturligtvis förekom, liksom att sådana bilder kunde dölja fel i kartan eller ett osäkert karterings- och ritningsarbete. Marginalbilderna kunde däremot understryka och visuellt komplettera det som framställdes i kartans tvådimensionella form

och fungera som symboler för makt, propaganda och rikedom; ibland går det även att utläsa ur dessa bilder tidens kollektiva attityder och tänkesätt. Överhuvudtaget fanns det redan från 1500-talet och framåt en stark tilltro till bildens möjlighet att ge specifik kunskap också om sådant som inte var synbart för blotta ögat. Och hit hörde inte bara kartor. Bilder blev ett centralt verktyg också i vetenskapligt syftande verk i exempelvis naturalhistoria, medicin och botanik.

Slutligen ska konstateras att även om det inte längre gavs plats för fantasifulla kartuscher, marginalbilder och andra dekorativa inslag på kartorna kom däremot färgnyanser med olika betydelser också fortsättningsvis att användas inom kartografin, inte minst på lantmäterikartor och dessutom långt in på 1900-talet. Så helt hade inte det konstnärliga inslaget i kartframställningen spelat ut sin roll.

NOTER

1 Uppsatsen är en delvis omarbetad förkortning av författarens »Kartan, konsten och bilden i marginalen« i *Biblis* 74, 2016, s. 31 f. Här dock utökad och kompletterad med andra kartexempel. Citatet och uppgifterna om det nederländska landskapsmåleriets förhållande till den samtida kartografin är hämtade ur Alpers, 1983, s. 141 f.
2 Ellenius 1985, s. 216–217.
3 Hazelius 1830, s. 1 f.
Se även Widmalm 1990, s. 343 f.

4 Gillgren 1992, s. 299–328.
5 Lilliehöök 1948, s. 145 f.
6 Ellenius 2006, s. 45.
7 Ehrensvärd 2008a, s. 155 f.; Tollin 2021, s. 115 f.
8 Ehrensvärd 2008a, s. 156.
9 Berefeldt 1965, s. 78 f.; Selling, 1968, s. 125 f.
10 Lundström 1999, s. 143 f.
11 Karsvall 2008, s. 81.
12 Citat efter Ekstedt 1987, s. 25.
13 Ehrensvärd 2000, s. 32 f.
14 Ehrensvärd 2008b, s. 15 f.
15 Gussarsson Wijk 2022.

REFERENSER

Alpers, Svetlana 1983. *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century*, Chicago: Chicago University Press.
Berefeldt, Gunnar 1965. *Svensk landskapskonst. Från renässans till romantik*, Sveriges Allmänna Konstförening, publ. 74, Stockholm: Norstedts.
Ehrensvärd, Ulla 2000. »Kartans kartuscher«, i *Arkivkonst*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven, Stockholm: Riksarkivet.

- Ehrensward, Ulla 2008a. »Den konstnärlige lantmätaren«, i Mats Halling red., *Kartan i våra hjärtan. Kartografiska sällskapet 100 år*, Stockholm: Kartografiska Sällskapet.
- Ehrensward, Ulla 2008b. »Markscheideri – gruvmätning i äldre tider«, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 55, Uppsala, s. 15–27.
- Ekstedt, Olle 1987. *Färgerna på gamla lantmäterikartor*, Stockholm: Nordiska museet.
- Ellenius, Allan 1985. Rec. av Svetlana Alpers 1983, i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia*.
- Ellenius, Allan 2006. »Bilderna i marginalen«, *Landet under dina ögon. Kartutställning på Kungliga biblioteket 15/6–15/10 2006*.
- Gillgren, Peter 1992. »Magnus Gabriel De la Gardies bataljmålningar på Karlberg«, i Bengt M. Holmquist red., *Karlberg. Slott och skola 2, Byggnader och konst*, Stockholm: Hist.komm. Krigsskolan.
- Gussarsson Wijk, Maria 2002. *Kartans makt i krig och fred. Fältmätarna, det nya kriget och samhällslig utveckling 1805–1831*, Lund: Nordic Academic Press.
- Hazelius, Johan August 1830. »Några tankar om den topografiska teckningskonsten«, i *Kongl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar år 1830*, Stockholm.
- Karsvall, Olof 2008. »Kartornas symboler. Exempel på symboler för byggnader«, i Mats Höglund red., *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*, Stockholm: Riksarkivet.
- Lilliehöök, Lennart 1948. »Magnus Rommel. En karolinsk krigare och konstnär«, i *Karolinska förbundets årsbok 1948*, Stockholm: Karolinska förbundet.
- Lundström, Bo 1999. *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*, doktorsavhandling, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lundström, Bo 2016. »Kartan, konsten och bilden i marginalen«, *Biblis. Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk* 74, Stockholm: Biblis.
- Selling, Gösta 1968. »Gripenhielms Målarvyer 1668«, *Fornvännen* 2. urn:nbn:se:raa:diva-754.
- Tollin, Claes 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.
- Widmalm, Sven 1990. *Mellan kartan och verkligheten. Geodesi och kartläggning 1695–1860*, doktorsavhandling, Uppsala: Uppsala universitet.

Författarna

MARTIN ANDERSSON är docent i agrarhistoria och sedan 2019 verksam vid Sveriges lantbruksuniversitet, där han är chef för avdelningen för agrarhistoria. År 2025 utnämndes han till Wallenberg Academy Fellow. Hans forskning handlar om ojämlikhet, arbete, ekonomiska institutioner och social struktur i medeltidens och 1500-talets Sverige.

BJÖRN ASKER är docent i historia och före detta arkivråd vid Riksarkivet. Som historiker har han särskilt intresserat sig för 1600-talets sociala och politiska historia. Bland hans skrifter märks *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700* (1983), *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920* (2007; andra upplagan 2009), *Karl X Gustav. En biografi* (2009) och *Hovet. Historien om ett kungligt maskineri* (2022).

ANNIKA BJÖRKLUND är fil.dr i kulturgeografi och arbetar sedan 2012 på Riksarkivet med utgivning av det vetenskapliga bokverket *Det medeltida Sverige*. Hennes forskningsintresse rör historisk-geografiska frågor, urbant jordbruk och människors vardagsliv. Hon har nyligen publicerat artiklar om tjänstefolk i medeltida testamenten, om kvinnor på 1500-talet och om barns skolvägar på 1800- och 1900-talen.

LISA-MARIA CAMBLADH är doktorand i historia vid Uppsala universitet. Hennes avhandlingsprojekt handlar om vägröjning i Upplands län under 1660-talet. På ett mer övergripande plan utforskar studien frågor om det allmänna bästa, statsbyggnad och hur kronan använde logistisk makt för att utöka sin kontroll över territoriet och för att forma rummet.

MATS HÖGLUND är fil.lic. i agrarhistoria och kartarkivarie på Uppsala universitetsbibliotek, avdelningen för specialsamlingar, kartor och bilder. Han har medverkat i två större kartprojekt där 1600-talets kartor tillgängliggjorts för forskning samt skrivit en rad artiklar om lantmätare och historiska kartor. Hans avhandling *Kampen om fredsmilen* (2017) handlar om hur kartor tjänade maktstatens syften under 1600-talet.

KRISTOFER JUPITER är verksam som forskare vid Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för stad och land, avdelningen för agrarhistoria. Han bedriver historisk-geografisk forskning som behandlar landskapshistoria, markanvändningshistorik och särskilt det tidigmoderna jordbrukets rumsliga organisation och praktik.

OLOF KARSVALL är doktor i agrarhistoria och verksam som forskningsledare vid Riksarkivet. Han har tidigare medverkat i forskningsprojekten rörande Sveriges äldre och yngre geometriska kartor vid Riksarkivet, finansierade av Kungl. Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond.

JESPER LARSSON är professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet. Hans forskning kretsar kring tidigmoderna institutioner och naturresurser. Särskilt intresserar han sig för de resurser som har ägts och brukats gemensamt. Jesper Larsson är knuten till Ostrom workshop vid Indiana University i Bloomington och är arbetande ledamot i Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Det senaste större anslaget till hans forskning är ett konsolideringsbidrag från Europeiska forskningsrådet (ERC) för projektet TransRein, som studerar övergången till renpastoralism i norra Eurasien.

INGVAR LINDQVIST är historiker och har studerat europeisk historia och filosofi i Oldenburg i Tyskland samt vid Uppsala universitet och Mittuniversitetet. Han har specialiserat sig på epokskiftet i senantiken, europeisk idéhistoria och kunskapsteori. Dessutom forskar han sedan 2022 på nord-europeiska kartor från 1400–1700-talet med fokus på Pommern och dess uppmätning av svenskarna 1692–1709.

BO LUNDSTRÖM är docent i konstvetenskap vid Uppsala universitet, förste arkivarie i Riksarkivet, sektionen Krigsarkivet med ansvar för kart- och ritnings-samlingarna. Bland hans arbeten märks doktorsavhandlingen *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet* (1999), arkivguiden *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet* (2013, tillsammans med Mats Höglund och Maria Gussarsson Wijk) samt uppsatser i militär och civil arkitekturhistoria, 1800-talets topografiska bildkonst, amatörismen under 1800-talet, kartografihistoria samt i biografiska ämnen.

HAIK THOMAS PORADA är historiker och professor i historisk geografi vid Otto Friedrich-Universität Bamberg. Sedan 2022 är han tillförordnad chef för avdelningen för teori, metodik och geografins historia vid Leibniz-Institut für Länderkunde (IfL) i Leipzig. Han är också redaktör för den regionalgeografiska skriftserien *Landschaften in Deutschland* (Landskap i Tyskland).

CRISTINA PRYTZ är fil.dr i historia och oberoende forskare som disputerade vid Uppsala universitet med avhandlingen *Familjen i kronans tjänst: Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Hon har skrivit om arbete och försörjning under tidigmodern tid samt om materiell kultur och emotionell historia.

CLAS TOLLIN är fil.dr i kulturgeografi och docent i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet. Under sin tid vid Riksantikvarieämbetet lade han grunden till en enhetlig metodik för användningen av historiskt kartmaterial inom kulturmiljöarbetet. År 2022 belönades han med Kungl. Vitterhetsakademiens Gustaf Adolfsmedalj med Konungens medgivande. I motiveringen till medaljen lyfts hans betydelsefulla insatser för kulturmiljöarbete och för ökad kunskap om och förståelse för historien i landskapet.

GÖRAN ULVÄNG är fil.dr och docent vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet. Hans forskning omfattar förändringar i jordbruk, bebyggelse, materiell kultur, konsumtion samt finans- och försäkringssystem under 1700- och 1800-talen, med särskilt fokus på herrgårdar och högre-ståndsmiljöer.

ANDERS WÄSTFELT är professor i geografi, särskilt kulturgeografi, vid Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, med inriktning på jordbruksgeografi och historisk geografi. Han har forskat på jordbruksarendes betydelse i svensk historia och även studerat tegskifte- och hägnadslag utifrån analys av de äldsta geometriska kartorna. Wästfelt är arbetande ledamot i Kungl. Skogs- och lantbruksakademien samt Kungl. Vitterhetsakademien. Hans senaste två projekt rör främjande av stadsodling i planeringen av städers infrastruktur samt samhällets och jordbrukares motståndskraft mot kriser. En bok om globaliseringen av livsmedelsproduktion under efterkrigstiden är under utgivning på Routledge.

En mindre variant av Carl Gripenhielms berömda Mälarkarta i Kungliga biblioteket, färdigställd 1689, förvaras i Riksarkivet. Till skillnad från den förstnämnda är den mindre varianten inte försedd med vyer och utsikter. Däremot har den en osedvanligt praktfull och färggrann kartusch föreställande Neptunus med sin treudd och möjligen flodguden Acheloos eller Inachos, försedd med en perforerad kruka ur vars hål vatten strömmar ut. Båda figurerna har en mytologisk anknytning och ska visa att det just var en sjö och dess omgivning som karterats. Riksarkivet, Lantmäteristyrelsens arkiv, Läns- och häradskartor, C8, Södermanland. Foto: Jenny Odell.

I *Lantmäteriet och Karls XI:s reduktion* bidrar geografer, historiker och en konstvetare med perspektiv på utvecklingen av Sveriges lantmäteri och statsförvaltning i slutet av 1600-talet. Här ryms detaljerade studier av storskalig geometrisk och småskalig geografisk kartläggning samt analyser av breda politiska förändringar under en formativ fas i statsförvaltningens historia. Tillsammans synliggör forskarna hur lantmäteriet, som hade startats 1628, under det sena 1600-talet kom att bli ett modernt och effektivt instrument för hantering av ägoregleringar och skattereduktion. I ett politiskt landskap, präglat av Karl XI, skiftade maktbalansen mellan frälset, kronan och skattebönderna. Reduktionskarteringarna stärkte kronans intressen och minskade högadelns inflytande.

vitterhetsakademien.se

ISBN 978-91-88763-76-1

